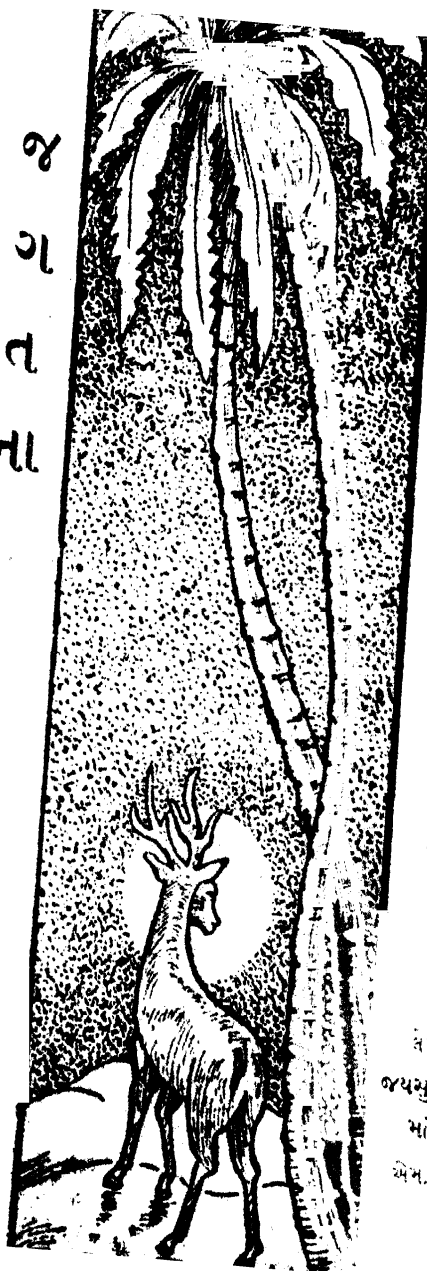
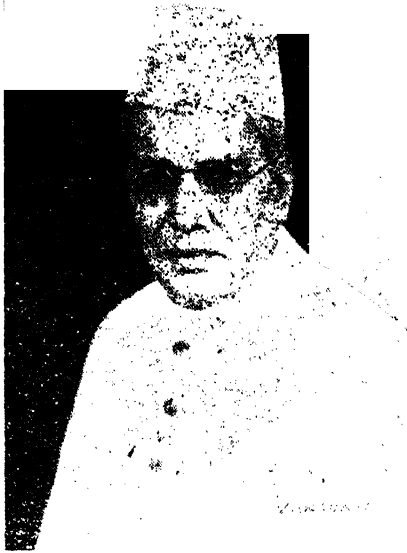

જ
ગ
ત
ના

અ
ર
ણ્ય
માં

લેખક:
જયમુખસાલ
મોડિયા
એમ. એ.

જન્મ સુરતમાં. ઈ. સ. ૧૮૮૪ના મહાશિવ-રાત્રીને દિવસે. વઢવાણની હાઇસ્કૂલમાંથી ત્રીસ વર્ષ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી. પછી ત્રણ વર્ષ મામા-સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જરીસુત-રણુજીતરામને ત્યાં અમ-દાવાડમાં રાંધી ગુજરાત કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો અને આચાર્ય શ્રી. આનંદજી કર ધ્રુવના શિક્ષણના કાલ પામ્યા. ત્યાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગ્રંથોના ધર્મનો રંગ લાગ્યો. મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં જઈ એમ. એ. થયા અને ગુજરાતીનું સ્થાન અંગ્રેજીએ કીધું. વર્ષો પછી, ગાંધીજીના આદેશ અંગે ગુજરાતી પર ચટલો કાઢ ઉતાર્યો, ને લેખો લખવા લાગ્યા.

સને ઈ. સ. ૧૯૦૭ની સાલથી હિંદી રેપારી એમ્પ્લરમાં જોડાયા ને સુદર સેવા બજાવી. તેના મંત્રી તરીકે એમણે ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રિયલ અને કમરશિયલ કોંગ્રેસ અસ્તિત્વમાં આણી. ઈ. સ. ૧૯૨૮ સુધી એ સંસ્થાના મંત્રી રહ્યા.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ્યારે શ્રી. વિકુલભાઈ પટેલ ઉપનગર નિવૃત્તા મહાસભિતના પ્રમુખ હતા ને વેળા એવો કેવ-પ્રમુખ હતા. શ્રી. વિકુલભાઈ પણ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીગણ્ય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૪૪૪ કિમત

ગ્રંથનામ જ્ઞાતના અરુણા

વર્ગિક ૬-૬

પરિમલ અંથાવલિ : ૩

જગતના અરણ્યમાં

વેપક

જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સા.ન. એ.

મુદ્રક : પ્રકાશક :

નટવર મૂ. વીમાવાળા

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર વતી—

ગાંધીવ મુદ્રણાલય,

હવાડિયો ચકલો, સુરત.

૬-૬ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રેસ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંમત
૨૩૯૪૬

[સર્વ હક સ્વાધીન]

આવૃત્તિ પહેલી

સંવત ૧૯૬૮

સને ૧૯૪૨

ક્રિમ્તા: ૧-૧૨-૦

ભાઈશ્રી ગદ્દભાઈ
ખહેન શ્રી કાન્તાખહેન

જેમનું ઘર જગતના અરણ્યમાં મારે માટે
સદાય વિસામા રૂપ છે, જેમની સાથે વર્ષો
થયાં આ ધર્મશાળામાં મોઢેરાં બાઈખહેનનો
સંબંધ સચવાયેલો છે, જેમના જીવનમાં સાદાઈ,
સલૂકાઈ અને ધર્મ ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છે—
તેમને સરનેહ અર્પણ

ટાગોર રોડ,
સાંતા કુંડ
તા. ૧-૮-૪૨

જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

પ્રાસ્તાવિક ઉલ્લેખ

‘પૂજારીને પગલે’ અને ‘જગતની ધર્મશાળામાં’ એ બે પુસ્તકો પછી ‘જગતના અરણ્યમાં’ પુસ્તક ગુજરાતનાં ભાઈ બહેનો સમક્ષ રજૂ કરું છું. જગત ધર્મશાળા છે અને અરણ્ય પણ છે. ધર્મશાળામાં સંધ્યાકાળે ગાડાં આવે છે અને છૂટે છે અને રાતના વાળુ કરીને મુસાફરો તાપણું સળગાવી મહેફિલ જમાવે છે. અન્ય મુસાફરો પણ આવે છે, મહેફિલમાં શામિલ થાય છે. પરોઢિયે મહેફિલનો અંત આવે છે અને સૌ સૌને માર્ગે ચાલ્યાં જાય છે. જગતમાં પણ એમ જ બને છે. આપણે આવીએ છીએ, અહ્ય અથવા દીર્ઘ જીવન જીવીએ છીએ અને તેને અંતે જે અનન્તતામાંથી આવ્યાં તે જ અનન્તતામાં ભળી જઈએ છીએ. ધણા એ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે: ક્યાંથી આવ્યાં? ક્યાં જઈએ છીએ? જીવનનો આશય શો?—એ બધામાંથી કોઈનો પણ ઉકેલ નથી; પરંતુ પ્રભુમાં આસ્થા અને પ્રભુભક્તિ હોય તો આ મુસાફરી આપણે શાંતિથી પૂરી કરીએ છીએ.

જગતની ધર્મશાળામાં રહે રહે જ વિચાર ઉદ્ભવે છે કે જગત અરણ્ય છે. અરણ્યમાં માઈલોના માઈલો સુધી રેતીના ઢગ સિવાય બીજું કશું દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, તેમ આ દુનિયામાં પણ શુષ્કતા અને વેરાન આપણી નજરે ચડે છે, રેતહ અને ગ્રેમ શોધ્યા જડતા નથી. પણ એ અરણ્યમાં પણ આપણે પ્રભુનો સાદ સુણીએ છીએ:

“મારી પાસે આવો,
જેમને દુઃખ હોય તે મારી પાસે આવો,
હું તમને આશ્વાસન આપીશ.”

જુદાં જુદાં માસિકો, પખવાડિકો, અને સાપ્તાહિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ મારા લેખોમાં આજ ધ્વનિ છે. આજ વર્ષો થયાં પ્રભુ ખ્રિસ્તના આદેશોથી મને આશ્વાસન મળ્યું છે. એ આદેશમાં ગુંથાયેલ સ્નેહ અને પ્રેમ બધાં ભાઈબહેનો પોતાના જીવનમાં વધારે ને વધારે ઉતારે એ મારી આશા અને પ્રાર્થના.

કેટલાકોનું કથન છે કે આપણા જીવનમાં કવિતા નથી. હું એ કથન જોડે સંમત થઈ શકતો નથી. આપણા જીવનમાં ય કવિતા છે, ફિલસૂફી છે, ધર્મ છે; પણ આપણી આંખ આગળના અધારપછેડાને લઈને તે આપણે જોઈ શકતાં નથી. નાનામાં નાના પ્રસંગોમાં, સાદામાં સાદા જીવનમાં, સ્નેહભરી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરીએ તો જણાશે કે તેવા નાના પ્રસંગોમાં અને સાદા જીવનમાં પણ કવિતા છે, ફિલસૂફી છે, ધર્મ છે. આપણે સૌ આપણી આસપાસ દીવાલો ઊભી કરીને બેઠેલાં છીએ અને આપણાં પોતાનાં સ્નેહીઓના જીવન સંબંધી પણ કશું જાણતાં નથી કે જાણવાનો યત્ન કરતાં નથી.

આ બધું શા માટે? દરેકના જુદા વાડા અને તેની આસપાસની દીવાલો શા માટે? સ્નેહ અને પ્રેમથી આ દીવાલો નષ્ટ થાય, વાડા એકમેકમાં ગુંથાઈ જાય તો આ જગતના અરણ્યમાં પણ આપણે લીલી નાધેર પ્રાપ્ત કરી શકશું.

રાગર રાડ,
સાંતાકૃષ્ણ: તા. ૧-૮-૪૨ } જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સાંકળિયું

૧ કર્મકાંડ	૧
૨ ભય	૧૧
૩ એક ઉપાસના પ્રવચન...	૨૧
૪ પાપનું જ્ઞાન	૨૯
૫ ક્ષમા	૩૭
૬ પુલની પાસે	૪૩
૭ એક જીવનપરિચય	૫૩
૮ ભિખારીની લાકડી	૬૧
૯ પ્રાર્થના	૬૯
૧૦ યાત્રાનો અંત	૭૯
૧૧ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ	૮૭
૧૨ નાનો ભાઈ	૯૭
૧૩ સ્વ. સુશીલાબહેન	૧૦૭
૧૪ બાળક	૧૧૭
૧૫ આંખ	૧૨૫
૧૬ પાપ	૧૩૩
૧૭ ચંપલ	૧૪૧
૧૮ રૂમ નં. ૯૨	૧૫૩
૧૯ “ના”	૧૬૩
૨૦ આદર્શ પત્ની	૧૭૧
૨૧ માણી	૧૮૧
૨૨ દેવ ! કયો માર્ગ ?	૧૮૭
૨૩ લગેજ	૧૯૭
૨૪ ભિખારીની ટેલ	૨૦૩

કર્મકાંડ

દરેક ધર્મ જિંવી ભાવનાઓથી શરૂ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે
 ખરું જ કહ્યું હતું કે: યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ
 ભારત । અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનમ્ સૃજામ્યહમ્ ॥
 જ્યારે જ્યારે જગતમાં ધર્મની પડતી થાય છે ત્યારે ત્યારે
 હું અવતાર લઉં છું. એટલે કે પાપ વધી પડે અને નીતિમાર્ગનો
 નાશ થતો દેખાય ત્યારે પ્રભુ અવતાર લે છે. જનામાં પ્રભુનો
 અંશ છે એવા પેગંબરો, સાધુઓ, મહાત્માઓ એ પ્રમાણે જન્મ્યા
 છે અને જગતને તેની અધોગતિમાંથી તેમણે બચાવેલ છે. ધર્મની
 સ્થાપના આ પ્રમાણે થાય; પણ ત્યાર પછી તેની રૂઢિઓ બંધાય
 છે, શાસ્ત્રો થાય છે. અને કર્મકાંડ રચાય છે. હિંદુ ધર્મની શરૂઆત
 થઈ ત્યારે જિંવામાં જિંવા વિચારોની ઘટના હતી, હૃદયસ્પર્શી
 ભાવનાઓ હતી, વિશ્વબંધુત્વ હતું. પણ પછી રૂઢિઓ જાગી આવી,
 શાસ્ત્ર અને ઉપશાસ્ત્ર થયાં, અસલનાં તેજ ઝાંખાં થયાં, બંધુત્વ
 ગયું અને વર્ણાશ્રમ દાખલ થયો વિગેરે વિગેરે. સદીઓ ગઈ અને
 આવી જાતની બદલીઓ વધવા જ માંડી. છેવટે એવો વખત આવ્યો
 જ્યારે અજ્ઞાન ને રૂઢિબદ્ધ પ્રાહ્મણો અને એટલાંજ કે એથી પણ
 વધારે અજ્ઞાન સ્ત્રી પુરૂષોના મતો અને વહેમો તે જ ધર્મ ગણાવા
 લાગ્યા. એક જ દાખલો આપું. ગુજરાતીમાં જોઈએ એટલાં પંચાંગો

નીકળ્યાં છે, જેમાંથી જાણી શકાય કે કઈ તિથિ અમુક દિવસે છે; તિથિ જાણવાની આકાંક્ષા અગિયારસ કે એવા જ દિવસે હોય છે જ્યારે લોકો જાણવા માંગે છે કે અપવાસ ક્યારે કરવો. પણ પંચાંગમાંથી જોવા કરતાં તેઓ જેને શાસ્ત્રના સ્થંભરૂપ માનતાં હોય તેવાં વહેમનાં જાળાં રૂપ સ્ત્રીપુરુષોને પૂછશે પણ પંચાંગને જોશે નહિ. આવાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાની ખીજ જાતની કેળવણી કે પ્રતિષ્ઠા ન હોવાથી આવી બાબતોમાં પણ ખીજ એમને પૂછવા આવે એ બહુ મોટી વાત માને છે અને તે વાતનો ઇન્જિરો પોતાના હાથમાંથી ચાલ્યો જતો જોવાની જરા પણ ઇચ્છા રાખતા નથી. યાત્રિમાં કોઈનું લગ્ન હોય કે કોઈનું મૃત્યુ થયું હોય કે સીમંત હોય તો દરેક જાતની ક્રિયા રૂઢિ બાબત તેમને લોકો પૂછવા જાય એ કાંઈ નાનીસૂત્રી વાત નથી. શાસ્ત્ર શું છે અથવા શું કહે છે તે કોઈ જોતું નથી, પણ વરરાજા ઘોડે ચડે ત્યારે જમણી બાજુથી ચડવું કે ડાબી બાજુથી એ વિષે વહેમના એક્સપર્ટ (નિષ્ણાત)ને પૂછાય છે. એવા તો હજારો પ્રશ્નો છે જેનો દરરોજ નિકાલ આવી જ રીતે કરવામાં આવે છે.

જ્યારે ધર્મના આત્માનું પ્રાપ્ત્ય હોય છે અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હોય છે ત્યારે રૂઢિઓ અને વહેમો બહુ જોવામાં આવતાં નથી; પણ જ્યારે ધર્મ ધર્મ તરીકે નબળો પડે છે, ત્યારે જ આવી રૂઢિઓ અને વહેમોનું પ્રાપ્ત્ય બહુધા જોવામાં આવે છે. ધર્મનો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ ચારિત્રની ખીલવણી છે, સ્નેહ અને બંધુત્વનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો છે. પ્રભુ ખ્રિસ્તના એકેએક વાક્યમાં આ ઉપદેશો નીતરે છે. “હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ” એમ એક ગુજરાતી કવિએ ગાયું છે એ પ્રમાણે એક શુદ્ધ ખ્રિસ્તીનો માર્ગ કુસનો છે. જેમ જગતમાં ભક્તને વધારે દુઃખ પડે તેમ એની કસોટી વિશેષ થાય છે. ગૃહની વ્યવસ્થાથી માંડીને મોટાં મોટાં

રાજ્યોની વ્યવસ્થામાં આ નૈતિક સિદ્ધાંતો લઈ આવવા જોઈએ. પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ તે આપણો ને જગતનો સંબંધ નૈતિક પાયા ઉપર વધારે રચાય તે માટે. ચારિત્રમાં એક ડાઘો પડે તો મોટો આઘાત થાય. Do unto others as you would that others should do unto you. ખીજાઓ તમારી સાથે જેમ વર્તે એમ તમે ધૃષ્ટિો તેમ ખીજાઓની સાથે પણ તમે વર્તો. આ સાંસારિક ક્રિસ્તીનો સુવર્ણસિદ્ધાંત છે. આ અને ખીજા સિદ્ધાંતો પ્રભુ ખ્રિસ્તે કહેલા છે તેમ ભગવાન યુદ્ધ અને શ્રીકૃષ્ણે પણ ઉચ્ચારેલા છે. નૈતિક પ્રાપ્ત્ય સર્વે ધર્મોએ સ્વીકારેલું છે. પણ નૈતિક પ્રાપ્ત્ય એ જ ધર્મ નથી. એ પ્રમાણે તો નાસ્તિકવાદીઓ પણ નૈતિક પ્રાપ્ત્ય સ્વીકારે છે પણ તેમને ધર્મિષ્ઠ ગણી નથી શકાતા, કારણ કે ધર્મમાં નીતિ ઉપરાંત કેટલાંએક તત્ત્વો રહેલાં છે. પ્રભુનું અસ્તિત્વ, પ્રભુમાં શ્રદ્ધા અને પ્રભુની પ્રાર્થના એ ધર્મનાં અંગો છે. આ પ્રાર્થના કરવા માટે પ્રભુનું વિશ્વ બસ છે. રાત્રિએ હજારો અને લાખો તારાના પ્રકાશ નીચે પ્રાર્થના કરી શકીએ છીએ. અહોરાત્રિ ગર્જતા સમુદ્ર કિનારા ઉપર પ્રાર્થના કરી શકીએ છીએ. પણ મનુષ્યોએ મંદિરો, દેવળો બાંધેલાં છે. પ્રભુની પ્રતિમાઓ બનાવેલી છે. કારણ મનુષ્યની નમળાઈ છે. અને આ બધાં સાધનો પોતાના આત્માને પ્રભુની સાથે એકતાન થવા માટે એને જરૂરનાં લાગેલાં છે. મનુષ્યો દેવમંદિરોમાં જઈ પ્રાર્થના કરે તે સામે વિરોધ હોઈ ન શકે. આ જગતનો કર્મકાંડ એક તાલીમ તરીકે જરૂરનો પણ લાગે છે. હાલના જમાનામાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો મળે છે કે જેઓ એમ જવાબ આપે છે કે અમારે દેવમંદિરે જવાની કે પૂજાપાઠ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે અમે હૃદયમાં પ્રભુની પૂજા કરી લઈએ છીએ. પ્રભુનું મંદિર મૂળ હૃદયમાં છે એ ખરું છે પણ જે સહેલાઈથી આ બચાવ

કરવામાં આવે છે એટલો જ રહેલો એ પાઠ નથી. અમુક તાલીમ, અમુક ઘટના સ્વીપુરુષોને જોઈએ છીએ અને તે વગર તેમનો ધર્મ ખાલી Intellectual (બુદ્ધિવાદી) રહે છે. હિંદુ ધર્મમાં સંધ્યા કરવી, ગાયત્રીમંત્ર બોલવો, ગીતાધ્યયન કરવું, દેવમંદિરે જવું એ બધું કર્મકાંડમાં સમાઈ જાય છે. બય એ છે કે કર્મકાંડ રસ્તો મટીને રહેવાનું સ્થાન થઈ જાય છે. આ બધા તો ચીલાઓ છે કે જેથી પ્રભુના ખરા દેવાલયમાં જઈ શકાય; પણ આપણે તો પછી એને જ દેવસ્થાન માની લઈએ છીએ. એટલું જ નહિ પણ કર્મકાંડને ને ચારિત્ર્યને કાંઈ સંબંધ પણ રહેતો નથી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંધ્યા કરીને મંદિરે ગલીચ કુચલી કરવાનો હક રહેલો ગણવામાં આવે છે. મંદિરમાં કુદૃષ્ટિ નાંખવાથી આત્માને હાનિ થાય છે એમ મનાતું નથી. રેલ્વેમાં ટિકિટ વગર અથવા ખોટા પાસથી ડોકોરનાથનાં દર્શન કરવા જવું એ પુણ્ય નથી પણ પાપ છે એમ હજારો ભાઈબહેનોનાં મગજમાં બિતરતું નથી.

ભરતખંડમાં તીર્થનાં સ્થળો અનેક છે. એ બધાં તીર્થ સ્થળોએ જવું એ ખોટું નથી, પણ તીર્થસ્થળે જઈ પાપનાં આચરણો કરવાં એ ત્યાં ન જવા કરતાં વધારે ખોટું છે. અગિયારસને દિવસે ઉપવાસ કરવો એ ખોટું નથી પણ ઉપવાસ કરીને સ્નેહીઓ તરફ કે જગત્નાં ગરીબો તરફ સ્નેહ ન રાખવો અને વેરઝેર વધારવાં એ ભક્તનું કર્તવ્ય નથી. હમણાં જ પુરુષોત્તમ માસ પૂરો થયો છે. હજારો ને લાખો ભાઈબહેનોએ જુદાં જુદાં પ્રતો લીધાં હશે અને કર્યાં હશે. પણ આલેથી એમનો ધર્મ પૂરો થાય છે એમ ધારવું એ ખોટું છે. બહેનોનાં આંસુ લૂછવાં, બાળકો પ્રત્યે પ્રેમ બતાવવો એ બધું ભક્તોનું કર્તવ્ય છે. કર્મકાંડ ભલે કરો પણ કર્મકાંડથી

કર્તવ્ય વિરમતું નથી. અને જે તેનાથી જ કર્તવ્ય વિરમે છે એમ ગણાતું હોય તો કર્મકાંડમાં મોટું જોખમ રહેલું છે. યાહુદી લોકોના ધર્મમાં પણ Ritualism (કર્મકાંડ) બહુ મોટો ભાગ બજવે છે. અમુક ઉપવાસ કરવા, અમુક દિવસોએ અમુક જાતનો ખોરાક ખાવો વિગેરે વિગેરે આગ્રાઓ તેમાં મૂકેલી છે. જેમ હિંદુ બાઈબિલનો કહે છે તેમ એ યાહુદી લોકો કરતા. પ્રભુ ખ્રિસ્ત અને તેના શિષ્યો એક વખત ખેતરમાંથી જતા હતા અને તેના એક શિષ્યે જૂખ લાગવાથી થોડીએક શીંગો લીધી. તે દિવસે સેબાથ હતો એટલે કે શનિવાર—જે દિવસ યાહુદી લોકો માટે પવિત્ર દિવસ ગણાય છે. રસ્તે જનારાઓએ પૂછ્યું કે આજે સેબાથને દિવસે તમે શીંગ ખાઓ છો ? ત્યારે ખ્રિસ્તે કહ્યું કે સેબાથ વધારે કે મનુષ્યની જિંદગી ? અને તેની સામે યાહુદી લોકોનો ક્રોધ ફાટી નીકળ્યો હતો, તેનાં કારણોમાં આ એક મોટું કારણ હતું. જૂના કરાર પ્રમાણે કર્મકાંડને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું હતું, જ્યારે ખ્રિસ્તે પોતાના નવા કરારથી પ્રેમ અને દયાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. ગમે એવી રીતેઓ હોય પણ તેમના કરતાં એક મનુષ્યની કિંમત વધારે છે એવો સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તે મૂક્યો.

આપણામાં મોટો જમણવાર હોય અને હજારો રૂપિયા ખર્ચાયા હોય પણ કોઈ અંત્યજને શિષ્ટ રીતે આ ખોરાકમાંથી આપવાને બદલે ખોરાક ફેંકી દેવામાં આવશે. દાન આપવું હોય તો ખસેં ત્રણસેં તંદુરસ્ત બ્રાહ્મણોને જમાડી તેમને દરેકને રેશમી અબોટિયાં, લોટા વિગેરે આપીશું; પણ એક ગરીબ બિખારી બહેન કે બાઈને એની જૂખ ટાળવાને ચાર આના, આઠ આના આપીશું નહિ. ખ્રિસ્તના હાલના અનુયાયીઓ પણ દેવળમાં જશે, અને એ અઠવાડિક મુલાકાતથી પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થયેલું માનશે. કેથોલિકો એથી વધારે આગળ જઈ હિંદુ બાઈઓની

માફક સવારસાંજ દેવળે જઈ જુદો જુદો કર્મકાંડ કરશે પણ આ કર્મકાંડની સાથે આત્માનું જે પરિવર્તન થવું જોઈએ તે થશે નહિ. ગયા ભયંકર યુદ્ધ વખતે ખ્રિસ્તના હાલના કહેવાતા અનુયાયીઓ યુદ્ધની તરફદારી કરતા હતા. ખ્રિસ્તની વલણ જૂની પદ્ધતિનો સામનો કરવા જેવી હતી. ખ્રિસ્તી ધર્મે એ પ્રભુને જેવો દગો દીધો હતો તેવો કોઈ બીજાએ નહિ દીધો હોય. જે ખ્રિસ્ત પ્રભુએ શાંતિ અને પ્રેમના પાઠ માટે પોતાના દેહનું બલિદાન આપ્યું હતું તેમના જ સિદ્ધાંતો હાલના તેમના કહેવાતા અનુયાયીઓ એવી રીતે ફેરવી નાખવા માગે છે કે તેમાં ભયંકર યુદ્ધનું વ્યાજબીપણું પણ સ્વીકારાય !

કાઠિયાવાડમાં એક દીવાનસાહેબ હતા, જેમને પૂજાપાઠનો ખુબ શોખ હતો. રોજ સવારે નહાઈઘોઈ ચંદન વિગેરે લગાડી મૃગચર્મ ઉપર પોતે સંધ્યા કરવા બેસતા. પાસે એક બે પાર્શ્વચરો બેસતા. એ ધોરી રસ્તો હતો અને ગામની બહાર પાણી ભરવા એ જ રસ્તે જતી. “ભાઈ” પૂજામાંથી આ ચર્ચા જોતા અને થોડી થોડી વારે કોઈ સ્ત્રીનું નામ, કુટુંબ વિગેરે પોતાની પાસે બેઠેલાને પૂછતા. વળી માળા ફેરવવા માંડતા. આ પ્રમાણે એમનો રોજનો કાર્યક્રમ હતો. પૂજાપાઠ, સંધ્યા સામગ્રી બધી રીતે પૂર્ણ હતી અને તે માનતા કે ધર્મના કામમાં પોતે પારંગત છે એટલે એમની બીજી મનોવૃત્તિથી આ સઘળું ભૂંસાઈ જાય છે એમ પણ કદાચ એમને લાગતું નહિ હોય. કર્મકાંડથી આંખો ઉપર કેવું આવરણ થઈ રહે છે એનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતોમાંનું આ એક છે.

જગતના મહાન સાધુઓ અને મહાત્માઓ થઈ ગયા એમાં મહાત્મા ગાંધી આધુનિક સમયના સાધુ અને મહાત્મા છે. એમના ઉપદેશો અને સિદ્ધાંતોનો પણ નવીન ધર્મ થયેલો છે, અને બધાં ધર્મ ત્યાં કર્મકાંડ એ રૂઢિ પ્રમાણે મહાત્માજીની પૂર્ણ વિરક્તતા

છતાં એક જાતનો કર્મકાંડ આમાં પણ દાખલ થયો છે. ખાદી પહેરે, રેંટિયો ચલાવે અને સાદાઈનું આચરણ રાખે તો ખીજી રીતે નીતિશાસ્ત્રમાંથી ચલિત થાય એનો વાંધો નથી એવી કમનસીબ માન્યતા અમુક માણસોમાં આવેલી છે. એક જાતનો છોડ એવો છે જે ખિલકુલ નકામો છે પણ એના વધવાનો વેગ એટલો છે કે આખા પ્રદેશના પ્રદેશ એ ઢાંકી દે અને જમીનને ખીજા કામ માટે નકામી બનાવી દે. કર્મકાંડ આ જાતનો ઝેરી છોડ છે. એની ઝેરી પ્રગતિ બહુ મોટી છે અને કોઈ પણ વિસ્તારમાં એ અતિશય વધી શકે છે. સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયમાં કે પ્રજના માન-સમાં એ પોતાનો વિસ્તાર એટલો ફેલાવી શકે છે, કે શુદ્ધ અને સાચા વિચાર અને આચરણની ખેતી માટે અવકાશ જ ન રહે. તેથી જ એની સામે જેટલી સાવચેતી વ્યક્તિ કે પ્રજા રાખે તેટલી ઓછી.

२३८४८

भय

એક શહેરમાં રસ્તા ઉપર એક ઘર છે. આવાં શહેર જગતભરમાં અસંખ્ય છે; આવા રસ્તાઓ અપાર અને નિઃસીમ છે; આવાં ઘરોની પણ ગણતરી નથી. પ્રભુએ આકાશમાં તારાની ખોટ રાખી નથી; પૃથ્વી ઉપર કાંટાની ઊણપ રાખી નથી. પાણીપતના મેદાનને માટે કહેતી છે કે જે કોઈ ત્યાં પગ મૂકે તેના હૃદયમાં વેરઝેર પ્રકટી નીકળે છે. તેમ કેટલાંક ઘર પણ એવાં છે જ્યાં ભય પ્રકટી નીકળે છે. તે ઘરોમાં રહેતાં મનુષ્યોથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, કે તે ઘરોનું વાતાવરણ એવું છે કે ત્યાં રહેતાં મનુષ્યોના હૃદયમાં ભય સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે ?

સૂર્યદેવનાં સવારનાં કિરણો આખા જગતને આહ્લાદજનક છે. રાત્રિનાં સ્વપ્નાં, રાત્રિગાળે હૃદયનાં કે શરીરનાં માગણ્યાં કે સાંત્વનો કે ન છીપાય તેવી જૂખ કે તરસ બધું પૂરું થાય છે. નવાં કિરણો સાથે નવી આશાઓ, નવું ચેતન, નવું કાર્ય એ બધું શરૂ થાય છે.

પેલા ઘરમાં એક આત્મા છે, તેને પણ રાતદિવસના ફેરફારો જગતના ફરતા ચક્રમાં ધસડે છે. સૂર્યના તેજથી તે હસે છે, ચંદ્રના તેજથી સ્વપ્નાંને સંધરે છે, તારાઓને જોઇને કોઈ

આંખોનું સ્મરણ થાય છે. તેને મન ફુનિયા નવી છે; તેના સુખદુઃખથી તે કંટાળેલ નથી, મેંદી મૂકેલા પગથી દાઝે છે, કપાળના ચાંદલાથી બળે છે. હજી એની ચામડી રીઠી થઈ નથી, હજી એની મનોસૃષ્ટિમાં નમ્મતાને માટે અવકાશ નથી.

સુંદર મુખ નમ્મ હોઈ શકે. તેમાંથી તો તેજ વહે છે. સૂર્યના જેવું બાળનારું નહિ, પણ તે તેજ દેવતું ચિહ્ન છે. તે મુખ ઉપર તો ચોધડીઆં વાગે છે. શરીરનાં આવરણો તેવાં જ તેજને ઢાંકતા પણ બરાબર ઢાંકી શકતાં નથી અને તે આખું તેજ દેવી સ્વરૂપ તેની આગળ લાવે છે. એવાજ ચહેરા જોઈ જગત ગાંડું બનેલું, મનુષ્યોએ જગત છોડી સન્યસ્ત લીધેલું છે, કવિ હિંસુક ડેન્ટેએ અપૂર્વ ઐયો લખેલા છે, બહેનોએ તે તેજની પાછળ જીવનભર કુરબાની કરેલી છે.

પણ એ ધરમાં બચનાં જૂતો હતાં. ટેન્ટેલસ પાસે પાણી હતું છતાં તે એનાથી પીવાતું નહિ. તે જ પ્રમાણે આપણામાંના કેટલાઓથી આપણી પાસે આવેલ પ્યાલા-માંથી પી શકાતું નથી, રાત્રિના ઉજસમાં ફરી શકાતું નથી, પિતાના જેવા હૃદયવાળા સમુદ્રમાં તરાતું નથી, સૂર્યદેવ તરફ જેવાતું નથી ! જ્યારે કોઈ ગાંડું થઈ જાય અથવા તો તેને અસાધ્ય રોગ થાય ત્યારે લોકો કહે છે કે જૂતનો ચાળો થયો. પેલા ધરમાં રહેતા આત્માને આવો જૂતનો ચાળો થયો ન હતો. તેણે તે ચહેરામાં યુગયુગની આશાએ જોઈ હતી. તેની તે આકૃતિમાં તેજની જ્વાળા જોઈ હતી. કોઈ મકાન કે દેવાલય કે મહેલ કે ઝૂંપડી બંધાય ત્યારે ઈન્જનેરો નકશા તૈયાર કરે છે અને તેના ઉપરથી કડીઆ અને સુથાર તે ચિત્રને જીવંત રૂપ આપે છે. પહેલાં સ્વપ્ન અને પછી કૃતિ. પેલા આત્માનાં સ્વપ્નાં દોરાયાં હતાં અને તેની સમયાનુસાર ઘટના થવાની હતી. પેલા નકશા પસાર ન થાય તો

દેવાલય બંધાય શાનું ? તેજ પ્રમાણે આત્માનાં સ્વપ્નાં સ્વીકારાય નહિ, તો આત્માનું મંદિર ચણાય શાનું ?

એક બાળકી હતી. એને વાતો કહેવાનો બહુ શોખ હતો. તે વાતોમાં એ બાલહૃદયનાં સ્વપ્નાં આલેખાતાં અને ચળકતાં. પણ ફરમાન છૂટ્યું કે બાળકીઓને વાત કરવાની છૂટ નથી. સ્વપ્નાં પૂરાં થયાં, વાતો બંધ થઈ, છોકરી ડાહી થઈ ગઈ-અને પરણી. એક આત્માની જીવનકથા પૂરી થઈ. ધણી બાલિકાઓને સ્વાભાવિક રીતે નાચવાનો શોખ હોય છે. ઇસાએલા ડંકન જેવી કોઈ કલાકારના હાથે ધડાઈ હોત તો મશહૂર નાચનારી થઈ તેઓ જગતના દુઃખનો ભાર ઓછો કરત. હિંદુ જનસમાજે એમને કુલવધુ બનાવી છે !

તે ધરમાં રહેતા આત્માનાં સ્વપ્નો કાવ્યમાં ચમકવા લાગ્યાં. દરિયાકિનારે બાળકો કોડીઓ અને છીપો શોધવા જાય ત્યારે માથામાં રેતી ભરી લાવે છે, અને વહાલસોઈ માને ખીજે દિવસે તે માથું ધોઈ નાખવું પડે છે. તે જ પ્રમાણે જ્યારે તેથી મોટી ઉંમરના આત્માઓ ચાંદલાવાળાં કપાળો, મેંદીવાળી પાનીઓ અને ગેબી આવરણોના તેજમાં સ્વપ્નો શોધવા નીકળી પડે છે, ત્યારે વડીલો તેમના માથામાંથી સ્વપ્નાં કાઢી નાખવા પોતાનાથી બનતું કરે છે. બાલપણમાં શરીરની તૃષ્ણા કે ભૂખને લીધે રડવું આવતું હોય ત્યારે બાળકોને જીદી જીદી જાતની ખીક બતાવવામાં આવે છે. તે ભયથી સંકુચિત થયેલ હૃદયો પણ જ્યારે સ્વપ્નાંઓ સંધરે છે ત્યારે વડીલોનો ભય વયમાં આવે છે અને ઊડતા પક્ષીઓની પાંખ સુંદર રીતે કાપી નાખવામાં આવે છે. લીલોતરીથી ભરેલી ઝાડની ડાળીઓ કરતાં પાંજરું વધુ સુખકર અને ઓછું ધાસ્તીભર્યું ગણાય છે !

સૂર્યદેવ તો ઉદાર છે. તેમની નજરમાં કોઈ નાના મોટા નથી. પોતાની સ્વાભાવિક ઉદારતાથી સૂર્ય પેલા ધર ઉપર પણ

એટલો જ પ્રકાશ પાડતો હતો, અને પેલો આત્મા પોતાની સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાં રમતો હતો. તત્ત્વજ્ઞાન અને ગણિતશાસ્ત્ર પાછળ પણ સ્વપ્ન રહેલ છે અને રાત્રિએ સાંભળેલ ઘટનાની ચીસ એ શાસ્ત્રોને આકર્ષણુ અર્પે છે.

ધરતું વાતાવરણુ બદલાયું. દરેક શબ્દની પાછળ શક્તિ છે—પછી તે સારા પ્રકારની કે ખરાબ પ્રકારની. શબ્દોનું વાવાઝોડું આવ્યું. તે દરેક શબ્દમાં ગુસ્સો કે તિરસ્કાર હતાં. આત્માનાં ભાવના અને સ્વપ્નાંઓ ઉપર વડીલના ક્રોધ રૂપી જગન્નાથજીનો રથ ચાલવા લાગ્યો. તે આત્માને એમ લાગ્યું કે પોતે માટીમાં રંગદોળાયો, અધોગતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. શરીર ઉપર ધા પડ્યો હોય અને તે ધા ઉપર કોઈ કાચાની દોરી ધસતું હોય તેમ એને લાગ્યું. પેલા આત્માની સ્વપ્નસૃષ્ટિ જે અનંતતામાંથી ઉદ્ભવી હતી તેમાં શમી ગઈ. ઉષાના આગમનથી જેમ ઝાકળ ઊડી જાય છે તેમ આ શબ્દોની ઝડીથી સ્વપ્નાં અદૃશ્ય થયાં. સ્વપ્નાંઓ કદાચ પાછાં આવશે—યુવકના આત્માના સ્વપ્નાં એમ હંમેશ માટે જતાં નથી; પણ આત્માને પડેલા ધા જલદી રૂઝાતા નથી. એકની એક જગ્યા ઉપર ધા પડ્યે જાય તો એ રૂઝાય નહિ અને પાઠાના ભયંકર દરદની પેઠે કદાચ એથી બધું ચેતન અને જીવન ચાલ્યું જાય. આત્મામાં રહેલ બધી સરલતા અને સહૃદયતાનો ધીમે ધીમે વિનાશ થાય અને વખત એવો આવે કે જ્યારે આત્મા પોતાના સમય પહેલાં વૃદ્ધ થઈ જાય. ત્યારે તેનામાં હલકાઈ, નિર્દયતા, દયાહીનતાજ જણાય. ચેતન અને ઉત્સાહ ચાલ્યાં જાય અને તેને બદલે કાયરતા, અનિશ્ચિતતા અને ડગમગપણું આવે અને આત્માનો ઇતિહાસ પૂરો થાય.

કેટલાક ગ્રંથકારો અને ચિત્રકારો ઘણુંખરું માતાને વૃદ્ધ સ્વરૂપમાં બતાવે છે. મા શા માટે વૃદ્ધ હોવી જોઈએ ? મા

તરતની જ યુવાવસ્થામાં દાખલ થયેલી પણ હોય. પેલા આત્માની માતામાં યુવાવસ્થાના રંગો પૂરાયેલા હતા. યુવાવસ્થાનાં આંસુ આંખો અને હૃદયમાં તો હતાં જ, પણ જેમ પૂનમની રાત પૂરી થયા કેડે સવારે ઊગતો સૂર્ય અને આથમતો ચંદ્ર બળે છે તેમ માની મુખમુદ્રામાં સંધ્યા અને ઉપાનાં તેજ બળ્યાં હતાં. તેની આસપાસ બચતું વાતાવરણ હતું. જગતનો અન્યાય એના ઉપર ફરી ધા ક્યારે કરશે તેની ચિંતામાં તે હંમેશ થરથરતી હોય એમ લાગતું હતું. બાળકને માર પડતો હોય અને એક, બે, ત્રણ એમ પ્રહારો પડ્યા હોય તે સમયે ચોથો ક્યારે પડશે એના બચથી થરથરતે હૃદયે અને કંપતે આત્માએ એ રાહ જોતો હોય તેમ માતાનું વાતાવરણ વિધિનો બીજો પ્રહાર આવવાનો હોય અને તેની રાહ જોતી જોતી તે કંપતી હોય તેવું જ હંમેશ રહેતું !

પ્રતિબંધ અને અંકુશને ધર્મના તત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર્યાં હોય એવી પ્રજાઓ ચાહુદી અને હિંદુ જ છે. પ્રભુ ખ્રિસ્તે નવા કરારથી પ્રતિબંધ અને અંકુશને દૂર કર્યા અને પ્રેમનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. લગ્નના જીવનમાં પ્રતિબંધ અને અંકુશને મૂળ પ્રાધાન્ય છે અને બાકી તે બસ ન હોય તેમ બચથી તે જીવનમાં સ્નેહ, ઊર્મિઓ, ઉત્સાહ અને ભાવનાઓ નિસ્તેજ કરી નાખવામાં આવે છે. જીવનનૈકામાં સાથે બેસી, રમતમાં શું કે જ્ઞાનમાં શું કે મુસાફરીમાં શું, એક હૃદયથી અને બે પણ એક બનેલા આત્માથી વિહરવું તે લગ્ન. પરંતુ તે ધરમાં રહેતા આત્માનાં સ્નેહનાં સ્વપ્નાં સરી ગયાં. સ્વપ્નાં ચીલામાં પડી ગયાં અને તે ચીલામાં લગ્નનું ગાડું ચલાવવામાં આવ્યું.

એક સમયે લગ્નમાં સ્વાતંત્ર્ય હશે, સ્નેહ હશે. પણ સમય વહેતાં લગ્નને ચીલામાં ચાલતું ગાડું બનાવી દેવામાં આવ્યું અને સ્વપ્નાંને કેવી રીતે ‘વ્યવહાર’ માર્ગમાં દાખી દેવાં તે

શોષવામાં આવ્યું, પરંતુ લગ્નનું ગાડું ચાલતું હોય ત્યારે પણ મધ્યરાત્રિએ દુહા લલકારી શકાય છે અને બપોરના તાજામાં લીમડાની ઠંડી છાંયડીએ ખેસી ટાઢો રોટલો અને મસાલો ખાતાં સુખદુઃખની વાતો કરી શકાય છે. પણ જ્યાં ખાલપણમાં ભયને લીધે હસાય કે નચાય નહિ, ત્યાં મોટી વયે ભયને લીધે અમકતી આંખો સામે જોવાય નહિ અને તે જ ભયને લીધે લગ્નાવસ્થામાં સ્નેહની ઝલક રોકાઈ રહે, અને લગ્નજીવન સ્વપ્ન વિનાનું, ભાવના વિનાનું થઈ રહે !

એક મિત્ર કહેતા હતા : “હું છ માસ થયાં મારી પત્ની સાથે રહું છું, પણ દિવસના અજવાળામાં માર્ગે મળે તો હું તેને ઓળખી ન શકું !” આ અંધકારની મૈત્રિ આયત્રિના મંત્રને પણ પાછા ઠેલે છે.

જગત આખું સૂર્યદેવને વંદન કરે છે અને “તેજ, વધુ તેજ” ને માટે આકંઠ કરે છે. પણ ગૃહજીવનમાં અંધકારનું સામ્રાજ્ય છે, એમાં તેજને માટે અવકાશ નથી. શરીરનું મિલન થઈ શકે, આત્માનું નહિ ! આત્માના મિલન વચ્ચે ભયંકર દીવાલો અને શરીરનું મિલન અંધકારમાં જ ! ચક્રવાક પક્ષીની વાત ખરી હોય કે ખોટી હોય પણ જનસમાજે મનુષ્યોને માટે તો તે સિદ્ધ કરી આપેલ છે. પણ પક્ષીઓને પાંખ હોય છે ઊડવાને, મનુષ્યોનાં હૃદય હોય છે ચલાવાને. તેજમાં કિલકિલાટ કરવા બેલડી બહાર પડે અને પ્રભુએ જે સાથી સોંપેલ છે તેને જોવા દૃષ્ટિ ફેરવે એટલામાં તો ધરતું વાતાવરણ બયભર્યું થઈ જાય છે, ચક્રવાકનો શાપ નડે છે અને દૂષપાતાં લપાતાં, અંધકારને માટે રાહ જોતાં એ પ્રેમીઓ પોતપોતાના માળામાં ભરાઈ જાય છે.

અંધકારના મિલનમાં-પણ સ્વચ્છંદ નથી, સ્વતંત્રતાની હાકલ નથી. દબાઈ ગયેલ આત્માઓનાં દબાઈ ગયેલ શરીરના મિલનમાં

તનમનાટ શો ?

યુરોપમાં એક નાટકમાં દૃશ્ય જોયું હતું. બરફથી ઢંકાયેલ પહાડની ટોચેથી માછલોના અંતરે પ્રેમી યુગલ હૃદયની ચીસ એકેકને સુણાવતાં. અહીં બે ફૂટને અંતરે પડેલ હૈયાં પણ આવી ચીસ સંભળાવી શકતાં નથી. જીવનની ચીસ અને તેની આંતરાકાંક્ષાઓ નવી દુનિયાનો આહલેક પોકારતી ગણાતી નથી, પણ અધકારમય વાસનાઓ જ ગણવામાં આવે છે.

દેવ ! આત્મા દીધો અને તારા દેવાલય સમાં શરીર દીધાં તો શાને આ ભય પેદા કર્યો ? અને તારા એ તેજના અંશને અને તારાં એ મંદિરોને ભયનાં ભૂતખાનાં શાને બનવા દીધાં ? બાલપણમાં હસાય નહિ, યુવાવસ્થામાં નચાય નહિ, સમુદ્રમાં માતાની ગોદ જેવાં ભૂરા જલમાં તરાય નહિ, સ્નેહની હાકલ કરાય નહિ, મેંદીવાળી પાનીઓ અને ચાંદલાવાળાં કપાળો પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરાય નહિ, સ્વપ્નાને સંઘરાય નહિ ! તો દેવ ! આ જીવન શા કામનાં ?

પેલા ધરમાં ખેડેલ આત્મા નિસ્તેજ હસે છે અને વિચારે છે : ગાંડા પીટરે પોતાના દેવને ત્રણ વાર ન કચ્છ્યો અને બાર શિબ્યોએ પોતાના અમર તેજને જવા દીધું તે આ જ ભયને સીધે હશે !

એક ઉપાસના પ્રવચન

[મુ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆનાં પુત્રી અને રા. પર્પદ મહેતાનાં પત્ની સૌ. લવંગિકા બહેન ચાર કલાકની માંદગી ભોગવી રવિવાર તા. ૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ને રોજ સાંજના ૪-૩૦ કલાકે સ્વર્ગવાસ પામ્યાં, તેમની દશાને દિવસે મંગળવાર તા. ૧૮મી સપ્ટેમ્બરની સવારે ૮-૩૦ કલાકે મુ. નરસિંહરાવભાઈને બંગલે પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરવાનું કાર્ય અને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રાર્થના અને ઉપાસના નીચે આપવામાં આવેલ છે.]

પ્રાર્થના

હે પ્રભુ ! તારાં અનન્ત તેજમાંથી અમે બધાં આવેલાં છીએ, અને તારાં અનન્ત તેજમાં થોડા કે લાંબા વખતે ભળી જઈશું. જે કાળ આ જગતમાં કાઢીએ છીએ તે વખતે અમને તે તેજથી વંચિત રાખીશ નહિ. જગતની અંદર તારાં તેજ અને એની તેજસ્વી પવિત્રતા અને અમારી વચ્ચે કલુષિત દીવાલો અમે ઊભી કરી છે. તારાં તેજને અમે માનુષી ચક્ષુઓથી જોઈ પણ ન શકીએ. તારા ભક્ત અર્જુન જેવાથી પણ તે તેજ જોઈ ન શકાયાં. જેમ હવા વગર રહી શકાતું નથી, તેમ તેજ વગર પણ રહી શકાતું નથી, તેથી જ સૂર્યદેવનાં તેજને રોજ તારા ધણા ભક્તો

અર્ધ ચઢાવે છે. તે તેજ જેમ અમારી બાહ્ય મલિનતા દૂર કરે છે તેમ તારું તેજ અમારી આંતરિક મલિનતા દૂર કરે! તારાં તેજથી દૂર થઈ અમે આ જગતમાં રહ્યા, ત્યારથી દોષ અને પાપથી અમે જકડાયલાં છીએ. પણ અમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે તારાં તેજથી આ પાપ અને દોષ બળી જશે. જગતથી વિમુક્ત થઈને નહિ પણ જગતમાં રહી તારાં તેજથી પુનિત થઈ સેવામંત્ર સ્વીકારી અમારાં બહેનો ને ભાઈઓના દુઃખ ટાળવા તરફ અમને પ્રેર! પ્રભુ! તારાં તેજ તારા ગ્રહોથી, સૂર્યોથી અને તારાઓથી જ પ્રકાશતાં નથી, પણ દેવસ્થાનો, દેવજો, મસીહોમાંથી પણ પ્રકાશ આપે છે, અને જગતનાં દુઃખમાંથી વિસામો શોષતા આત્માને શાંતિ આપે છે. તારાં તેજ અમારાં બહેનો ને ભાઈઓના આત્મામાંથી પણ પ્રકાશ આપે છે. જગતના પયગમ્બરોનાં જીવનમાંથી અને શબ્દોમાંથી પણ તેજ પ્રકાશે છે. તેજો એક પયગમ્બર, પ્રભુ, તેં જગતને હમણું દીધેલ છે અને તેનાં જીવન અને તેનાં ચારિત્ર અને તેના તેજોમય બોલ અમારાં જીવનનો પલટો કરે એમ પ્રાર્થના કરીએ છીએ! પ્રભુ! તારાં તેજ બળતી ચિતાઓમાં પણ રહેલ છે. તે બળતાં તેજમાં અમારાં ધણાં સ્નેહીઓને જોયાં છે. અમારી એક વહાલસોઈ અને લાડસોઈ બહેનને તારા આ તેજના અંબારમાં હમણું જોઈ. તે તેજથી અમારા મલિન વિચારો દૂર થાઓ અને તે તેજથી જે સ્નેહીઓને તે મૂકી ગયેલ છે તેમને તેનો વિયોગ ખમવાને શક્તિ આપો!

શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

ઉપાસના

એક કવિએ ચિત્ર આલેખેલું છે કે નદીતટે સ્ત્રીપુરૂષો અને બાળકો રમે છે અને તે નદીનાં પૂર એક પછી એકને ઉપાડી લે

છે અને અપાર મહાસાગરમાં લઈ જાય છે,

“ Still revellers danced, and sang and trod
The hither bank of Time's deep tide,
Still one by one they left and fared
To the far misty thither side.”

“હજી મોજ માણુનારાઓ કાળની ઊંડી નદીના આ કિનારા ઉપર નાચતાં અને ગાતાં હતાં. એક પછી એક તેઓ છોડીને ચાલ્યાં ગયાં અને દૂર દૂર ખીજે કિનારે ગયાં.”

ખીજા કવિએ ચિત્ર આલેખેલ છે કે ચોપાટની બાજુ રમાતી હતી અને કાળના ભયંકર હાથે એક પછી એક સોગંદું ઉપાડ્યું !

એ અનન્તતાની વચ્ચે આપણું જીવન મૂકાયતું છે. એક અનન્તતામાંથી આપણે જગતમાં જન્મ લઈએ છીએ અને ખીજા અનન્તતામાં આપણે મૃત્યુ પછી ભળી જઈએ છીએ. દરેક ધર્મમાં આ સવાલ પૂછાય છે—Whence અને Whither—ક્યાંથી અને ક્યાં ? ધણાંએ તરફડીઆં મારીએ છીએ, પણ આ કોયડાનો ઉકેલ મળતો નથી. એ તરફ એ ભયંકર સમુદ્ર અને વચમાં ટૂંકો રસ્તો ! ઊછળતાં કાળાં પાણીમાંથી તે રસ્તો ઉપર કોણ આપણી કિસ્તી હાવે છે અને તે ટૂંકો રસ્તો કાપ્યા પછી આપણને કોણ ખીજા તેવા જ સમુદ્રમાં કિસ્તીમાં લઈ જાય છે ?

આ જગતનીનાટકશાળાનો પડદો કોણ ઉઘાડશે અને તેની પાછળ શું રહેલ છે તે કોણ બતાવશે ?

પ્રભુ ખ્રિસ્તે જીવનના આ કોયડા ઉકેલવાને ધઉંના દાણાનું ઉદાહરણ આપેલું છે. તેમણે કહ્યું હતું કે : “ધઉંનો દાણો જમીનમાં પડે અને મૃત્યુ ન પામે તો એકસો જ રહે છે; પણ જો મૃત્યુ પામે તો તેમાંથી ઘણા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે.”

તે સૂત્ર ઉપરથી તેમણે જીવનનો મોટો મંત્ર સમજાવ્યો:—“જે પોતાના જીવનને ચાહે છે તે તે જીવનને ખોશે; અને આ જગતમાં પોતાના જીવનને જે ધિક્કારે છે તેને અનન્ત જીવન મળશે.”

છેલ્લાં થોડાં વર્ષ થયાં આપણને આ બોધ મળે છે અને આપણામાંથી કેટલાક નસીબવાનોએ જીવનની કે ધનની કે સુખસંપત્તિની કે જગતના વૈભવોની કુરબાની આપેલી છે, જેથી કરીને હિંદુમૈયાને અને પોતાની દેશભગિનીઓ અને ભાઈઓને ઉચ્ચતર અને ઉન્નત જીવન મળે. ત્યાગમાંથી સુખ મળે છે. મૃત્યુમાંથી જીવન મળે છે. તેથી જ જે સુ ઉપર ખ્રિસ્તદેવે પોતાનું છેવટનું અલિદાન આપ્યું તે કુસ જગતની સંસાર રૂપે પૂજાયેલ છે, અને તેથી જ જાણીતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી રૉસ (જેણે મેક્સેરિયાનાં જંતુને શોધી કાઢ્યાં) તેણે ગાયું છે કે—

“Lo, while we ask the stars
to learn the will of God,
his answer unawares
strikes sudden from the sod.”

“પ્રભુની મરજી શું છે તે જાણવાને આપણે જ્યારે આકાશ તરફ જોઈ તારાઓને પૂછીએ છીએ, ત્યારે તે જવાબ કબરની માટીમાંથી (બળતી ચિતામાંથી) મળી આવે છે.”

એક ઉપદેશકે કહેતું છે કે પ્રભુમાંથી વધારે ને વધારે ઉચ્ચતર જીવન જગતને જોઈતું હોય તો જીવન પ્રભુમાં ભળી જવું જોઈએ; એટલે કે મૃત્યુ તે જગતનાં ઉચ્ચતર જીવન માટે છે. કુસ ઉપરનું મૃત્યુ તે ગંભીર અર્થસૂચક હતું કે એટલે આત્મત્યાગ—અંતિમ અલિદાન સુધી—આવશ્યક છે કે નવા જીવનની પ્રાપ્તિ માટે તેના અનુયાયીઓએ તેની સાથે તે ત્યાગમાં ભાગ લેવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે મૃત્યુ ભયંકર નથી, પણ પ્રભુની સત્તતતામાં અગત્યનો ભાગ બજવે છે. તે તો એક સ્વર્ગનો દૂત છે જે પ્રભુની મરણ સંપૂર્ણ રીતે બતાવે છે. બ્યારે આ મૃત્યુ પર જીત થાય છે ત્યારે વિશ્વનો હેતુ સફળ થાય છે.

જીવનનું સાક્ષ્ય સ્વતંત્રતામાં છે. પ્રભુના ઊંચામાં ઊંચા આદેશ સ્વતંત્રતાના છે અને જે મૃત્યુ જીવનનાં બંધનોમાંથી છૂટાપણું બક્ષે છે અને બંધાયેલી શૃંખલાઓ તોડી નાખે છે. તેના કરતાં વધારે આશાદાયી અને સુખદાયી શું હોઈ શકે ?

“Labour now so to live, that at the hour of death thou mayest rejoice rather than fear.”

“એવી રીતે જીવનની રચના કર કે મૃત્યુદેવનો ધંટ વાગે ત્યારે ભયને બદલે તને આનંદ થાય.”

વળી એમ કહ્યું છે કે :—

“Learn now to die to the world, that thou mayest then begin to live with Christ.”

“જગતના તરફ મરતાં શીખ જેથી તું પ્રભુ ખ્રિસ્ત સમીપ જીવન ગાળવાનું શરૂ કરી શકે.”

સૌ. લવંગિકાબ્દેન આજે દશ દિવસ ઉપર મૃત્યુ પામ્યાં. આપણે એમના આત્માની શાંતિ માટે મળ્યા નથી, કારણ કે એમના આત્માને તો જરૂર શાંતિ મળેલી જ છે; પણ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવા મળેલા છીએ કે તે બહેન જે સ્નેહીઓને મૂકી ગયેલ છે તેમને આ દુઃખ ખમવાને હિંમત અને ધૈર્ય મળે. મુરખ્ખી નરસિંહરાવભાઈ અને સૌ. સુશીલાબહેને જૂતકાળમાં આવા ધા ખમેલા છે; પણ પ્રભુના ઉપર ઊંડી શ્રદ્ધા અને નૈસર્ગિક હિંમતથી એ સધળા ધા શાંતિથી ખમેલા છે; તેવી જ શાંતિથી આ નવો કારી

ધા ખમવાની શક્તિ આપો. સૌ. લવંગિકાબહેન ફક્ત એમનાં કુટુંબમાં જ નહિ પણ સર્વત્ર એમના સ્નેહાળ સ્વભાવ, નૈસર્ગિક વિનિતતા અને સૌજન્ય, તથા હૃદયની સાત્વિક પવિત્રતાથી જે જે એમના સંબંધમાં આવતાં તેમનું મન હરી લેતાં. તેઓ ધરમાં આવે ત્યારે સૂર્યનો પ્રકાશ સાથે લેતાં આવતાં અને બહાર જાય ત્યારે તે પ્રકાશમાંનો થોડો મૂકીને જતાં. યૌવનનો વસંતકાળ તેમનામાં જેવામાં આવતો, પણ તેની સાથે જ્ઞાન અને ધર્મનો સંયમ હતો. આવાં બહેન આપણને છોડીને ગયાં છે. જગતની ધર્મશાળામાંથી એમનાં ગાડાં ઉપડી ગયાં છે અને તાપણું પડી રહ્યાં છે. આપણને થોડો કે વધુ કાળ હજી ધર્મશાળામાં જ કાઢવાનો છે અને પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરીએ કે બ્યારે જવાનો વખત આવે ત્યારે જેવી લવંગિકાબહેનની તૈયારી હતી તેવી જ તૈયારી આપણી હોય અને જે શાંતિથી અને ધૈર્યથી તેમણે તે લાંબી મુસાફરી સ્વીકારી લીધી તેવાં જ શાંતિ અને ધૈર્ય આપણે તે પ્રસંગે રાખી શકીએ.

શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ :

પાપનું જ્ઞાન

ભરવસ્તીવાળા શહેરમાં એનું ઘર હતું. શહેર પુરાણું હોઈ
 સારા રસ્તાઓનો અભાવ હતો. પણ પોળ બહુ હતી અને નાની
 ગલીઢૂંચીઓ. તેમાં અસંખ્ય ઘરો આવેલાં હતાં અને તે ઘરોની
 અંદર સસલાંની માફક રહેતાં હમરો સ્ત્રીપુરૂષો. સસલાંને દર
 હોય છે તેમ આ ઘરોં દર રૂપ હતાં. ખાવું, પીવું, પ્રકૃતિની
 બધી ક્રિયાઓ કરવી અને જીવન પૂરું કરવું. ઘર ઉપરનાં છાપરાં
 આકાશ તથા તેમાં પ્રકાશતા તારાઓ અને ઘરમાં રહેતાં સ્ત્રીપુરૂષોની
 વચ્ચે આવતાં હતાં. બારીમાંથી તેજ, પવન, સુંદર દેખાવો ને
 સુગંધને બદલે અંધકાર, મલિનતા અને દુર્ગંધ વધારે દેખાતાં
 હતાં અને આવતાં હતાં. ઘેરેઘેર પૂજની વિધિ થતી પણ
 દેવસ્થાનના ઘંટ ને નોગત નહોતાં. ધાર્મિક પુસ્તકો કોઈ કોઈ
 ઠેકાણે વંચાતાં પણ ત્યાં પ્રભુને આર્જ્જુન ન હતું. હૃદયનાં મન્યન
 ન હતાં અને આકન્દ પણ ન હતાં. સુખ અને દુઃખ એ માનસિક
 સ્થિતિ ધણે અંશે છે. તે શહેરનાં સ્ત્રીપુરૂષો પોતાની સ્થિતિને
 સુખરૂપ માની લે અને સંતોષિત રહે. પણ એક એવો પ્રસંગ
 આવે જ્યારે વીજળી ચમકે અથવા ધરતીકંપ થાય તો મનોદશા
 પલટાઈ જાય અને જગત ઉપર જુદી જ આંખોએ જોવાય.
 ધરતીકંપ થાય અને જે ઠેકાણે મહેલમહેલાતો હતાં તે ઠેકાણે ધૂળ

અને ઈંટોડાં રહે અથવા ઊંડા ખાડા પડે, તે જ પ્રમાણે મનઃસૃષ્ટિમાં ધરતીકંપ થાય છે અને આપણી આસપાસ આપણે જે પડળ કરીને બેઠેલા હોઈએ તે પડળ ફાટી જાય એટલે આપણા સંતોષ અને સુખનો અંત આવે.

જર્મનીના એક ગામડામાં એક ડોક્ટર હતા. તે અને તેની પત્ની પોતે માની લીધેલા સંતોષથી રહેતાં હતાં. એમના ગામમાંથી પસાર થતી એક મોટરને અકસ્માત થયો અને એક લક્ષાધિપતિ ગૃહસ્થને પોતાને ત્યાં રાખવા પડ્યા. તે ગૃહસ્થે ડોક્ટરનાં પત્નીને ચુંબન કર્યું. પરિણામે તેણે બહુ મહેનતે ધડી રાખેલી પોતાની દુનિયા ભાંગી પડી અને તેને નવી સૃષ્ટિ રચવી પડી.

રેશમનો કીડો કોશેટામાં ભરાઈ રહી પોતાની સૃષ્ટિ ધડે છે તેમ આપણે બધા પોતપોતાના કોશેટામાં ભરાઈ રહ્યા છીએ અને કોઈ ભયંકર અકસ્માત કે આફત, -પછી તે પ્રકૃતિની હો કે માનસિક કે ધાર્મિક હો, -આવી પડે ત્યારે તે કોશેટામાંથી બહાર નીકળી જગતને જોઈએ છીએ.

નાનાં બાળક હોઈએ છીએ ત્યારે કલ્પનાસૃષ્ટિ ઊભી કરીએ છીએ અને તે સૃષ્ટિને ખરી માની તેમાં જ રમ્યા રહીએ છીએ. કેટલાંએ બાળકો એકલાં એકલાં રમ્યા કરે છે અને વાતો કર્યાં કરે છે. પોતાની ઊભી કરેલી સૃષ્ટિમાં તેઓ જીવન ગાળે છે. તેજ પ્રમાણે યુવાવસ્થામાં પણ જુદી જ સૃષ્ટિ યુવકો અને યુવતીઓ ઊભી કરે છે.

ઉપર જણાવેલા ગામમાં રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષો પણ આ જ પ્રમાણે પોતાની જ સૃષ્ટિમાં વસતાં હતાં. એક પોળમાં રહેનાર તે આત્માને પણ એક વખત ચમક લાગી. પેલા ડોક્ટરની પત્નીને જીવનમાં પહેલાં ન મળેલો એવો પાપની છાયાવાળો પણ આત્માને ઉથલાવી નાંખે એવો મીઠો અનુભવ મળ્યો અને તેની બિચારીની દુનિયા ભાંગી પડી ! પેલ આત્માને

દેવાલયમાં એક પ્રતિમાનાં દર્શન થયાં. તે તો બાળક હતો. પાસે જઈ પણ કેમ શકે ? પણ દૂરથી દર્શન થયાં. જીવનમાં ધરતીકંપ થયો અને જૂની દુનિયા ભાંગી પડી. પ્રભુએ કહ્યું હતું કે હું આવું છું તે કલહ કરાવવા. તે દર્શન પછી તે બાળકને માથાપ બોળખી ન શક્યાં અને નવી સૃષ્ટિ બનાવવા પાછળ તેને અરણ્યવાસ ભોગવવો પડ્યો. દરેક આત્મા આ જગતના સમુદ્રમાં જીવે છે. તેમાં પણ જેમને તેજ જોવું છે, તેમનો તો બેટ તદ્દન અલગ છે. ખડકની સો શીટની ઊંચી દીવાલો સમુદ્રમાંથી ઊભી થાય છે અને ઝાડપાન વગરનો તે ટાપુ સમુદ્રનાં મોજાંનો ભાર ખમતો ઊભો રહે છે. તેના ઉપર દીવાદાંડી હોય છે અને તે દીવાથી વહાણવટીઓ તે ટાપુથી ચેતતા રહે છે.

કોઈ પેગમ્બરનો જન્મ તે જગતને ધરતીકંપ જેવો છે. પ્રકૃતિથી ઉપસ્થિત થયેલો ધરતીકંપ શહેરોનાં શહેરો ઉથલાવી નાંખે છે, હજારો મનુષ્યોને મારી નાખે છે, અને જે ઠેકાણે તે વિપ્લવ સ્પર્શે છે તે ઠેકાણે સર્વ ઉજ્જડ કરી મૂકે છે. પેગમ્બર જૂના સિદ્ધાંતોનો નાશ કરે છે, જૂની સૃષ્ટિઓને ભાંગી નાખે છે અને જગતની અંદર માનસિક અને ધાર્મિક વિપ્લવ જગાવે છે. પ્રભુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો, ત્યારે જૂના મતનું ખંડન થયું અને નવો આદેશ જનતા સમક્ષ મૂકાયો. વ્યક્તિએ વ્યક્તિનાં જીવનમાં અને પ્રજાએ પ્રજાનાં જીવનમાં તે નવા આદેશથી વિપ્લવ થયો છે અને જગતનો ઇતિહાસ ફરી ગયો છે. જે આપણા કોશેટાને કાઢી નાખે છે, આપણી જૂની સૃષ્ટિઓને ભાંગી નાખે છે, આપણા સંતોષને બાળી મૂકે છે, તેને ઘણી વાર આપણે દોષ દેઈએ છીએ અને કદાચ ગાળ પણ દઈએ છીએ. પ્રતિભાશૂન્ય મંદિરના પૂજારીને કેટલાએ કેટલી વાર સંબોધેલું છે કે ‘દેવ ! અમને

અમારી ગટરોમાં પડી રહેવા દો. અમારાથી આ તેજ ખમાતું નથી.’

પેલા આત્માને જૂની સૃષ્ટિ ભાંગી ગઈ એટલે જેમ આપણું એક વખતનું વહાણું ધર પડી જાય અને જે દુઃખ થાય તેવું દુઃખ થયું; પણ દુઃખ થવાથી જેમ ધર સુધરતું નથી, તેમ વેદના સહેવાથી એક વખતની જૂની સૃષ્ટિ પાછી આવતી નથી. જેમ નવી સૃષ્ટિ તેમ નવી ભાવનાઓ, નવાં સ્વપ્નાંઓ, નવી આકાંક્ષાઓ અને નવું જ્ઞાન. જ્ઞાન વગર પાપ નથી. તે પોતોમાં રહેનાર સ્ત્રીપુરુષો, જે કર્મ અથવા વિચાર પાપ મનાય છે તે કર્મ નહિ કરતાં હોય અને તે વિચાર નહિ કરતાં હોય ? પણ જ્યાં સુધી તે જ્ઞાન નથી, ત્યાં સુધી તે કર્મ કે વિચાર પાપ નથી અને ત્યાં સુધી પશ્ચાતાપ નથી. પ્રભુએ જગત બનાવ્યું ત્યારે મનુષ્યોને યુદ્ધિ આપી, પાપ અને પુણ્ય પારખવાની. પણ તે યુદ્ધિ ઉપર આવરણ આવી ગયાં હોય, અથવા તેનો પ્રકાશ બહાર પડવાને અવકાશ જ નહિ મળ્યો હોય તો તે પારખ આવે ક્યાંથી ? જેને આ પારખ નથી તેને ખૂન એ પાપ નથી, વ્યભિચાર એ પાપ નથી, ચોરી એ પાપ નથી. પ્રભુના દશ આદેશોમાંથી કોઈનો પણ ભંગ થાય તો તેને પશ્ચાતાપ નથી. પણ તે યુદ્ધિ આવે, તે આવરણો નીકળી જાય, જૂની સૃષ્ટિ ભાંગી જાય ત્યારે ભાઈને કડવો ખોલ કહ્યો હોય તે પણ પાપ છે, અને તેને માટે પણ પશ્ચાતાપ છે. સ્ત્રીને માટેનો ખોટો વિચાર પણ પાપ છે. ગરબે રમવાને આવેલાં માને ‘મહોલે પધારવાનું’ કહેનાર પાવાગઢના મહારાણાનું પાવાગઢ ‘એજે ગયું’ અને તે પણ ‘આજથી છડેને છ માસે !’

જેમ જૂની સૃષ્ટિમાં સ્વાસ્થ્ય હતું, તેમ ફેટલીએક નવી સૃષ્ટિઓમાં પણ સ્વાસ્થ્ય છે. જેમ અજ્ઞાનમાં પાપના

મડકા જણાતા નથી, તેમ કેટલાએક જ્ઞાનમાં પણ જણાતા નથી. એક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ એક વખત કહ્યું કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધથી જગતમાંથી (કે વિશ્વમાંથી ?) પ્રભુનું તત્ત્વ કાઢી મૂકવામાં આવેલું છે. સ્વતંત્રતાને માટે અહાલેક લેનારા કેટલાક કહે છે કે ધર્મને લીધે ઝગડા થાય છે અને સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે માટે પ્રભુનું નામ વર્ન્ય ગણવું. મજૂર પક્ષના અંતિમ ઉપાસકો રશિયામાં એમજ કહે છે અને પ્રભુના નામને દોષિત ગણે છે. પ્રભુનું નામ વર્ન્ય ગણુશો તો પાપપુણ્યને પણ જૂની સૃષ્ટિ પ્રમાણે વર્ન્ય ગણવાં પડશે એટલે કે એનો ખ્યાલ ન રાખવો. આત્માને એકલી રોટલીથી ચાલવાનું નથી. જેમ તેને સ્વપ્નાં છે, આશા છે, અભિલાષા છે તેમ તે પોતાની અંદર રહેલા સાપથી બીએ છે. એક મહાન ભવ્ય દેવળ છે. ત્યાં ઘૂંટણીએ પડી કુસની આગળ એક બહેન પોતાનાં આંસુથી પાપને ધુએ છે. તે સર્પના ડંખથી ઉત્પન્ન થયેલ ઝેરથી પીડાય છે અને તે ઝેરના ભડકામાંથી બચવાનો એક જ ઉપાય શોધેલો છે.

આપણે છીએ અને આપણે હોવા જોઈએ એ બે સ્થિતિની વચ્ચે હંમેશનો ઝગડો છે અને જો આ ઝગડો ન હોય તો ઉત્કર્ષની આશા રહેશે નહિ. સાધુ પીટરે એક વખત કહ્યું હતું કે: ‘પ્રભુ, તું મારી પાસેથી ચાલ્યો જ, કારણકે હું પાપી છું.’ આ બૂમ બધા આત્મામાં છે, બધાય આત્માને પાપની ઝાળ લાગેલી છે અને પ્રભુની આગળ બધાય આત્માથી નીસ પડાય છે. પેલી પોળમાં રહેતા આત્માને પણ ઝાળ લાગી, પણ જ્યારે તે ઝાળ લાગી ત્યારે ત્યાં રહેતાં બીજાં સ્ત્રીપુરુષો સાથે કાંઈક સામ્ય સંધાયું. અરણ્યમાં રહેતા આત્માને એમ લાગે છે કે આ રેતીઆ ડુંગરાઓમાં બીજી પણ ખૂંપડીઓ છે અને બીજા પણ આત્માઓ છે, જેઓ તે જ તપેલી રેતીથી અને તે જ ભયંકર

એકાંતપણી પીડાય છે. આ બધી રેતીની પાછળ, આ પાપજાં
 ઝેર પાછળ સાંત્વન આપનારું સત્વ છે-બલ છે, જે અરણ્યને
 પણ શાન્તિમય બનાવે છે. આ સત્વને-આ શક્તિને પાપના
 પશ્ચાતાપથી બળતો આત્મા કહે છે-કહેવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા
 થાય છે :

હું તને અર્પવા મારા હાથમાં કશું લાવ્યો નથી,
 માત્ર તારા કુસને વળગવા આવ્યો છું.
 કેવળ નગ્ન, હું તારી પાસે વસ્ત્રોની યાચના કરતો આવ્યો છું,
 કેવળ અસહાય, હું તારી કને સહાયભાગી રહ્યો છું.

क्षमा

યાહુદી લોકોના હજારો વર્ષ ઉપરના નેતા મોઝીસને માટે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે, જેની અંદર એમ લખવામાં આવેલું છે કે પ્રભુ કોઈપણ પાપ માફ કરે પણ માણસ માણસની સામે પાપ કરે તે કદી માફ કરશે નહિ. પ્રભુ ખ્રિસ્તના દરેકે દરેક પેગામમાં અન્યુભાવ અને બાઈબિયારા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવેલો છે. ખ્રિસ્તના ધણાએ પેગામ છે, ધણીએ આત્માની યૂમ છે, દુઃખી માનવ જાતિ માટે ધણાએ વિસામ છે; પણ તે બધા સંદેશાઓમાં અન્યુભાવ ઉપરનો સંદેશો મોટો છે. એમણે જે નામ ધારણ કર્યું તે નામમાં પણ માનવજાતિની સાથે સામ્યતા રહેલી છે. Son of Man-માણસનો છોકરો-પોતાની પ્રભુતા મૂકી માણસજાતિમાંના એક થવાનું તેણે પસંદ કર્યું. યાહુદી લોકોએ તેને મુગટ અર્પણ કર્યો પણ તે મુગટને તેણે પાછો ઠેલ્યો અને આમ પાછો ઠેલવામાં પોતાનું મૃત્યુ માંગી લીધું. તેના બાર શિષ્યોમાંનો એક જુડાસ જેણે દેવને રોમન લોકોના અને યાહુદીઓના ધર્મગુરૂના હાથમાં સોંપ્યા તે તો રાષ્ટ્રીય પક્ષનો રાજદારી નેતા હતો. એની આશાઓ ઉચ્ચ હતી. તેને તો રોમન લોકોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું હતું. યાહુદીઓમાં લોકવાયકા હતી, તેમના પેગમ્બરોનો સંદેશ હતો કે તેમને પોતાનો રાજા મળશે જે પેલેસ્ટાઈનને પરરાજની ઝુંસરીમાંથી છોડવશે. જ્યારે ખ્રિસ્તે બોધ દેવાનો શરૂ કર્યો અને હજારો લોકો તેની પાછળ ગાંડા થયા, ત્યારે જુડાસે જોયું કે હવે

તેના કમનશીબ દેશને માટે તક આવી છે. તેણે ખ્રિસ્તને મુગટ આપ્યો, પણ ખ્રિસ્તે તો કહ્યું કે મારું રાજ્ય આ જગતનું નથી.

વારંવાર એણે પ્રભુને પિતા તરીકે સંબોધેલ છે અને બધાં બાઈબિલનોને કહેલું કે તમે બધાં એક જ પ્રભુનાં છોકરાંઓ છો. ગરીબમાં ગરીબ, દુઃખીમાં દુઃખી, માણસની સરખી જ કોટિમાં પોતાની જાતને મૂકી અને આ બધુંભાવ ઉપર રચાયેલું રાજ્ય પ્રભુ પાસે આ જગત માટે માગ્યું. જગતમાં બધાં જ સરખાં છે અને કોઈને પોતાના બાઈની તપાસ કરવાનો હક્ક નથી. Judge not that ye be not Judged. કોઈનો ન્યાય કરો નહિ, જેથી તમારો ન્યાય થાય નહિ. એક મનુષ્ય પોતાના બાઈના દિલને પણ દુઃખ લગાડે કે એને તુકસાન કરે એ ખ્રિસ્તથી ખમાતું નહિ. તેઓ તો ક્ષમાની જ્વલંત પ્રતિમા હતા. કારણ કે તે ક્ષમા માનવજાતિની બંધુતા ઉપર રચાયેલી હતી. કુસ ઉપર ભયંકર મોત મળતાં તેમણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી હતી કે “પિતા એમને મારી આપજે, કારણ કે તેઓ શું કરે છે તેની તેમને ખબર નથી.” આ દેવતાઈ ક્ષમાનું વિગતવાર પૃથક્કરણ તેમણે અગાઉ ઘણી વાર કરેલું. આ રજા એમના એક વખતના બોલ: “જો તારો બાઈ દોષ કરે તો તેને ખાનગીમાં તેનો દોષ કહે. જો તને તે સાંભળશે તો તારો બાઈ તેં મેળવ્યો છે.” કેટલી તીવ્ર દયામય માંગણી કે આપણા કોઈ પણ બાઈથી આપણે વિખુટા નહિ પડીએ. ધણાએ આપણે એવા દાખલા જોતા નથી ?-કે જેમાં પતેતા બાઈને ધગધગતી ચિતામાં બળતો જોયા પછી જ પશ્ચાતાપ થાય છે અને તે મૃતદેહના મુખમાંથી એક મીઠો શબ્દ સાંભળવાને તે વખતે માણસ પોતાનો આત્મા પણ વેચી નાખે એવો વખત આવે છે !

પ્રભુ ખ્રિસ્ત આગળ વધીને એમ કહે છે કે: “જો તારો

બાઈ તારા બોલવા તરફ લક્ષ ન આપે, તો તારી સાથે બીજા એક બે રનેલીઓને લઈને જા કે જેથી બધા સાક્ષીઓનાં મોઢામાંથી તું કહે છે તે સત્ય તરીકે પુરવાર થાય.” જો આ પ્રમાણે પણ પેલો બાઈ માને નહિ તો દેવળમાં જઈને કહેવાની આજ્ઞા કરી અને તેમ છતાં પણ ન માને તો તેનો અસહકાર કરવાની સલાહ આપી. પણ આવી જાતનો અસહકાર તો ત્યારેજ થાય કે જ્યારે બીજા સર્વે ઉપાયો ખુટી ગયા હોય.

મહાત્માજીએ ઘણીવાર કહેલું છે કે સંયમને કોઈ હદ હોતી નથી. ક્ષમાને પણ હદ નથી. પીટર નામના એક શિષ્યે ખ્રિસ્તને એક વખત પ્રશ્ન: “પ્રભુ ! મારો એક બાઈ મારો દોષ કરે તો કેટલી વખત તેને મારે માફી આપવી જોઈએ ? સાત વખત ?”

પ્રભુનો જવાબ તૈયારજ હતો. “સાત વખત નહિ પણ સાતને સી-તેરે ગુણાએ એટલી વખત.”

ખ્રિસ્તના બધાં બોધવચનોમાં ધરગથ્ય દૃષ્ટાંતો ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. આવાં દૃષ્ટાંતોથી તેમનાં બોધવચનો ઉપર અજવાળું પડે છે અને જનતા ઉપર હૃદયભેદક અસર થાય છે. આવું જ એક દૃષ્ટાંત એમણે આ વખતે આપ્યું.

એક રાજા હતો તે પોતાના નોકરો તરફ બહુ જ માયાળુ હતો. એક નોકર દશ હજાર રૂપિયા (બાઈબિલમાં તો ત્યારના સિક્કાનો ઉલ્લેખ છે.) ઉઘીના લઈ ગયો હતો અને પાછા વાળતો ન હતો. તે રાજા પાસે આવ્યો, ત્યારે બહુ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે રાજાએ તેને માફી આપી અને તેનું દેવું પણ માફ કર્યું. તે નોકર છૂટીને બહાર ગયો ત્યારે તેણે પોતાના એક જાતભાઈ નોકરને પકડ્યો કે જેણે એની પાસે ફક્ત સો આના લીધા હતા અને પેલાએ બહુ કાલાવાલા કર્યા પણ તેણે સાંભળ્યું નહિ અને તેને કેદમાં નંખાવ્યો. આ વાતની રાજાને ખબર પડી ત્યારે

તેણે પોતાના નોકરને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું કે મેં તારું મોઢું દેવું માફ કર્યું ત્યારે તારે એનાથી ધણું જ ઓછું તારા ભાઈનું દેવું માફ કરવું જોઈતું ન હતું ?

આપણે આપણાં મોટાં પાપો માટે પ્રભુની દયા હરહમેશ માંગીએ છીએ, પણ આપણો ભાઈ કે જુદેન સ્ટેજ પણ આપણો દોષ કરે તો એને ક્ષમા આપી શકતા નથી. આપણી વાડીઓ જુદી કરી છે અને આપણી વાડી સુંદર બનાવવાને બદલે આપણા ભાઈની સુંદર વાડીનો નાશ કરવા માંગીએ છીએ. પ્રભુને તો મનુષ્યોના ભાઈચારાની એટલી મહત્તા જણાઈ હતી, કે તેમણે કહ્યું હતું કે જ્યાં જ્યાં મારા નામથી બે કે ત્રણ મનુષ્યો પણ એકઠાં થયાં હોય ત્યાં હું એમની વચમાં છું.

પુલની પાસે

રેતીવાળા ડુંગરાઓમાં જ અરણ્ય હોતું નથી. ભરવસતિવાળાં
 શહેરોમાં પણ અરણ્ય હોઈ શકે છે અને સંયુક્ત કુટુંબથી ઉભરાઈ
 જતાં ઘરમાં પણ કેટલીયે વખત આત્માને રણનાં એકાંત અને
 નિર્જનતા ભાસે છે. એક મોટા શહેરના સૌથી વધારે વસતિવાળા
 રસ્તા ઉપર ‘બળબળતે બપોરે’ એક બાઈ રણુની ઊની રેતીમાં
 એકલો પડ્યો હોય તેમ પડ્યો હતો ! મોટાં શહેરોમાં ધણા પુલ
 હોય છે. રેલ્વે લાઈન ઓળંગવાને, વસતિવાળા રસ્તા ઓળંગવાને
 વગેરે શહેરની સગવડ માટે પુલો કરેલા હોય છે. એવા એક પુલ
 પાસે તે આત્માની ઝૂંપડી હતી. આખો દિવસ અને અર્ધી રાત
 ત્યાંથી સેંકડો સ્ત્રી પુરૂષો પસાર થતાં હતા. તે ઝૂંપડીની આરી
 એવી હતી કે સ્ત્રી પુરૂષોના ચહેરા દેખાતા નહોતા, પણ ફક્ત પગ
 દેખાતા હતા. ટેનિસને એક કાવ્યમાં વર્ણન આપેલું છે કે એક
 ઉભરાવ સ્ત્રી નદીની પાસેના પોતાના ઘરમાં આરસી સામી બેસી
 રેટિયો કાંતતી રરતા ઉપરથી પસાર થતા લોકોને તે આરસીમાં
 જોયા કરતી હતી. તે આત્મા પોતાના ધ્યાનમાં અને વાંચનમાં પેલી
 આરીમાંથી તેવા સેંકડો પગોને જોઈ રહ્યો હતો. એક મિત્ર બ્રિટીશ
 પાર્લામેન્ટને માટે ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહ્યા હતા. તેમની પાસે
 અધા મતદારોને તેડવા જવા માટે મોટરગાડીઓ નહોતી, તેથી
 તેમણે બધાને કાગળ લખ્યા હતા કે જે સિદ્ધાંતોને માટે પોતે લડી

રચા હતા તે સિદ્ધાંતો જે મતદારોને અનુકૂળ હોય તો પોતે ચાલીને મત નોંધવા જવું. આ પત્ર ઉપર કેટલાયે પગો ચાલતા હોય તેવું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. તે પગમાં ગતિ હતી, ઉત્સાહ હતો, સિદ્ધાંતને માટે ત્યાગ હતો. આવા પગ પણ તે બારી પાસેથી પુલ ઉપર પસાર થતા હતા. જમીન ઉપર જાણે તે પગ ચાલતા જ નહિ હોય એમ લાગતું હતું. રબરનો દડો જમીન ઉપર પડતાંની સાથે જ પાછો ફરે છે એમ તે પગ જમીન ઉપર પડતાંની સાથે જ બીજું ડગલું લેતા હતા. કેસરિયા સાડીથી ઢાંકેલા પગ હતા, સફેદ સાડીથી આચ્છાદિત પગ હતા, રેશમી સાડી પણ નજરે પડતી હતી. તે પગને લઈ જનાર મનોવૃત્તિ સખળ હતી, તીવ્ર હતી. રેલ્વેનાં એન્જિનનાં એકલાં પૈડાં જેમએ તો જે પ્રમાણે હેતુની તીવ્રતાનું બાન થાય છે, એ જ પ્રમાણે તે પગો જેમને બાન થતું હતું. પુરુષોના પગો પણ અંતિમ ધ્યેયથી પ્રેરિત ઉત્સાહથી જતા હતા.

વચમાં વચમાં બાળકોના નાચતા ને ફૂદતા પગો જણાતા હતા. તે મોરની માફક થનગન થનગન નાચતા હતા. રસ્તાની એક બાજુએ રહી શકતા નહોતા, પણ એક બાજુથી બીજી બાજુ સ્વચ્છંદ રીતે ફૂદતા જતા હતા. પણ હંમેશાં તે બાળપગો એકલા નહોતા. સાથે સાડીથી ઢાંકેલા કુમળા પગો જણાતા હતા. તે પગ જગતના પ્રતિબંધથી નાચી શકે નહિ, પણ તેનામાં કવચિત્ થનગનાટ જણાતો. બાળકના પગ તે પગને દોરતા અને પોતાનો આનંદ યુવાન માતાના પગને અર્પતા. સહેજ ધીમે ડગલેથી ચાલતા સ્ત્રીના પગો અને સાથે બાળક પગની બે ત્રણ જોડી પણ માલુમ પડતી. આવા પગમાં થનગનાટ જણાતો નહોતો, પણ યૌવન હતું અને યુવાવસ્થાના રંગ હતા, ધરતીમાતા સાથે તે પગને સ્નેહ હતો, કારણ જગત સાથે વેરનાં મંડાણ થયાં ન હતાં. તે આત્માને,

આવા પગ બારી પાસેથી પસાર થતા ત્યારે, કવિ બ્રાહ્મિનિગતું વાક્ય યાદ આવતું: જગત બધું સારું છે, કારણ તેમાં પ્રભુ છે। સૂર્યનો પ્રકાશ મીઠો લાગતો અને બધું તેજથી ભરેલું લાગતું.

એકાએક સૂર્યનો પ્રકાશ ઝાંખો પડતો લાગ્યો. કાળી સાડી ને સુકોમળ પગ અને સાથે બાળકના ધીમે ચાલતા પગ જણાયા. તે બહેનના પગ ઉપર જમાનાનો બોજો જણાતો હતો. પગમાં ગતિ નહોતી, ઉત્સાહ નહોતો, આનંદ નહોતો. આંખો રડતી હતી કે નહિ તે તો બારીમાંથી તે આત્માને જણાતું નહોતું, પણ પગ તો રડતા હતા, ચોધાર આંસુએ રડતા હતા. મોટાં ઝાડ ઉપર વીજળી પડે ત્યારે ઝાડ સુકાઈ જાય છે. તે બહેનના પગ ઉપરથી જણાતું કે તેના ઉપર પણ વીજળી પડી હતી, અને આખું ચેતન હરાઇ ગયું હતું. ને નાન્ટુક શરીરનો ભાર પણ ઊંચકવાનું અસહ્ય લાગતું હતું અને થાકેલો ઘોડો જેમ તબેલા તરફ વળે છે તેમ તે પણ પોતાના ઘરના ખૂણામાં ચટાઈ તરફ વળતા હતા. તે પગ ઉપરના દુઃખના બોજાએ તેની સાથેના બાળકના પગ ઉપર પણ અસર કરી હતી. જ્યાં નાચ જોઈએ ત્યાં ધીમી ગતિ હતી; જ્યાં ફૂદકા જોઈએ ત્યાં આળસ હતું. કાળો પડછાયો ગયો અને સૂર્યનો પ્રકાશ પાછો પેલી ઝૂંપડીમાં પડવા લાગ્યો.

બે જોડી પગની સાથે ચાલતી હતી. એક જોડી સાડીવાળા પગ હતા, બીજી ધોતિયાંવાળા. બે જોડી એકી ઢબે, એક તાલે ચાલતી હતી. એકેકના તરફ આકર્ષણ ખેંચતું હતું, જાણે જરા પણ છેડું દુઃખકર હોય. તે ચાલમાં નૃત્ય હતું અને હાસ્ય હતું, હૃદયના ઉમળકા તે બે પગની જોડીમાંથી પણ નીકળી આવતા હતા. જગતની શરતમાં આ જોડી ઉતરેલી હતી. આગળ પંથ લાંબો હતો, પણ આ લાંબી દૂરની શરૂઆત શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી કરવામાં આવી હતી.

પેલો આત્મા દુઃખના અનુભવથી વિચાર કરે છે કે આ પગની

જોડી થાકી તો નહિ જાય અને આ ઉત્સાહ મજલ પૂર થાય ત્યાં સુધી ચાલશે કે ?

વળી પાછી પગની બે જોડી જણાઈ. પણ એક જોડી સાડીથી આચ્છાદિત અને એક જોડી ધોતિયાંથી ઢંકાયેલ એમ નહિ, પણ બંને જોડી ધોતિયાંથી ઢંકાયેલ જ હતી. યુવાવસ્થામાં જોરથી પૃથ્વીને પછાડતા હતા અને વાડ ફૂદવાને, કે ખાઈ ઓળંગવાને તે પગ તત્પર જણાતા હતા. એકીઢબે, એકતાસે તે જોડી પણ ચાલતી હતી અને હૃદયની એક જ ભાવના બંનેને પ્રેરતી હો એમ લાગતું હતું.

વળી પાછી બે જોડી પગની દેખાઈ. આવેડ ઉંમરના પગ લાગતા હતા. એક જોડી સ્ત્રીની, બીજી પુરુષની. ચાલવામાં એ ઢબ નહોતી ને એક તાલ નહોતો. ‘તૂટ્યો મારો તંબૂરનો તાર ભજન અધૂરું રે રહ્યું ભગવાનનું’. જીવનનો તાર તૂટ્યો હતો અને જીવનનું સંગીત પૂરું થયું હતું. એક ગાંડીને બે બળદ જોડેલ હોય અને એક આમ ખેંચે, બીજો તેમ ખેંચે, પણ ગાડું આખ ધીમે ધીમે ગમડે તેમ આ બે જોડીનો સંબંધ લાગતો હતો. ઉત્સાહ અને વેગ ક્યારનાંયે ઊડી ગયાં લાગતાં હતાં, અને જમી ઉપર પગ ઘસડાતા હતા. મેઘધનુષ્ય પકડવાને બાળકો દોડે તેમ સીધી દૃષ્ટિથી પગ ઊપડતા નહોતા, પણ પ્રાસંગિક કામ માં જવું પડે છે માટે જતા હતા.

પેલો આત્મા બારીમાંથી જોયા કરે છે. સેકંડો પણ આવજા કરે છે. બે જોડી પગની દેખાઈ, પણ સાથે બે લાકડીનું ટેકા પણ જણાયા. પગે કરચલી વળી ગઈ હતી. લાંબી મુસાફરી પૂરી કરી આવેલ પગ લાગતા હતા. જુદે જુદે સ્થળે યાત્રા થઈ હતી; પણ હવે યાત્રાનો અંત આવ્યો લાગતો હતો. લાંબી યાત્રાર્થ થાકી ગયેલ છતાં બંને જોડીની ચાલમાં એક જ ઢબ અને એક જ

તાલ હતાં. દેવસ્થાનનાં પગથિયાં ચઢી ચઢીને પગનાં તળિયાં લીસાં થઈ ગયાં હતાં, પણ પગ તે પગથિયાં સાથે જ ચઢવાને શીખ્યા હતા તેમજ નદીનાળાં સાથે જ ઓળંગવાને શીખ્યા હતા. તે પગમાં તાલીમ હતી અને ભક્તિ હતી.

ખારીમાં આવતાં તેજ ઢંકાયાં. બે જોડી નહિ પણ ચાર જોડી પગની હતી. સાથે લાકડી પણ હતી. કંઈક બોજો ડાચકયો હોય તેમ સહેજ પગ લચકાતા હતા. શું હશે? કોઈ ભાઈ કે બહેનની છેલ્લી યાત્રા હશે ?

ચીંથરેહાલ પગ જણાયા. સાડી નહોતી, પણ સાડીના કટકા હતા. ધ્રુજતા અને ખીતા પગ હતા. જંગલની લાત ને હાડધૂડ ખમેલા પગ હતા. શિકારી કૂતરાઓ લોકડી કે સસલાંની પાછળ પડે ત્યારે કોઈ પણ દર કે ચુકા શોધતાં તેઓ દોડે છે કે જ્યો પોતે તેમાં ક્ષણભર પણ આશરો લે; તેમ આ પગ દર કે ચુકા શોધતા હતા. જંગલ તે પગની પાછળ પડેલ છે, તેનું ભયંકર ભસવું દરેક પગે પાસે સંભળાય છે, અને હમણાં ચીરી ખાશે એમ ભય રહે છે. પગમાં વિદ્યુળતા જણાય છે પણ દોડવાની શક્તિ નથી ને લથડિયાં ખાય છે. તે પગ પારણામાં પોઢ્યા હશે, પલંગમાં તેમણે આરામ લીધો હશે, કોઈ સ્નેહીએ તે પગની પાનીને હાથ ફેરવ્યો હશે, પણ અત્યારે તો તે પગને આરામ નથી, વિસામો નથી અને ક્યાં જતું તેનું ભાન નથી.

જંગલ કહે છે કે ધરતીમાતાને મન બધું જ સરખું. તેના ઉપર પાપી પણ ચાલે અને પુણ્યશાળી પણ ચાલે. પણ પેલા આત્માને એમ લાગતું નહોતું. તે તો આખો દિવસ રસ્તાનો અભ્યાસી હતો. તે એમ જોઈ શકતો કે રસ્તાને પણ લાગણી છે. કોઈ વાર તે કકળે છે, કોઈ વાર તે રડે છે, કોઈ વાર તે બાળક પગને રમાડે છે અને કોઈ વાર પગલાંને પૂજે છે.

તે આત્માએ જોયું કે રસ્તાને અનુકર્યા આવી હોય એમ લાગ્યું,—જાણે ધરતીમાતાને પોતાની એક દીકરીને માટે દયા આવતી હોય ! તે રમણીય પગની આસપાસ સુંદર સાડી હતી. ધરતીમાતાથી પગ શરમાતા હોય તેમ આછા પડતા હતા. જગતની અમૂલ્ય અને અપ્રતિમ વસ્તુ માગતા હતા, પણ તે માગણીમાં સેંકડો જન્મના આર્દ્રભાવ તે દયા હતાં. તે પગ ખુલ્લા હતા, પણ જનતાએ બાંધેલી શૃંગ્ખલા તેમની આસપાસ વીંટળાઈ હોય એમ જણાતું હતું. મેરી મેગડલને જ્યારે આખા જેરૂસલેમનાં હૃદય હરી લીધાં હતાં, ત્યારે આવાજ પગે તે નૃત્ય કરતી હશે. પણ તેમ જ્યારે પ્રભુ ખ્રિસ્તનાં પહેલાં દર્શન થયાં, ત્યારે તેનું આખું શરીર યુગયુગની તૃષા છિપાવવાને તે દર્શન પીતું હતું. ત્યારે તેના પગ પણ પાપ કાઢવાને અને પવિત્રતા ગ્રહણ કરવાને એવા જ ઉત્સુક થઈ રહ્યા હશે. તે ઉત્સુકતા આ પગમાં હતી, પાપની છાયા હતી, પણ તે છાયા દૂર કરવાને ઉત્કંઠા હતી.

પછી જે પગની જોડી જણાઈ તેના ઉપર મેદી મૂકેલી હતી અને નુપૂર હતાં. પાનેતર ને પીળી ચુંદડી પહેર્યાં હતાં. પગમાં નવચેતન હતું, સ્ફુરણા હતી, પણ લજ્જા ય હતી. શયનગૃહનો ઉંચરો પહેલી વખત ઓળંગતાં ખચકો થાય તેવી તે પગની દશા હતી. ઉંચરો ઓળંગવો છે, જીવનની સહચરી બનવું છે, પણ ઉંચરો ઓળંગાતો નથી. પતિ બારણાં સુધી આવી સત્કાર કરે તો સહેલાઈથી ઓળંગી શકાય, પણ રસ્તા ઉપર તો પગને અચકાતાં, શરમાતાં પણ ચાલવું પડે છે.

રસ્તા ઉપર એકદમ લોકોની મેદની વધી ગઈ. ચાલવાની જગ્યા ન રહી, ઊભા રહેવાની જગ્યા ન રહી. ગુરુદેવ આવતા હતા. પ્રતિમાશૂન્ય મંદિરના પૂજારી આવતા હતા અને તેમના દર્શન માટે આતુર એમના ભક્તજનો રાહ જોતા ઊભા હતા.

થોડી જ વારમાં લોકોએ જગ્યા કરવા માંડી અને પૂજારીદેવનાં પુનિત પગલાં જતાં જણાયાં. ત્યાગી અને સંન્યાસીના પગ હતા, પણ તેની અંદરથી અલૌકિક તેજ ને બળ ચમકતાં હતાં. ઈંગ્લાંડમાં તેઓ ઊતર્યા તે વખતના દેખાવની એક ફિલ્મમાં થોડીએક મિનીટ એ બે જ પગ એકલા દેખાય છે અને કકડતી ઠંડીમાં અને વરસાદમાં માત્ર ચંપલથી આચ્છાદિત તે બે પગ પોતાના ધ્યેય તરફ આગળ ને આગળ ચાલ્યા જતા હતા. ધરતીમાતા તે પગથી પોતાને પુનિત થયેલી માનતી હતી.

પુલની પાસેની તે ઝુંપડીની બારીમાંથી તે આત્મા સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોને જતાં આવતાં જુએ છે અને જગતનાં અરણ્યમાં સેંકડો પગો પોતાનાં પગલાં રેતીમાં મૂકતા જાય છે—

થોડી પણ પછી જૂંસાઈ જવાને !

એક જીવનપરિચય

ધણી વાર આપણે સાંભળીએ છીએ કે હિંદુ જીવનમાં એવા પ્રસંગો આવતા નથી કે જે નવલિકા કે નવલો કે નાટકોના પાયા રૂપ બની શકે. દરેક દેશના જીવનમાં ધણાય આવા પ્રસંગો આવે છે, પણ લેખકો જોતા નથી કે જોઈ શકતા નથી. એમાં જીવનનો દોષ નથી, પણ લેખકોની દૃષ્ટિનો દોષ છે. એક અંગ્રેજ મિત્રે મને એક વખત દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું. ઇંગ્લાંડમાં એક મોટા લોડનેા છોકરો એકસર્ડમાં વિદ્યાર્થી હતો. તેને એક ગરીબ સહાધ્યાયી હતો. જ્યારે બંને કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહ્યા ત્યારે તે ઉમરાવે તે બંનેને દુનિયાદારીનો અનુભવ લેવા તથા સંસ્કાર મેળવવા યુરોપની મુસાફરીએ મોકલ્યા. પાંચ છ મહિનાની મુસાફરી કરી તેઓ પાછા આવ્યા, ત્યારે તે લોડે પોતાના છોકરાને તેના અનુભવ વિષે પૂછ્યું. પેલાએ જવાબ આપ્યો કે: અમે ગયા ત્યારે ઘણેખરે ઠંડાણે વરસાદ પડતો હતો એટલે મને તો બધે કાદવ, કાદવ ને કાદવ જ જણાયો ! પેલા ગરીબના છોકરાને અહેવાલ પૂછવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે જુદા જુદા દેશની કલા, સાહિત્ય, સૃષ્ટિસૌંદર્ય વગેરે વિષયો ઉપર રસમય વિવેચન આપ્યું. કોઈને હિંદુસ્તાન નિર્ભાલ્ય લાગે છે જ્યારે કેટલાએકને હીરાની ખાણ પશુ લાગે છે. ખરા પરીક્ષક કીમતી હીરાઓ શોધી કાઢી શકે છે. બાઈ

ધનસુખલાલ અને જ્યોતીન્દ્ર દ્વેએ હિંદુ સંસારને આ દૃષ્ટિથી જોયો છે, અને આ પુસ્તકમાં તેઓ આ જીવનનો આપણને એવો પરિચય કરાવે છે કે જાણે હીરાની ખાણમાંથી હીરાઓ શોધી કાઢેલા હોય. રા. ધનસુખલાલે હિંદુ જનસમાજની ધણીયે વાતો લખેલી છે. પ્રેમાળ માતાઓ, વઢકણી તેમ જ વહાલસોઇ સાસુઓ, ઝમકદાર પ્રેમધેલી પત્નીઓનાં ચિત્ર એક કુશળ સીનેમાનો કલાકાર શીલ્પ દેખાડતો હોય એમ તેમણે આપણને બતાવેલ છે. ચાર્લ્સ ડીકન્સની ‘દુનિયા’માં જેમ તેની કૃતિઓ આપણી આંખ આગળ ખડી થાય છે તેમ ધનસુખલાલની કૃતિઓ સાથે આપણે હસીએ છીએ અને રડીએ છીએ.

‘અમે બધાં’માં ધનસુખલાલે જ્યોતીન્દ્ર દ્વે જેવા નિષ્ણાત લેખક અને એમના જ જેવા સંસારના અભ્યાસક્રોત સાથે શોધ્યો છે અને સુરતના હિંદુ જીવનનું તાદૃશ્ય ચિત્ર એ ઉભયે જનતા આગળ મૂક્યું છે. નવલિકા કે નવલ લખવામાં અમુક વ્યક્તિઓને ‘ચારિત્ર’ માટે લેવીજ પડે છે, પણ સારા લેખકની એ ખૂબી છે કે નાનામાં નાના ગામડામાં જીવન મૂકાયું હોય, પણ તેને સારા સંસારની સંજ્ઞા તરીકે આપણે સ્વીકારી શકીએ છીએ. ‘Good Companions’ નામની નવલે ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર અંગ્રેજી જાણતી દુનિયાને ગાંડી કરી મૂકી હતી. તેનાં પાત્રો સાદાં, તેમાંની મુસાફરી ઈંગ્લાંડનાં થોડાંએક ગામડાંમાં, પણ તેમાં આલેખાયેલી લાગણીઓ સર્જનજૂતી; તેનાં પાત્રો જાણે કાલેજ મળ્યાં હોય તેવાં; નવલને અમર બનાવવા લેખકમાં અગાધ લાગણી; દૂર દૂરનાં સ્વપ્નાં; તેનાં ‘પાત્રો’ તરફ પોતાનાં બાળકો તરફ હોય એવી

* ‘અમે બધાં’ : લેખકો : ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દ્વે, -પ્રકાશક : મૂળશંકર સોમનાથ મદ. કિંમત : રૂ. ૨-૮-૦

લાગણી ને સહાનુભૂતિ જોઈએ છીએ. ‘અમે બધા’નાં સુરતમાં રહેતાં અને જીવન ગુન્નરતાં આ પાત્રો એ સુરતનાં જ નથી, પણ અમદાવાદનાં છે, મુંબઈનાં છે, અને બીજા પ્રાંતોનાં પણ છે. એ નવલનો નાયક ‘વિપિન’ એ કાલ્પનિક કૃતિ છે, પણ તે જમાનામાં હું પણ ‘વિપિન’ હતો અને તમે પણ ‘વિપિન’ હતા. વિપિનની જીવનકથા એ આપણી જ જીવનકથા હોય એમ લાગે છે.

વિપિનની મા મંગળાગવરી અને તે માનું ચિત્ર આ જે ચિત્રકારોએ આછા રંગથી આલેખેલું છે. ‘મા’ એ શબ્દ હિંદુઓનો જ નથી પણ આખા જગતનો છે. જે ઠેકાણે મનુષ્ય છે તે ઠેકાણે મા છે. સેંકડો લેખકોએ આદર્શ માનું ચિત્ર આલેખ્યું છે અને તે આદર્શ ચિત્રોમાં મંગળાનું ચિત્ર એક કીમતી ઉમેરો છે. જીવનમાં ધણા ય પ્રસંગો આવે છે જ્યારે વર્તમાનકાળનો બોજો અસહ્ય થઈ પડે છે, અને મંગળા જેવી માનું સ્મરણ સ્વાભાવિક થાય છે. પવિત્રતા અને કોમળતાની ભૂતિ, બીરુ, પોચી, પતિ આગળ થરથરતી પણ પ્રસંગ આવ્યે પોતાનાં બાળકોની વહારે પોતાની જાતની દરકાર કર્યા વગર ધાતી ! ‘પાસ કે નપાસ’ના પ્રકરણમાં આવે. એક પ્રસંગ આવે છે: જો કે મા શરમ અને મર્યાદાની ભૂતિ છે, તો પણ તેનામાં જીવનના થનગનાટ છે અને ‘પતંગના પૂરમાં’ આ દાદાજીના લેફ્ટેનન્ટ તરીકે એ પૂર થનગનાટમાં બહાર પડે છે. આ પ્રકરણ તો એક ‘Epic’ છે. ક્રિકેટ ઉપર મેં કેટલાએક લેખો વાંચ્યા છે અને એમાં જે કવિતા જોઈ છે તેની બીજો ઠેકાણો જવલ્લેજ જોઈ છે. આ પ્રકરણમાં પતંગનું Sport તરીકે વર્ણન છે. એટલું જ નહિ, પણ દાદાજી અને માનો સંબંધ કવિહૃદયે કાવ્યમય આલેખ્યો છે. આવા દાદાજી અને આવી મા હિંદુ સંસારમાં બોલાઈ નથી અને એથી જ તે સંસાર ટકી રહ્યો છે. એ સંસારના ટીકાકારોએ આવી જાતનો સંબંધ ધણી વખત

પોતાની ટીકા કરતાં ધ્યાનમાં લીધો નથી. એવો સંબંધ આ બે લેખકોએ મૂર્તિમંત બનાવી આ પુસ્તકમાં મૂક્યો તે માટે હિંદુ જનતા તેમનો જોડલો આભાર માને તેટલો ઓછો. હજી હમણાં જ શ્રીમતી મેનકાના Concertમાં ‘પતંગ’નો નાચ મેં જોયો. એક યુવક અને યુવતી પતંગ ઉડાડવામાં, પેચ લગાડવામાં, દોરી ખેંચવામાં યૌવનનું નૃત્ય મૂકે છે. આ નૃત્ય જોઈને મને ‘પતંગના પૂરમાં’નું પ્રકરણ યાદ આવ્યું,

‘માનું’ સદા ગરીબું નિસ્તેજ, શૂન્ય મુખ આજે અપૂર્વ તેજથી પ્રકૃષ્ટિત થઈ ગયું હતું. સસરાને પડખે રહીને સમરાંગણમાં કો રણચંડી ઊભી હોય તેમ આજે એ શોભતી હતી. જેને માથેથી ઓઢેલી સાડી ઊંધમાં પણ સરે નહિ તેનો સાળુ આજે માથા ઉપર હતો જ નહિ, પણ ખભા ઉપર પણ બહુ મુશ્કેલીથી ટપી રહ્યો હતો. માથાની લટો હવામાં ફરફર ઊડી રહી હતી.’

વિપિનના વિવાહ અને ‘સંવનન’નાં પ્રકરણો પણ સંસારની બહુ ઊંડી અને તીક્ષ્ણ સમાલોચના છે. આખા પુસ્તકમાં અવારનવાર આવતાં અને મુખ્ય તો આ પ્રકરણમાં આવતાં પાત્રો કાકા, મામા, દાદા, દાદી, વગેરે Universal પાત્રો છે. તેમનામાં સ્વભાવની હલકાઈ છે, આપસઆપસમાં લડાઈ છે, બીજી ખોડખાંપણો છે, છતાં તેઓ જીવતાં જગતાં પાત્રો છે. સંસાર એમનો બનેલો છે અને આપણે તેમને ચાહીએ છીએ. જેવાં છે તેવાં-તેમનામાં હેતુ છે, અને નિર્દોષતા પણ છે. બય એ છે કે જે જાતની સુધારણા હમણાં થઈ રહી છે તેનાથી આ કોર્ટનાં સગાંવહાલાં ચાહ્યાં જશે ! આપણી માંદગીમાં કે આપણાં બાળકોની માંદગીમાં સતત રાત દિવસ ખેસી સારવાર કરનાર, લગ્ન વિવાહ પ્રસંગે ખડે પગે કામ કરનાર લડનાં વડતાં હોય પણ સુખેદુઃખે આપણી પાસે આવનાર આ બધાં સગાંવહાલાંઓ ધીમે ધીમે ઈતિહાસપટ ઉપરથી જતાં

જય છે અને એમની જગ્યાએ પગાર અને શ્રી લઈ કામ કરનાર ભટ, નોકર, આયા, નસીં, હોસ્પિટલો વગેરે આવવા લાગ્યાં છે. કહેવાતા ‘મિત્રો’ અને તેમનાં ધણિઆણીઓ પણ ઇતિહાસપટ ઉપર આવેલાં છે. આપાણી વખતે, મિજાની વખતે, નાટક અને સીનેમા વખતે, રાત કે દિવસ ઠૂઠામસ્કરી વખતે એમની હાજરી જોશો, પણ માંદગી વખતે, દુઃખ કે આફત વખતે, કામ કરવા પ્રસંગે સૂકા વડના મોરલાઓ પેડે તેઓ ઊડી જશે. નહિ થાય એમનાથી કામ, કે નહિ થાય એમનાથી ઉઝગરા. નથી એમનામાં સ્નેહ કે નથી એમનામાં લાગણીઓ. ખીન્નું શું કહેવું ? ‘એવા એ દિવસો વહી ગયા !’

આ પુસ્તક પૂરું કરવું ગમતું નથી. પૂરું કરતાં આધાત થાય છે. ભૂતકાળની વિદાય લેતાં હંમેશાં દુઃખ થાય છે, સંવનન અને ઉપસંહારમાં વર્ણુવેલ પ્રસંગો શોકની છાયા સાથે આપણો ભૂતકાળ યાદ કરાવે છે. પણ નૌકા તો નદી તટે નદીના ને પવનના વેગે ચાલી જાય છે અને કોઈ પણ ધામે ઊભી રહેતી નથી, પછી તે પ્રભુનું મંદિર હો કે સ્નેહનું મંદિર હો. અને કિનારા ઉપર આવાં મંદિરો અને ખીન્ન સ્થળો સમુદ્ર તરફ જતાં આપણે પસાર કરીએ છીએ અને પાછળ આવતી અસંખ્ય નૌકાઓ પણ એમજ કરશે. એ માર્ગ કોઈથી અટકાવી શકાતો નથી, બદલી શકાતો નથી; પણ એ માર્ગનું સફળ આલેખન કરવું એમાં કવિ કે લેખકની કલાની સિદ્ધિ છે. ધનસુખલાલ મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર દવેની સંયુક્ત કલમને ‘અમે બધાં’ના પુસ્તકમાં એ કલાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

ભિખારીની લાકડી

રણમાં રેતીના મોટા ઢગ સવારના ઠંડા સૂર્યપ્રકાશથી ધીમું
 તેજ આપતા હતા. થોડે દૂર રણનો એટ હતો અને આંખોને ઠંડક
 થાય તે પ્રમાણે લીલાં ઝાડોની ઘટા ઝૂલી રહી હતી. તે ઘટાની
 પાછળ ઘણાં આત્માઓ હશે, હેત હશે, ઝેરવેર હશે, પણ અહીંયાં
 રેતીના ઢગ આગળ તે બધા લેચન મનના ઝગડા જોવામાં આવતા
 નહોતા. અહીં તો એ ઝૂંપડીઓ હતી, જેમાં ફકીર રહેતા હતા.
 એક આત્મા ત્યાગ કરે છે ત્યારે પોતે જગતને તજ દે છે અથવા
 તો જગત એને તજ દે છે. કદાચ એણે જગતને તજ્યું હોય અને
 સાથે સાથે જગતે એને તજેલ હોય. ત્યાગ સર્વસ્પર્શી હોતો નથી.
 બુદ્ધદેવ રાજપાટને અને મુવાન રાણીને ને પુત્રને છોડી બિલ્લુક
 બન્યા પણ તે ત્યાગને બદલે તેમના હૃદયમાં તેમણે વિશ્વપ્રેમને
 અતિથિ તરીકે સ્વીકાર્યો. મનુષ્ય કુટુંબકપીલો, પૈસો, આબરૂને ઠોકર
 મારી એ નાચતી અને હસતી આંખો પાછળ ગાંડો થાય છે. એક
 સાધુ પુરૂષે પોતાના વિશાળ હૃદયમાં એક પવિત્ર બહેનને સ્થાન
 આપ્યું અને જગતનો ત્યાગ કર્યો. ખ્રિસ્તી સાધુઓ ઘણી વાર
 મનુષ્યજાતિનાં દુઃખ વિદારવા હજારો માઈલ દૂર જાય છે, ત્યારે
 પોતાનાં સગાંસ્નેહીઓને છેલ્લી વારનું નમન કરી લે છે. સગાંસહોદર
 માતૃભૂમિને છોડી દૂર વસતાં બાઈબહેનોનાં દુઃખને પોતાના હૃદયમાં

સ્થાન આપે છે. એક શૂરા રજપૂત ભાઈની કથા સાંભળી હશે. લગ્નની ચોરીમાં બેડો હતો. પાસે નવવધુ. એટલામાં બૂમ પડી કે ગાયોનું ધણુ દુસ્મનો વાળી જતા હતા. તે ધણુ તેણે પાછું વાળ્યું. પણ ફૂલોથી શણગારેલ પલંગને બદલે નદીને કાંઠે સોડ તાણીને તે સૂતો અને તેના વક્ષઃસ્થળ ઉપર પ્રેમથી બળતું હૃદય મૂકવાને બદલે તેની પત્નીએ તેની ખાંભી ઉપર પોતાના હૃદયનું લોહી ઠાલવ્યું.

તે ફકીરે જગતને મૂક્યું હતું, કારણ તેણે સુખ આપ્યું નહોતું. વાદળામાં ઝપ્પૂકતી વીજળીએ તેનાં ફૂલઝાડ સૂકવી નાંખ્યાં હતાં અને જો ફૂલઝાડ સુકાઈ ગયાં તો અરણ્યમાં અને જગતમાં શો ફેર? થોડા વર્ષ ઉપર હીમ પડ્યું અને ભરેલાં અનાજથી લચી રહેતાં ફુડાંઓવાળાં ખેતરો, ઘરના ચૂલામાં બાળવાને લાયક સાંકીકડાંવાળાં થઈ ગયાં. તે એક રાતની ભયંકર મૃત્યુની ફૂંકથી તારાજ થયેલી લીલોતરીમાંથી બે ત્રણ છોડવા પણ કોઈ મનુષ્ય બચાવશે અને કોઈ દૂર શાંતિના પ્રદેશમાં તે છોડવા સાથે જઈ રહે તો તે કેટલાં પ્રેમથી, કેટલી ફિકરથી તે છોડવાઓને ઉછેરે! જાણે તેનું આખું જીવન તે છોડવાઓ ઉપરજ આધાર રાખતું હોય! એક ઋષિએ તે પ્રમાણે હીમથી બળી ગયેલી પોતાની દુનિયા છોડી એક હરણના બચ્ચા સાથે જંગલમાં વાસ કર્યો અને તેનો બધો પ્રેમ તે હરણના બચ્ચા ઉપર ઠાલવ્યો. તે ફકીરે પોતાનો એક વહાલો છોડ હીમના યુગ્મનમાંથી બચાવ્યો હતો અને તે છોડની સાથેજ આ અરણ્યમાં બે ઝૂંપડીઓ ખાંધી વાસ કર્યો હતો. અરણ્યની સૂકી હવા, સેંકડો માઈલથી આવતો અસ્ખલિત, પવિત્ર પવન, જગતથી તટસ્થપણું—તે સર્વેથી તે છોડવા ઉપર બહુ સારી અસર થઈ અને અરણ્યની તે બે ઝૂંપડીઓની શોભા થઈ અને તે ફકીરના ત્યાગી આત્માને તેણે રીઝાવ્યો.

ભિખારીની લાકડી તેની સંજ્ઞા સમાન છે. ભિખારીને જોયા

પહેલાં તેની લાકડીનો ઠેકા સાંભળીએ કે તરત જ તે બિખારી યાદ આવે છે. એક આંધળી બિખારણુ અમારા ઘર આગળથી દર શનિવારે વર્ષો થયાં પસાર થાય છે; અને તેની લાકડીનો ઠેકા સંભળાય છે કે તરત છોકરાંઓ ઝૂમ મારે છે કે તે બિખારણુ આવી; અને પછી જ તેની ટહેલ સંભળાય છે:—‘બાઈ તેરા બેટા જીવે-દે અલ્લાહી રાહ પર.’ બિખારીની લાકડી, તેનું ગંભીર એકાકીપણું, જગતમાં રહેતાં છતાં અરણ્યનું જીવન ખતાવી આપે છે. વિધવા બાઈ હોય અને તેણે પહેરેલાં કાણું કપડાંમાંથી તેની બીની આર્દ્રતા નીતરતી હોય, રજપૂતાનાના કૂવાના જેવી ઊંડી આંખોમાંથી દિલગીરી ઝરતી હોય અને તેની સાથે નાનાં પગલાં ભરતો, ઝીણું ઝીણું બોલતો બાળક હોય. તે બાળકને જોઈને લોકો કહે છે કે બિખારીની લાકડી. જગતના ત્રાસથી અને દુઃખથી પીડિત મનુષ્ય આત્મા પોતાના જર્જરિત યદ્ધિ ગયેલા શરીર સાથે જગતયાત્રા કરે છે. એની મહેલમહેલાતો સૂતી યદ્ધિ પડેલ છે, પૈસો ટકા ગયો છે, સ્નેહીઓ અને મિત્રો સૂતાં અને ખાલી ઘરમાંથી ચાલી ગયા છે, તેની દેશસેવાઓ બૂલાઈ ગઈ છે, અને જગતે તેને ભૂલી જવાનો ઠરાવ કર્યો છે. પણ તેની સાથે લાકડી રૂપે રહેલી છે-તેની સ્નેહાળ પત્ની-જેમ સુકાઈ ગયેલા મોટાં ઝાડને વેલ વળગી રહેલ છે. તેની આંખોમાં અખૂટ સ્નેહ ભરેલ છે અને તેના મજબૂત હાથ તેના વહાલા આત્મા અને શરીરને ટકાવી રાખે છે.

તે જ પ્રમાણે પેલા ફકીરને પેલો છોડવો-પોતાની પુત્રી-લાકડી સમાન છે અને જગતના અરણ્યમાંથી પસાર થવાને તે લાકડીનો જ ટેકો તેને કામ લાગે છે. ઝૂંપડી ઉપર રાત દિવસ અરણ્યના સુસવાટા આવતા હતા. સેંકડો માઈલ ઉપરથી આવતો પવન રેતીના ઢગની તરવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ પવિત્રતા લાવે છે, પણ તેની સાથે હમેશનો પ્રશ્ન થયા કરે છે: ‘ક્યાંથી અને

કયાં ?' જગતનાં જૂથથી આ પ્રશ્નો દબાઈ જાય છે. કૌટુંબિક-જનો આ પ્રશ્નો અને આત્મા વચ્ચે આવે છે અને રસમય પ્રેમાળ મુખ પ્રશ્નની અગત્ય સ્વીકારતું નથી. જગતના વ્યવસાયમાં, સૌંદર્ય ને કલામાં, એક ખીજનાં દુઃખો રડવામાં, એક ખીજના આનંદમાં આહ્લાદ માનવામાં સર્જનજૂતા પ્રશ્નો ભૂલાઈ જવાય છે; અને જે જવાબ અપાય છે તો ખોટા ધોરણ ઉપર અપાય છે. હિંદુ-સ્તાનની અંદર જીવનપ્રશ્નો ઉકેલવાને ક્રિસ્તુશ્રીઓ લખાઈ ત્યારે દેશમાં ગરીબાઈ ન હતી, હતી તો તે તરફ કોઈ જોતું નહિ. તેની ક્રિસ્તુશ્રી લખનારા ઋષિમુનિઓને અરણ્યમાંથી પસાર થવું પડ્યું ન હતું, જગતની આગ તેમના હૃદયમાં દાખલ થઈ હતી નહિ. એટલે તેઓએ શાંતિથી લખવા બેસી આ દેહને ગલીચ ઠરાવ્યો અને જગતને અનિચ્છવા જોગ વર્ણવ્યું ! અતિશય સખ્ત કાયદાઓ ઘડી, આત્માને બેડી પહેરાવી, નાનામાં નાના દોષને અક્ષમ્ય આવેખી, તેઓએ કલ્પિત જગતના પાયા ઉપર શીલસુશ્રી રચી. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ચાલતાં ભાઈબહેનોના આત્મા જુદી જુદી વ્યથાઓથી પીડાતા હતા. તેમને જુદી જુદી આકાંક્ષાઓ અને ભાવનાઓ હતી. તેમને પ્રેમની પિપાસા હતી. તેમને સર્વેને જવાબ આપી દેવામાં આવ્યો કે જગત જુદું છે. જે ભૂમિમાં અરણ્ય હતાં, ખાવાપીવાની છોળ ન હતી, દુઃખ અને મુશ્કેલીઓની સામે સતત લડત ચાલુ હતી, ત્યાં કપોલકલ્પિત સૃષ્ટિ ઊભી થઈ એમ હતું નહિ. ત્યાં તો સાચા ઝાડપાન વગરના ખડક હતા, દુશ્મનોની પરંપરા હતી, ધરતીમાતા મહામહેનતે ખોરાક ને પાણી આપતી હતી. ત્યાંની ક્રિસ્તુશ્રીઓ સત્યાઈના પાયા ઉપર રચાઈ હતી. ક્રિસ્તુશ્રીઓ રચનારાઓ ભાઈબહેનોનાં દુઃખ સમજી શક્યા હતા. જે ઘરમાં આત્માને થોડા કે વધુ દિવસો યાત્રા કરવાની છે તે ઘરને ઉકરડા તરીકે ગણવામાં આવ્યું નહિ, પણ પ્રભુના મંદિર તરીકે આવેખવામાં આવ્યું.

અરણ્યમાં પેલી એ પર્ણકુટીમાં રહેનાર ફકીરને તેથી પેગામ સીધા ને સરળ આવતા અને તે પેગામ ઢંકાઈ જતા નહિ. કુમારી તોર દત્તે કહેલું છે કે જગતની અંદર રહી પ્રભુનું કાર્ય કરે તે જાંચી કોટિ ઉપર છે. તે જ પ્રમાણે ગીતાના પાઠ આપતી એકબે લૌકિક કાવ્યની ચોપડીમાં શ્રીકૃષ્ણનો બોધ નીચેના વાક્યમાં મૂકેલો છે. ‘સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ, સંસારમાં લોપાય નહિ તે જાણુ મારો દાસ’ જગતને જગત જાણી અરણ્યમાં રહેતો આત્મા આ ભાવના ઉપર રહી શકે છે: પણ સંસારમાં રહી માંહેથી સંસારને ખોટો કહે છે તે આ ભાવના ઉપર રહી શકતો નથી. ફકીરની તે લાકડી જગતની સાથે અને તે મારફતે પ્રભુનાં તેજ સાથે તન્મય બનાવવામાં મદદગાર હતી. લાકડીનો તે જ ઉદ્દેશ છે અને જો તે ઉદ્દેશ અર નહિ લાવી શકે તો ફકીર લાકડી છોડી દે તે જ વધારે સારું. તે લાકડી પત્તી રૂપે હોય કે પુત્ર કે પુત્રી રૂપે કે મિત્ર કે બન્ધુ રૂપે હોય, પણ જગતને ઓળખવામાં ને પ્રભુને ઓળખવામાં મદદ રૂપે હોવી જોઈએ.

એક જાણીતી નવલકથામાં એક બહેનનું ચિત્ર આલેખેલું છે. તે નવલકથાને નાટ્યપ્રયોગ અને સીનેમામાં પણ ઉતારેલ છે. તે બહેનને આકાંક્ષા છે, વાંછના છે. શરીર સુખ વગર તેને ચેન નથી. હોટલમાં એક દિવસે તેને પૂછ્યું: ‘તમે અહીં ક્યાંથી?’ ઉત્તર વાળ્યો: ‘એક ગૃહસ્થે મારે માટે ઓરડો ભાડે રાખેલો છે.’ ‘તમારે શા માટે એમ કરવું પડ્યું?’ એક જ શબ્દમાં ઉત્તર મળ્યો: ‘પૈસો!’ તેના હાવભાવ, તેની વિચારશ્રેણી તેનામાં યોગિનીનાં તત્ત્વો હતાં તે બતાવે છે. જ્યારે તે ‘પૈસો’ એમ જવાબ આપે છે ત્યારે હૃદયભેદક દુઃખથી પીડાતી હોય એમ બોલે છે. મેરી મેગદેલનને પ્રભુના દર્શન થયાં અને તે નડી મડી ભક્ત બની, પેલી બહેનને પ્રભુનાં દર્શન થયાં હોત તો તે પણ ભક્ત

અનત. તેને પ્રભુ તો ન મળ્યા. પણ એક ભલો આત્મા મળ્યો જોણે તેને ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત કરી અને જેની સાથે તે ગઈ. ઉપાધિઓમાંથી મુક્ત થવાને તે ઘેલી બની હતી. બધા ભકતો પણ ઉપાધિમાંથી મુક્ત થવાને ઘેલા બનેલા છે. એક ભાવનાની પાછળ ઘેલા થવું તે ભક્તની નિશાની છે. ખોટી ભાવનાથી ઘેલા થાય તેઓ સાચી ભાવનાથી કોઈક દિવસે પણ ઘેલા થશે. પણ જેઓ કદી ઘેલા થયા જ નથી, તેમને ખરી ભાવના સંભવે જ ક્યાંથી ?

‘પૈસો’ તે બહેનની લાકડી હતી. તે પ્રમાણે જુદાં જુદાં બાઈબિહેનોની જુદી જુદી લાકડીઓ છે. તે લાકડી વગર જેમ બિખારી ચાલી શકતો નથી તેમ આ બાઈબિહેનો પણ ચાલી શકતાં નથી. કોઈને પૈસો જોઈએ છે, કોઈને કાર્ય કરવાનું જોઈએ છે, કોઈને રનેહ જોઈએ છે, કોઈને પ્રેમ જોઈએ છે, કોઈને માનુષ્યમિ જોઈએ છે. તે લાકડીમાં જાદુ છે. બિખારીને એની લાકડી જીવતો રાખે છે, ખીજાઓને તેમની લાકડી જીવતાં રાખે છે. ખીજાઓને લાકડી જોઈતી નથી અને તેના વગર તેમનું જીવન પૂરું થાય છે. નહિ લાકડી, નહિ ભાવના, નહિ રનેહીજન, નહિ, પ્રભુ—તે વગરનું જીવન ઝાંઝવાનાં જળા જેવું છે.

प्रार्थना

[શ્રી. કાન્તિલાલ દેસાઈની પુત્રી કુ. નિરંજના સોળ વર્ષની કુમળી વયે મૃત્યુ પામી તેના આત્માની શાંતિને અર્થે તા. ૩૧-૧૦-૧૯૩૭ને દિવસે કરવામાં આવેલી પ્રાર્થના.]

ઓમ્ અસતો મા સદ્ગમય ।

નમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ॥

ઓમ્ શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ : ॥

હે પ્રભુ ! આ તારા જગતમાં દરેક પળે ફેટલાય જન્મ થાય છે અને ફેટલાંય મૃત્યુ થાય છે. સેંકડો ઘરોમાં પુત્ર કે પુત્રીના જન્મથી ગોકુળમાં શ્રીકૃષ્ણના જન્મપ્રસંગે થયો હતો તેવો ઉત્સવ થઈ રહે છે; ત્યારે સેંકડો ઘરોમાં વહાલસોયાં બાળકોના લુપ્ત થવાથી શોક અને દિવ્વગીરીની ઘેરી છાયા પ્રસરી રહે છે. જે બાળકોના ઉછેરમાં માઆપે રાત અને દિવસ ગાળેલ છે, જેના મુખ ઉપર સ્મિત ફરકે તો માઆપનાં હૃદયમાં પરમ શાંતિ થાય, જેમનાં મુખ ગ્લાનિથી છવાય તો માઆપનાં હૃદયમાં ઉઘ્રેગની જ્વાલા ભભૂકી ઊઠે, જે બાલકો એમનાં હૃદય સાથે એટલાં એતપ્રેત થયેલાં હોય છે કે જાણે એક વાણો અને બીજો તાણો, તે બાળકોને આ જગતરૂપી ચોપટ ઉપરથી વિધિ સોગટાંની

માફક ઉપાડી લે, ત્યારે માઆપને શાં દુઃખ થતાં હશે તે તાર કરતાં વધારે કાણુ સમજી શકે એમ છે ?

પ્રભુપ્રેમ એ સૌથી દિવ્ય અને જાંચામાં જાંચો પ્રેમ છે પણ એનાથી સહેજ ઉતરતો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ છે. એક કવિ કહ્યું છે કે બાળકો અવર દુનિયાતું તેજ પોતાની સાથે લઈ આવે છે અને આ તેજ અને તેની ફારમ વર્ષો સુધી તેમના આસપાસ રહે છે. જેમ જગતમાં રાત્રિ અને દિવસનો ક્રમ છે તેમ જ જગતમાં જીવન અને મૃત્યુનો ક્રમ છે; પરંતુ અમારું નિર્બંજતાથી આ બીજા ક્રમને અમે સ્વાભાવિક ક્રમ તરીકે ગણી શકતાં નથી. આંધળાને લાકડીનો ટેકો હોય તે અમને બાળકોનો ટેકો છે; અને એ લાકડી જ્યારે સહસા ચાલે ત્યારે ત્યારે અંધની જેવી દુઃખદ સ્થિતિ થાય છે તેવી દુઃખદ સ્થિતિ અમારામાં ધણાંની થાય છે. આખું ઘર તે બાળકમય બની રહેલું હોય છે. આ એનાં રમકડાં, આ એની ચોપડીઓ, જેના ઉપરનાં ફાર હેતાળ માએ હજી બેએક દિવસ ઉપર જ મૂકી હતી તે અ એની સાડી, આ એનો ઘેરવાળો ધાધરો અને આ એની જામનગર બાંધણી જે પહેરીને તેણે છેલ્લા રાસ લેવડાવ્યા હતા-આવાં આ અનેક સ્મરણચિહ્નો જૂસાતાં નથી.

“મા, રસોઈ વહેલી કર ને, બહેનપણીઓ તો બધી નિશાળે ચાલી !” નો ધ્વનિ સવારે ઘરમાં ગાજી જાય. “મા ! પાસે બેસને જાંધ નથી આવતી !” નો અવાજ રાતના ઘરમાં પ્રસર્યો રહે છે તેનાં રસણાં, તેનાં કાડ અને તેનાં હસવાં કોઈ મૂલ્યે વેચાત નથી, કોઈ મૂલ્યે ખરીદાતાં નથી. આપણી તબિયત અસ્વસ્થ હો ત્યારે બાળકોનાં કૂદવાં ખમાતાં નથી; પણ તેમના જવા પદ તેમનો ધણધણાટ, તે રમઝટ સવારથી સાંજ સુધી અ

પછી રાતના ગાઢ અંધકારમાં પણ મનુષ્યોને વિકૃષ્ણ કરી મૂકે છે !

દેવ ! આ જગત તો મનુષ્યને શાંતિ અર્પી શકતું નથી, પણ માત્ર તું આ વિખૂટાં પડેલાં માઆપોને શાંતિ અર્પે છે. અમારી જે આળસી ગદ્ય છે તેનાં માઆપને, સગાંરનેહીઓને તું તારા વિશ્વવિશાળ હૈયામાંથી શાંતિ આપ, તારા અનંત તેજમાંથી તેજ આપ, તારો સર્જનજૂનો પણ નિત્ય નવો પંથ બતાવ, જેથી કોઈના પણ હૃદયમાં અશ્રદ્ધા ન રહે, અશાંતિ ન રહે, ક્રોધરતા અને શુષ્કતા ન રહે.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ।

શ્રી. કાન્તિલાલ અને તેમનાં પત્ની શ્રી. હસુબહેનની પુત્રી ક. નિરંજના વિશ્વતેજમાં વિલીન થઈ છે, તે દુઃખદ પ્રસંગે આપણે બધાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાને ભેગાં મળેલાં છીએ. પ્રાર્થના એટલે પ્રભુનું ધ્યાન, તેનું મનન અને ચિંતન. એક ભાવના તરીકે એમ કહી શકાય કે એ દરેક પળે ચાલુ રહેવું જ જોઈએ. જેવી રીતે હવા વગર રહી શકાતું નથી તેવી રીતે પ્રાર્થના વગર પણ ન રહી શકાતું જોઈએ. મહાત્માજીએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ‘અન્ન કરતાં પ્રાર્થના વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. અન્ન છૂટે પણ પ્રાર્થના ન છૂટે.’ આ તો ઊંચામાં ઊંચી ભાવના થઈ. આપણે આ કોટિને પહોંચી શકતાં નથી, તેથી જ દિવસમાં ત્રણચાર વેળા કે અઠવાડીઆમાં ત્રણચાર વેળા કે એથી પણ વધુ અંતર રાખીને પ્રભુ પ્રત્યેનું આપણું દેવું ચૂકવવાનો આદર્શ રાખીએ છીએ.

પ્રાર્થના અમુક શબ્દોમાં જ થવી જોઈએ એમ નથી. પ્રભુના મંદિરમાં જઈ ભક્તજનો ઘંટ વગાડે અને પ્રભુને પ્રણામ કરે તેમાં

પણ પ્રાર્થનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સૂર્યોદય વેળા સૂર્યનાં દર્શન કરી તેને અંજલિ અર્પવી એ પણ પ્રાર્થના છે.

પ્રભુ ખ્રિસ્તે કહ્યું હતું કે પ્રાર્થનામાં આપણા પોતાના મનોરથો અને વાંછનાઓ મૂકવાની આવશ્યકતા નથી. મનુષ્ય પોતે આ પ્રકારની સ્વાર્થી માંગણીઓ કરવાના ભયમાં છે, એટલેજ ખ્રિસ્તે પ્રાર્થના કેવી હોવી જોઈએ તે વિશે પોતાના શિષ્યોને સમજાવ્યું હતું. ગાયત્રી મંત્રો એ પણ પ્રાર્થના જ છે. પ્રાર્થનાનો ઉદ્દેશ આપણી મલિનતા, અસ્વચ્છતા, નિર્દયતા દૂર કરી, વિશ્વમાં અને તેની આસપાસ પ્રસરી રહેલ અનંત તેજ સાથે વધુ અને વધુ તાદાત્મ્ય સાધી શકાય, એ છે.

સ્નેહીના મૃત્યુ પ્રસંગે આપણે પ્રાર્થના કરવા બેગાં મળીએ છીએ, કારણ કે સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી સદગત આત્માને માટે આપણે શાંતિ માગીએ છીએ; તેમજ એણે વિયોગી બનાવેલાં સ્નેહીઓને માટે પણ શાંતિની યાચના કરીએ છીએ.

સ્વ. કુ. નિરંજના પોતાના કુટુંબની લાડકી દીકરી હતી એટલું જ નહિ, પણ એક મોટા સ્નેહી વર્ગની પણ લાડકી હતી. જીવનમાં ઊગી તે પહેલાં તો તે આથમી. આવાં મૃત્યુ જીવનના કઠણ કોયડા છે. એમ કહેવું છે કે: “Wages of sin is death.” (પાપનું ફળ મૃત્યુ છે.) પણ આવી નિર્દોષતાભરી મૃતિઓમાં પાપ ક્યાં છે? એ પ્રશ્નનો ઉકેલ એ માર્ગે થતો નથી. આ વિષયમાં ટોલ્સ્ટોયે ઘણું વિચારેલું છે. એઓ લખે છે: “જનાવર અને મનુષ્ય વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે જનાવરને પોતાની શારીરિક સુખાકારી એ જ અંતિમ ધ્યેય છે. પણ મનુષ્યને આ શરીર તે જ જીવન નથી. જે દશામાં મનુષ્ય તેનું ખરું ધ્યેય સમજી શકે છે અને જોઈ શકે છે એવી એ માત્ર એક દશા છે.” એટલે જીવવું કે મરવું એ

પ્રસંગને અગત્યતા આપવી જ ન જોઈએ. ઉચ્ચતમ જીવન જીવીને, પોતાનું ધ્યેય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય એ જ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ બની રહે છે. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે ત્યાગ એ જીવનનું મહાન કાર્ય છે. ટોલ્સ્ટોય કહે છે: “ત્યાગમાં કોઈ પણ પ્રકારની મોટાઈ પણ નથી, તેમ હલકાઈ પણ નથી. એ તો જીવનનું એક માત્ર સ્વરૂપ છે.”

ત્યાગ, મૃત્યુ વગેરે આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં મનુષ્યને આશ્ચર્યના કારણભૂત ન હોવાં જોઈએ, પણ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પેઠે પ્રકૃતિના આવશ્યક ફેરફારો ગણવા જોઈએ. ટોલ્સ્ટોયે ક્રિસ્તુકે તરીકે જે પૃથક્કરણ કર્યું, તે સ્વ. મુ. નરસિંહરાવે કવિ તરીકે “બુદ્ધ ચરિત’માં કહેલું છે. કિસા ગૌતમીને બુદ્ધદેવ કહે છે:

“આજે જાણ્યું તેં જગ આ વિશાળ,
તુજ દુઃખે આવે આંસુ ધાર.”

એ જ કવિએ પોતાના બીજા કાવ્ય (સ્મરણસંહિતા)માં મૃત્યુનો ઉકેલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. જુદી જુદી કૂંચીઓથી એણે તે બંધ દરવાજો ઉઘાડવાનો યત્ન કર્યો. એક ઠેકાણેથી જવાબ મળ્યો:

“વીસરી જ ભરમને,
માણ્ય સુખ જીવનતાણું,
નયનથી દીસે નહિ,
તે નાસ્તિ નાસ્તિ ખરું બાણું !

પણ બીજી ચાવીથી તાળું ખોલતાં જીવનના આ ગંભીરમાં ગંભીર પ્રશ્નનો ઉકેલ પોતે આ પ્રમાણે આપે છે:

“જો સનાતનતાતથા, પૂર વ્યાખ્યું સહુ સ્થળે;
મૃત્યુ ત્યાં લુપ્ત જ થયું, જીવન વિના ન જીવ્યું મળે.”

જીવન અને મૃત્યુ એ કેટલાં જોડાયેલાં છે તે કુસની ટ્રિલ્સુ-
શીમાંથી સમજાય છે. જીવન છોડી કુસ ધારીને ખ્રિસ્તે જગતને
મૃત્યુમાંથી અનન્ત જીવન અર્પ્યું. ટોલ્સ્ટોયે આપેલો સિદ્ધાંત કૃષ્ણ
અને હિંદુવના સંવાદમાં પણ વર્ણવેલ છે:

देहो गुरुमम विरक्तिविवेकहेतु—
बिभ्रच्च जन्मनिधनं सततार्थ्यदर्कम् ।
तत्त्वान्यनेन विद्वन्नास्ति यथा तथापि
पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्गः ॥

“The body is a teacher of mine, being the cause of dispassion and discrimination; and being subject to birth and death and both which always bring pain in their wake. With its help, I adequately reflect on the ultimate principles, yet I have known for certainty that it belongs to others, and hence I wander without attachment.”

મૃત્યુને જગતમાંથી કે જીવનમાંથી આપણે ખસેડી શકતા નથી; કારણ કે એ તો પ્રકૃતિનો નિયમ છે. પણ જીવનને મૃત્યુ જેવું બનાવનાર કટુતા, મલિનતા, ઝેરવેર આપણે ધારીએ તો દૂર કરી શકીએ તેમ છીએ. મનુષ્યના મૃત્યુ પામવા પછી તેના સ્નેહીઓ પુખ્તો મોકલાવે છે, તેને બદલે એના જીવતાં એ જ સ્નેહીઓ એટલાં સ્મિતરૂપી પુખ્તો એને આપ્યા કરે, તો આ જગત એને માટે અને એના સ્નેહીઓ માટે વધારે સુંદર અને.

સંસારમાં આ કડુતા અને આ વેરઝેર ટેકેટકાણે જોવામાં આવે છે, જેને બદલે પ્રેમ અને સ્નેહ ખુશીથી મૂકી શકાય.

‘કાલનાં ચક્ર’ (Wheels of Time) નામની નવલકથામાં જોયું હશે કે એક બાલિકાને ગુલાબનું ફૂલ જોઈતું હતું, પણ તેની માએ બગીચામાંથી તેને તોડવા દીધું નહિ. તે બાલિકા બહાર ગઈ અને ત્યાં મોટર નીચે કચરાઈ ગઈ. તે સમયે તેની માને કેટલો સંતાપ થયો હશે કે એણે એક ફૂલ પણ પોતાની દીકરીને ન આપ્યું, અને આખરે તેની મૃતશય્યા ઉપર ગુલાબના ફૂલના દગલા કર્યા; પણ તે શા ખપના ?

આ પ્રમાણે આપણામાંથી કેટલાંય મનુષ્યો પોતાના સ્નેહીઓ પાસેથી ગુલાબનાં ફૂલો માગી રહ્યાં છે ! પતિ પત્ની પાસેથી, પત્ની પતિ પાસેથી, ભાઈ ભાઈ પાસેથી, ભાઈ બહેન પાસેથી, બાળકો માઆપની પાસેથી, માઆપ બાળકો પાસેથી સ્નેહની યાચના કરી રહ્યાં છે, બીજા માગી રહ્યાં છે. પણ તે યાચનાને—તે ભિક્ષાને ડોકર મારવામાં આવે છે અને પછી બ્યારે પ્રકૃતિનો કાયદો તેમને વિખૂટાં પાડે છે ત્યારે અસહ્ય દુઃખ પરિણમે છે, પશ્ચાતાપ થાય છે અને જગતને તજી દઈને ચાલી ગયેલ સ્નેહીઓને રૂદનની અંજલિ અર્પાય છે. આવા પ્રકારનું રૂદન સારું કે જીવનભરનો સ્નેહ સારો ?

જગતને મીઠું બનાવવું હોય, ‘મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ’ એ જગતનો ધ્વનિ જગાડવો હોય, તો પ્રભુની પ્રતિમારૂપી પ્રેમનું જીવનમાં સ્થાપન કરવું જોઈએ. નિરંજના જેવાં બાળકો, યુવક યુવતીઓ જે સ્નેહના પદ્મચિહ્ન પોતાની પાછળ મૂકતાં જાય છે તે એમની જનતાની સેવા છે.

પોતાના એક શિષ્યને ત્યાં ખ્રિસ્ત બેઠા હતા, ત્યારે એક

શિષ્યાએ પ્રભુના પગ ઉપર અતિશય કીમતી અત્તર નાખ્યું અને તે વડે એમના પગ ધોયા. જેણે પાછળથી ખ્રિસ્તને દગો દીધો હતો, તે જુડાસે તેમને પૂછ્યું કે આટલી કીમતી વસ્તુ આ પ્રમાણે ફેંકી દેવી, તેના કરતાં ગરીબોને તેટલા પૈસા આપ્યા હોત તો કેવું સારું ?

ખ્રિસ્તે જવાબ વાળ્યો કે પ્રેમને પરિસીમા નથી—ન જ હોવી જોઈએ. આ જીવનમાં પ્રભુ પ્રત્યે, પોતાના સ્નેહીઓ પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ દર્શાવાય એટલો ઓછો છે, કારણ કે જીવન પછી એ નિરર્થક થશે. ઓસ્કાર વાઈલ્ડે પોતાના ‘અલેક્સ ઓફ રીડીંગ’ના કાવ્યમાં ઉપર દર્શાવેલ વિચારો જ જણાવ્યા છે:

“And every human heart that breaks,
In prison cell or yard,
Is as that broken box that gave
Its treasure to the Lord,
And filled the unclean leper's house
With the scent of costliest nard.
How else may man make straight his plan,
And cleanse his soul from sin ?
How else but through a broken heart
May Lord Christ enter in ?”

यात्रानो अंत

એક જાણીતા ચિત્રકારનું ચિત્ર છે: સહરાના અરણ્યમાં એક ઊંટ રેતીના ઢગ ઉપર જૂરા આકાશ તરફ જોતું પોતાનો શ્વાસ લે છે. તે જ છેવટ દરેક મનુષ્યનું પણ છે. યાત્રા શરૂ થાય ત્યારથી યાત્રાનો અંત નિર્માયેલ છે. તે અંતે ઊંટની માફક રેતીના ઢગ ઉપર હોય કે ઊછળતા સમુદ્રને ખોળે હોય, કે ધરના ઉંચરાની અંદર લીંપેલી ભોંય ઉપર હોય, પણ તે અંત તો છે જ. યાત્રા શરૂ કરતી વખત મનુષ્યને શાં શાં સ્વપ્નાં હોય છે, આશાના ચમકાર હોય છે, માનસિક અને શારીરિક વાંછના હોય છે ? અને યાત્રા પૂરી થયે તે બધું પૂરું થઈ ગયેલું હોય છે ! અને કાં તો શાંતિ કે કાં તો ખીજી યાત્રા માટે તૈયારી ! રેલ્વેના અને સ્ટીમરના દિવસોમાં યાત્રાને પહેલાંની માફક ઘણો વખત લાગતો નથી. આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી ગતિમાં જે ઝડપ આવેલી છે, તેવી ઝડપ પહેલાં હતી નહિ અને ગાડામાં બળદની ધીમી લયકથી ગાડાવાળાના ગીતના લલકારની સાથે યાત્રા થતી હતી. સાથે બેચાર ઝઝનનો સથવારો હોય કે સેંકડો સ્ત્રી પુરુષોનો પણ સથવારો હોય.

યાત્રાની શરૂઆત થઈ. દિવસ પ્રકાશતો હતો. હૃદયમાં આનંદ હતો. સગાંવહાલામાં ઉત્સવ હતો. યાત્રાનું વર્ણન પળેપળનું કરવું મુશ્કેલ છે, તેની જરૂરિયાત પણ નથી. મુખ્ય મુખ્ય યાત્રાનાં

સ્થળ આવે અથવા વિશ્રામનાં સ્થાન આવે તે જ પાછળથી યાદ રહે છે અને જીવન ઉપર અસર કરે છે. યાત્રાળુ એકલો હોય કે સથવારો હોય પણ યાત્રામાં તે પોતે એકલો, અરણ્યમાં હોય એમ જ લાગે છે. યાત્રાળુ સહરાના અરણ્યમાં ઝૂંપડી બાંધીને રહેતો નથી; તેનો ખાવાપીવાનો વ્યવહાર બધા સાથે જ હોય છે; પણ યાત્રાથી ઊપજતા વિચારોમાં, તેમાંથી આવતા સુખદુઃખોમાં, પ્રભુ પાસે હૃદય ઉકેલવામાં તો તે એકલો ને અટુલો જ હોય છે. યાત્રાની શરૂઆતમાં બીજા યાત્રાળુઓ પણ મળે છે. તેમાંના કેટલાકની સાથે સ્નેહ બંધાય છે, યોડા દિવસ સાથે રહેવાનું પણ થાય છે, પણ પાછા તેઓ પોતાને રસ્તે અને પેલો યાત્રાળુ પોતાને રસ્તે ચાલ્યા જઈ છૂટા પડે છે. વિદ્યાલયને વિસામે ધણી ભેગા મળે છે, અને ત્યાં ધણો વખત ચોભવાનું હોય છે. યાત્રા નવી છે. હૃદય કુમળાં છે. આકાશ ભરૂં છે. ચન્દ્ર અને તારાઓ પ્રકાશ આપે છે અને કોઈ વાર સરોવર જેવી ઊંડી લાગતી, કોઈ વાર વિજળીની માફક ચમકતી આંખોની સુંદરતા પણ જોવામાં આવે છે. વાર્તા અને કાવ્યની રસધાર અસ્ખલિત વહે છે અને યાત્રામાં આખા જગતને સુધારવાની પ્રબલ ઇચ્છા અને સ્ફુરણ થાય છે. વખતની કિંમત નથી, પૈસાની કિંમત નથી, કિંમત છે ફક્ત જ્ઞાનની ને સ્નેહની. યાત્રાને સ્થળે ગમે તેટલું લાંબુ રહેવાનું હોય, પણ છેવટે તો અંત આવવાનો જ અને તે સ્થળેથી પણ આખરે યાત્રાળુને આગળ ચાલવું પડ્યું. તે વખતે તો નવાં સ્થળો જોવાની ઇચ્છા હતી, નવી પ્રતિભાઓ પૂજવાની અભિલાષા હતી એટલે એટલું વસમું ન લાગ્યું, પણ જેમ જેમ યાત્રા આગળ વધતી ગઈ, જેમ જેમ રસ્તો વિકટ થતો ગયો તેમ તેમ આ સ્થળ હંમેશા વધુ ને વધુ યાદ આવતું ગયું. અને જ્યારે જ્યારે જગત અરણ્યની માફક ખાવા ધાતું ત્યારે આંખમાં

આંસુ સાથે અને હૃદયના ધબકારા સાથે આ સ્થળમાં ગાળેલું જીવન તે યાત્રાળુને યાદ આવતું. તે વખતના એક સિવાયના બધા સાથીઓ ગયા. કેટલાએક પ્રભુના તેજમાં વિરમ્યા, કેટલા-એકનો પંથ ન્યારો થયો, કેટલાએકમાં શિથિલતા થઈ. તે પવિત્ર અને રમણીય નદી જેના કાંઠે હવે મહાસાધુના મઠ મંડાણા છે, તે રાત્રિએ સંભળાતી ટીટવીની ચીસો, ને આંબલી અને આંબાનાં ઝાડનાં વૃંદો, તે સ્નેહીઓ, તે પોળતી અને જંગલની મજલો-એમાંનું ધણું છે, ધણું નથી, પણ જે છે તે પણ પહેલાંનું નહિ. યાત્રામાં જે જે સ્થળ મૂકીને ગયા તે પાછું મળતું નથી, જે આખો છોડીને ગયા તે પાછી આપણે માટે પ્રકાશતી નથી.

યાત્રાનું બીજું સ્થળ સુખવાળું પણ લાગ્યું અને દુઃખવાળું પણ લાગ્યું. તે સ્થળને માટે બહુ સાંભળ્યું હતું, બહુ વાંચ્યું હતું. બહુ સ્વપ્નાંઓ આવ્યાં હતાં, બહુ ભાવનાઓ ધડી હતી. મનમાં એમ વિચાર્યું હતું કે ત્યાં મોટાં અને ગંભીર દેવસ્થાનો હશે અને જે ઘંટ વાગતા હશે અને નોખતો ગગડતી હશે તેનાથી આત્માનું પરિવર્તન થઈ જશે. મંદિરો જોયાં પણ ચમત્કારિક નહિ. નદીએ નાહ્યા પણ ત્યાં પેલા સ્થળનાં જેવાં પવિત્ર ઝરણાં નહિ. ટીટવીઓ બોલતી બંધ થઈ, અને શહેરમાં પક્ષીઓ પણ ગાતાં શરમાય છે એવાં મૂક પક્ષીઓ જોયાં. સ્વપ્ન અને વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચેનું અંતર જોયું. પણ યાત્રાળુએ તેટલું જતાં એમ પણ જોયું કે જે પ્રમાણે પહેલા સ્થળમાં સારું જગત આત્માની આસપાસ ફરતું હતું તેમ આ બીજા સ્થળમાં બન્યું નહિ. પણ આત્માને પોતાના કરી લીધેલા કાશેટામાંથી બહાર નીકળવું પડ્યું અને બીજા આત્મચૃષ્ટિઓ કેવી છે તે જોવું પડ્યું. પ્રેમનું દેવસ્થાન જોયું. ત્યાં પ્રતિમા કવચિત્ એક દેખાય છે, કવચિત્ બે, કવચિત્

પ્રતિમાની પરંપરા, જે પ્રમાણે પૂજકનો ભાવ. ધ્યાનથી અને ભક્તિથી જુઓ તો તે પ્રતિમા પાછળ ખીજી અસંખ્ય પ્રતિમાઓ જણાશે. અસંખ્ય બહેનો, ભાઈઓ અને બાળકો જેમને પ્રેમની ભૂખ છે, જેમને જગતે પ્રેમથી વંચિત રાખેલ છે તે સઘળાં મૂળ પ્રતિમાની પાછળ છે. તે દેવસ્થાન પાછળ લોક ઘેલું થયેલું લાગતું હતું. કાલિમાતાના દેવસ્થાન આગળ હજારો ભોક્કોનો જમાવ થયેલો હંમેશાં માલૂમ પડે છે તેમ આ દેવસ્થાન આગળ હજારો ભોક્કો એકઠા થયેલા હોય છે. આટલા જમાવમાં ધણાને નસીબે દર્શન મેળવવાં પણ દુર્લભ હોય છે અને સાંજને પહોરે જ્યારે દેવસ્થાનનાં દર્શન બંધ થાય છે ત્યારે તેઓને નિરાશ થઈને પાછા જવું પડે છે. બેથીસડાની નદીની વાત છે. તે નદીનાં જળમાં એવો પ્રભાવ મનાતો કે અમુક વખતે જ્યારે તેમાં પૂર આવતું ત્યારે તેમાં જે નહાય તેને ગમે તેવો ભયંકર રોગ હોય તો તે પણ નિર્મૂળ થઈ જતો. આવી રીતે તેના કિનારાની આસપાસ સેંકડો આદમીઓ પોતાના રોગ મટાડવાને પડી રહેતા. પ્રભુ ખ્રિસ્ત એક વખત ત્યાં ગયા ત્યારે રક્તપિત્તથી પીડાતા એક મનુષ્યને વર્ષો થયાં ત્યાં રાહ જોતો જોયો; કારણ, જ્યારે જીવનનાં પૂર આવતાં ત્યારે તેને પૂરમાં નવરાવનાર કોઈ મળતું નહિ. પ્રભુએ પોતે જ તેને તેના પાપમાંથી ને રોગમાંથી મુક્ત કર્યો. પ્રેમના દેવસ્થાન પાસે હજારો રાહ જોતાં ઊભાં હતાં, તેમાંથી કેટલાંકને દર્શન થતાં કેટલાંએકને નહિ. જે કેટલાંએકને દર્શન થતાં તેમાંથી પણ જુદાં જુદાંને જુદી જુદી રીતે દર્શન થતાં. કાલિમાતાનાં મંદિરમાં બકરાઓનો ભોગ ધણાંએ જોયેલ છે અને લોહીની નીકમાંથી માનાં દર્શન માટે પસાર થવું પડે છે. તેમ આ મંદિરમાં કેટલાય ભક્તોનાં હૃદયમાંથી લોહી વહેતું હતું અને દર્શન કરવા જતાં બહેનોને અને ભાઈઓને લોહીમાંથી પસાર થવું પડતું હતું.

તે સ્થળ પણ યાત્રાળુએ છોડ્યું, કારણ યાત્રા તો હજી આકી હતી. ધણી વાર સૌથી વિકટ લાગતો રસ્તો વિકટ નથી, પણ જંગલ વગરનો, ભય વગરનો, તેમજ પ્રકૃતિની સુંદરતા વગરનો રસ્તો સૌથી વિકટ છે. જંગલવાળા રસ્તામાં પણ કાંઈક નવીનતા છે, દરરોજ ઉપસ્થિત થતા નવા ભયની સામે શાંત પગલાં લેવાં તે આપતની કાળજીની જરૂર છે. પણ જે રસ્તા ઉપર આવો ભય નથી, જે રસ્તા ઉપર સુંદરતા નથી, તે રસ્તા ઉપર જવું બહુ દુષ્કર છે, કારણ આત્મા હતાશ થઈ જાય છે. પણ યાત્રામાં આવા રસ્તાઓ પણ આવે છે, આવાં સ્થળ પણ આવે છે, જવાબદારી વધતી જાય છે અને યાત્રાળુને સમજાતું જાય છે કે નાનાં કામમાં પણ ચારિત્ર સમજાવી શકાય છે. જીવનમાં આનંદનું સામ્રાજ્ય નથી, પણ દુઃખ પણ છે. દુઃખ અને સુખને કેવી રીતે જીવનમાં ઉતારવાં તે પણ એક કર્તવ્ય છે—એક કલા છે. યાત્રા જ્યારે શરૂ કરી ત્યારે જે દેવસ્થાનોમાં આસ્થા હતી અને શ્રદ્ધા હતી તે દેવસ્થાનો કાં તો ગયાં કે કાં તો તે આસ્થા ગઈ. પણ તે દેવસ્થાનોને બદલે બીજાં દેવસ્થાનો ઉભાં થાય છે. બીજાં દેવસ્થાનો તરફ શ્રદ્ધા પણ ઢળતી જાય છે. યાત્રા પૂરી થતી જાય છે ત્યારે લાગણીઓ પણ બદલાતી જાય છે. સવારે સૂર્યનાં કિરણ પૂર્વથી આવે છે અને મધ્યાહ્ન પછી પશ્ચિમથી આવતાં જણાય છે. આશા અને ઉન્માદને બદલે કાંઈ નિરાશા ને શાંતિ આવતાં જણાય છે.

યાત્રા પૂરી થઈ નથી પણ થશે. દેવસ્થાનો જોયાં, દેવદર્શન કર્યું, પ્રતિમાઓની પૂજા થઈ. યાત્રામાં કદાચ કંટાળો આવે, પણ પ્રભુની ઘટના છે કે સુખે દુઃખે પણ યાત્રા પૂરી કરવી. લાંબી મજલો કાપી શરીરે ધૂળ એકઠી કરી, લાકડીનો ટેકો રાખી, યાત્રાળુ પોતાના ઘર તરફ ધીમે ધીમે પાછો ફરે છે. જે ઘરમાંથી

યાત્રા શરૂ કરી તે જ ધરમાં તે જ દિવ્ય તે જ તરફ પ્રયાણ કરતો હતો. યાત્રાએ નીકળ્યો ત્યારે સથવારો છતાં એકલો હતો. જુદે જુદે સ્થળે સ્નેહીઓ મળ્યા; સ્નેહીઓ સાથે દિવસો ગાળ્યા; પણ નિર્જનતા ગાઢ નહિ. પ્રેમદેવનાં જ્યાં મંદિર હતાં ત્યાં પણ અરણ્યનો ભાસ થતો હતો. રણમાં ઝુંપડી કરી હોય તેમ યાત્રામાં લાગતું હતું. યાત્રાને માટે, પ્રભુ, તેં અમને લાયક ગણ્યા તો અમને સાથ કેમ નથી આપતો? લાંબી મજલે જઈએ, સેંકડો સ્થળો જોવાને જઈએ, તારા મંદિરે જઈએ તો પણ અમને બચકર નિર્જનતા કેમ લાગે છે?

યાત્રા શરૂ થઈ ત્યારે આશા હતી. યાત્રા પૂરી થવા આવી ત્યારે ધણાને આશા રહેતી નથી. પણ ત્યારેય આશા શું કામ ન હોવી જોઈએ? મુસાફરી કરીને આવ્યા પછી ઘેર પાછાં વળતાં કેટલી આશાઓ હોય છે? ગૃહજનોને આટલે વખતે મળીશું ત્યારે તેઓ કેમ હશે, તેમનો પ્રેમ અને સ્નેહ કેવો હશે વગેરે આશાઓ અને સ્વપ્નાં જીવનને રસમય બનાવે છે. ત્યારે યાત્રા પૂરી કરીને પિતાને ત્યાં પાછાં ફરતાં નિરાશાને માટે ક્યાં સ્થાન છે? તે દિવ્ય તેજથી આખા વિશ્વમાં જીવન છે અને તે તે જ તરફ પાછાં વળતાં તે શાશ્વત જીવન આપણું છે.

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ

ॐ असतो मा सद्गमय ।
 तमसो मा ज्योतिर्गमय ।
 मृत्यो माऽमृतं गमय ॥
 ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

હે પ્રભુ ! તહારા એક ભક્ત અને અમારા મુરખી શ્રીયુત
 નરસિંહરાવભાઈ આ જગત છોડી ગયા છે તેમના આત્માની શાંતિ
 માટે પ્રાર્થના કરવા અમે બધા ભેગા મળેલ છીએ. વિશ્વની અંદર
 તારું અનન્ત અગ્રાણ અવિચલ જ્વલન્ત તેજ રમી રહેલું છે અને
 હૃદયરો જગત તારામાં છે. જીવન અને મૃત્યુ એ તારા તેજમાં
 ક્ષુલ્લક ફેરફારો છે પણ અમને એ મોટા ફેરફારો લાગે છે. જીવ-
 નની ઘટનામાં શાંતિ માટે તલસીએ છીએ અને પ્રવાસો કરીએ
 છીએ પણ જ્યાં સુધી તને એક કે બીજા રૂપમાં હૃદયમાં ઉતારેલ
 નથી ત્યાં સુધી આ શાન્તિ મળી શકે એમ નથી. તું તો ભક્ત-
 જનોને શોધવા મથે છે અને અમે તારાથી દૂર નાસી જવા ગમે
 તેના પ્રયત્નો કરીએ, પણ તું છેવટે અમને પકડી પાડે છે. રાત્રિની
 શાંતિમાં કે બળબળતા બપોરે તું અમારાં બારણું ઠોકે છે પણ
 અમે અમારી જાંજળમાં, ખટપટમાં, મગરબીઓમાં, વાંછનાઓમાં
 તે અવાજ સાંભળતા નથી. અને પછી જ્યારે ઉઘાડવા જઈએ

ઝીએ ત્યારે તું જથ્થુતો નથી. તું કેટલાં રૂપે અમારી પાસે આવે છે ! દુઃખથી પીડાતાં બાળક તરીકે કે સ્ત્રી તરીકે, સત્ય તરીકે, આય તરીકે તે પણ અમે ઝોળખી શકતાં નથી.

તું એક છે પણ અનેક રીતે દેખાય છે. મુ. નરસિંહરાવભાઈ-
ને જ લખ્યું તેમ—

“તું જાતે છે એક જ એક,

ધારે રૂપ અનેક અનેક.”

જે સોગટાંની બાજી આપણે માંડીને બેઠાં છીએ તે “હરી બીજી ક્ષણે” એનાથી આટલો ભય કેમ રહે છે ? જીવનમાંથી મૃત્યુ તે દિવસમાંથી રાત્રિ જેવું છે. અધિકારમાંથી તેજમાં લઈ જા એમ આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, અને પાપણી સ્થૂલ આંખોએ અને સાધારણ મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ પાપકાર માનીએ છીએ. જીવનને તેજ માનીએ છીએ અને મૃત્યુને અધિકાર માનીએ છીએ. પણ એક કવિએ લખેલું છે પ્રેમ કેમ ન બને કે રાત્રિ પણ—

“અનન્ત ધૃતિ અન્તરાલમય નેહભીનું ગગન”

હોઈ દિવસ કરતાં પણ વધુ આકર્ષક બને—અને

‘દિન પછી નિશા હાવી જો—

ગણો દુઃખદ મૃત્યુ, જીવન વડું ન તે કેમ તો !”

પ્રભુ ! આ પ્રશ્નો ઉકેલવાને અમને સામર્થ્ય આપ.

સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવભાઈની “વિવર્તલીલા”માં કહેલી એક તાતનો ઇશારો આવે છે. એ વાત એમ છે કે બાવાઓ હંમેશાં જનો શરૂ કરતાં પહેલાં એક દુહો ગયા છે.

સાંજ પડે દિન આથમે ચકવી યૈઠી રાય,

ચકવા ચલો, વહાં જઈએ જહાં રૈન ન હોય.

માનવજાતિની દુઃખ અને મૃત્યુની નૈસર્ગિક ભીતિ આ સાદા ચરણમાં જણાઈ આવે છે. પરાપૂર્વથી સૂર્ય અસ્ત પામીને રાત્રિ થાય, અથવા તો દરેક મહિનામાં આવતો શુકલપક્ષ મટી કૃષ્ણપક્ષ થાય કે તોફાન અને વાવાઝોડાને લીધે સૂર્યનું તેજ બંધ થાય ત્યારે મનુષ્યહૃદયમાં ક્ષોભ થાય છે, અને અધિકારથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે જીવનયાત્રા પૂરી કરી અને સામે આવતો કાળો પડદો જોઈ તેની પાછળ શું હશે એ વિષે બંધાને સંદેહ અને સંશય રહ્યા કરે છે. પ્રભુ ખ્રિસ્ત જેવાને પણ એમ બોલવું પડ્યું હતું કે “પિતાશ્રી, હજી પણ આ કટોરો પાછો લઈ લેવાતો હોય તો લઈ લો.”

ઘણાં વર્ષ ઉપર, લગભગ પાંચ સદી ઉપર સ્વ. નરસિંહરાવ ભાઈનું હરિકીર્તન સાંભળ્યું હતું, જેમાં એક ભજન આવતું હતું કે:

“મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.”

પ્રભુમાં શ્રદ્ધાથી અને આત્મબળથી મૃત્યુનો ડર નિકળી જાય છે અને એથી મૃત્યુ મરી જાય છે એવું બહુ હાર્દિક કથન આ ભજનમાં આવેલું છે. એ જ પ્રમાણે એમના એક કીર્તનમાં શ્રી યુદ્ધદેવ પાસે એક માતા જેણે પોતાનો પુત્ર ખોયો હતો તે ગઈ અને યુદ્ધદેવને વિનંતી કરી કે મારા પુત્રને સજીવન કરો. યુદ્ધદેવનો જવાબ સહુને વિદિત છે. એ બાઈને એવું કોઈ પણ ધર ન મળ્યું કે જ્યાં મૃત્યુનો પડછાયો કોઈ પણ દિવસ પડ્યો ન હોય. તાત્પર્ય એ હતું કે શારીરિક મૃત્યુ તો જગતમાં પહેલેથી જ જોડાયેલું છે અને તેને જીતનાર પ્રભુશ્રદ્ધા અને આત્મબળ સિવાય બીજું કંઈ નથી. “સ્મરણ સંહિતા”માં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ આજ બાબત લખ્યું હતું:

“તું દયામય છે છતાં મૃત્યુ પ્રભુ તોં શીદ રચ્યું ?
વિશ્વમાં સુખદુઃખનું શીદ યુદ્ધ રાખે તું મચ્યું ?”
અને પોતે જ એનો જવાબ આપે છે.

“જો સનાતનતા તારું
પૂર વ્યાપ્યું સહ સ્થળે
મૃત્યુ ત્યાં લુપ્તજ થયું
જીવન વિના ન બીજું મળે.”

ખ્રિસ્તનો બોધ આ સિદ્ધાંત ઉપર જ રચાયેલો છે. તે પ્રભુ એક નાના ગામડામાં શિષ્યો સાથે ગયા અને શિષ્યો ખાવાનું લેવા ગયા ત્યારે એક બાઇ જે કૂવેથી પાણી ભરતી હતી તેની પાસે પાણી માંગ્યું ને કહ્યું કે જે પાણી તોં આપ્યું તે પાણી પીવા છતાં તરસ છીપતી નથી. પણ જે જળ હું આપીશ તેનાથી તરસ હંમેશની છીપાશે-એટલે કે આત્માની શાન્તિ મળે છે. મૃત્યુને બદલે જીવન આપવાનો એમનો પેગામ હતો અને ભાવના હતી.

મુ. શ્રી નરસિંહરાવના આખા જીવનમાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધા સૌથી બહાર તરી આવે છે. ગીતાના પાઠમાં જેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેલ છે એ પ્રમાણે દુઃખ અને મૃત્યુથી થતા વિચોગમાં શાંતિ રાખવાનો એમનો સતત પ્રયાસ હતો અને તે શાન્તિ મેળવી શક્યા હતા. જે અનંત તેજ આ વિશ્વની પાછળ રહેલ છે, તે તેજની સાથે જેમ વધારે સામ્ય સધાય તેમ વધારે શાન્તિ અને વધારે Repose-સ્વાસ્થ્ય મળી શકે છે.

નરસિંહરાવબાઇએ બાંધેલા ગૃહકુટુંબમંડપી ઘરમાંથી એક પછી એક ખંડ ખરવા માંડ્યા અને છેવટે આખું યે ઘર પડી ગયું. આ જાતનાં દુઃખ જગતમાં અસાધારણ નથી. પણ તે છતાં

સાધારણ પણુ નથી. અને એમનું જીવન એ પ્રમાણે જોઈએ તો એક પછી એક દુઃખદ બનાવના ઇતિહાસરૂપ જ હતું.

સૌથી પ્રથમ એમનાં વહાલાં દીકરી સૌ. ઊર્મિલાબેન આ જગતને છોડી ગયાં; પણુ પોતાની પાછળ સ્મરણચિહ્ન તરીકે કુમાર પ્રેમલને મૂકતાં ગયાં. ત્યાર પછી એમનો વહાલસોયો પુત્ર નલિન પણુ ગયો. વર્ષો વીત્યાં. બીજાં છોકરાંઓ મોટાં થયાં પણુ પછી લવંગિકાબેન અને ત્યાર પછી તરત પ્રેમલ પણુ ગયો. અને છેવટે સૌ. સુશીલાબેન પણુ છ માસ ઉપર સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. આ જાતની કસોટીની પરંપરા એમના માથા ઉપર આવી પડી તે છતાં તેમના આત્માની શાન્તિ તેમણે ખોઈ નહોતી અને વિશ્વ-નિયંતા સાથે કંઈ એવી ઘટના કરી હતી કે આ તોફાનો એમની આસપાસ ફરી વળે પણુ એઓ પોતે દૃઢ અને શાન્ત રહે, અને ખડક ઉપરની દીવાદાંડીની પેઠે પોતે બીજાને તેજ આપતા રહે.

જીવનને દુખી માનીને એનાથી કંટાળવું એ મોટા આત્માની પ્રકૃતિ નથી પણુ સાધારણ મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે. કુસ આગળ આવીને પ્રભુ ખ્રિસ્તે પ્રાર્થના કરી હતી કે: “પિતા મેં તને જાણેલ છે.” તેને માટે તારો ઉપકાર માતું છું. એટલે કે આ જીવનને માટે આ એ એમના ઋણી હતા. જેમના ધા ઊંડા નથી તેઓ જીવનને દોષ દે છે. અને ગાળ દે છે. પણુ શ્રી. નરસિંહ-રાવભાઈએ જીવનને ગાળ દીધી નથી કે દોષ દીધા નથી. એમના સોંપાયેલા કામમાંથી કદી ફારેગ થયા નહોતા અને સતત અભ્યાસથી પોતાના ભાઈબેનોની ને દેશની મોટી સેવા પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે. જરૂર તેમની પાસે કીમિયો હોવો જોઈએ. એ કીમિયો કયો તે એમના જ નામે અને એ જ શાંતિના ભક્ત કવિ લખી ગયા છે. એમનો ઇશારો પોતે વિવર્ત-લીલામાં કરેલો છે. પોતે સવાલ પૂછે છે કે પ્રભુનું આ અગ્રાણ,

અગમ્ય સ્વરૂપ શી રીતે પકડાય ?

“નરસૈયાનો સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો.”

તેને કોણ શી રીતે, શા સાધન વડે સાધે ? અને લખે છે કે નરસિંહ મહેતાજી ઉપાય બતાવે છે કે :—

“પ્રેમના તંતમાં સંત ઝાલે.”

એટલે પોતાના પ્રેમથી પ્રભુને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપી શક્યા હશે એમ લાગે છે.

એ પ્રેમને જ સંબોધીને તદ્ દૂરે તદ્ અંતિકે ।
એમણે લખ્યું છે. આ જીવનમાં અનેક અનપેક્ષિત સ્થળે,
પ્રસંગે, સ્વર્ગ પ્રત્યક્ષવત થાય છે તે ઉદ્દેશીને બોલું છું. ભક્તો
ગાય છે—

વૈકુંઠ ઢૂંકડું રે પ્રેમીજનને ઢૂંકડું રે

દુર્જનને મન દૂર,

અવિચલને મન મનસાવાચ્યા

ભક્તિથી ભરપૂર, વૈકુંઠ ઢૂંકડું રે.

સંત પોલ પાસે એક વખત તેના કેટલાક શિષ્યો જુદી જુદી દુરિયાદો અને દુઃખની કહાણીઓ લઈ આવ્યા હતા. એમને એણે સવાલ કર્યો કે તમે દુઃખ કેમ ખમી નથી શકતા ? જે પ્રમાણે કોઈ એક ભાઈએ આપણું અપમાન કર્યું હોય આપણુ નુકશાન કર્યું હોય તેની સામે બેરહેવાનો પ્રતિબંધ છે તેમ જીવને આપણને દુઃખ આપ્યું હોય તો તે જીવનની સામે પણ આપણો રોષ કરવો જોઈએ નહિ. કોઈ કહેશે કે આ મુશ્કેલીભર્યું છે. મુશ્કેલી તો છે પણ શ્રદ્ધા પણ એટલી જ તીવ્ર રીતે મુશ્કેલ છે. પોતાનો જમણા હાથ પોતાના ડાબા હાથથી કાપી નાખવા જેટલું જ મુશ્કેલ છે. જે પ્રમાણે જે માણસે આપણને અપમાન કરેલ હોય કે નુકશાન કરેલ

હોય તેને નુકશાન ન કરતાં કાંઈ સારો બદલો આપવાનો બોધ કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે જીવન દુઃખમય બન્યું તો પણ જીવનની અંદર સત્ય ન્યાય, પવિત્રતા વગેરે જોવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે. જીવનને જીવન તરીકે જ લેખશું તો હરકોઈ કંટાળશે; પણ જીવનની પાછળ દિવ્ય તત્વો છે અને સત્ય વગેરે અંશ છે એમ માનીશું તો શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ પોતાનું જીવન બનાવ્યું હતું એમ શ્રદ્ધા અને સારાં કર્મોથી જગતમાં રહી શકીશું. સંત પોલે કહ્યું હતું કે :—

Finally brethren, whatsoever things are true, whatsoever things are honest, whatsoever things are just, whatsoever things are pure, whatsoever things are lovely, whatsoever things are of good report—if there be any virtue and any praise, think of these things and the God of peace shall be with you.

‘છેલ્લે બંધુઓ, જે જે ચીજો સત્ય છે, જે જે ચીજો પ્રામાણિક છે, જે જે ચીજો પવિત્ર છે, જે જે ચીજો સુંદર છે, જે જે ચીજો શુદ્ધ છે,—’ આ બધા ઉપર વિચાર કરો અને વિચાર ચાલુ રાખો અને શાન્તિમય પ્રભુ તમારી પાસે જ રહેશે.

કોઈ પણ મનુષ્ય સર્વશુભસંપન્ન હોતો નથી. અને Pisgah heights એટલે કે સર્વથી ઉંચી ટોચ તે પર પહોંચી શકેલો હોતો નથી. પણ ઉપર જણાવેલી બાવનાને મુ. નરસિંહ રાવભાઈએ પોતાના જીવનમાં મોટે અંશે ઉતારી હતી. દુષપ્રાપ્તિની

આશા વગર કે ફળપ્રાપ્તિની વાંછના વગર કે એનાથી મોહિત થયા વગર દુનિયાના જે સ્થિતપ્રજ્ઞો કામ કરે છે તેવા સ્થિતપ્રજ્ઞો ખરા વિદ્વાનો ને સાક્ષરોમાં જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષા માટે સ્વ. નનુભાઈએ લીધેલા એખ કદર કે પિછાન કેટલાએ કરી હશે ? પણ એજ ભાષાની પાછળ એમણે વર્ષો સુધી સતત મહેનત અને દિલની ખંત ગાળ્યાં હતાં. જેને પ્રભુના તેજનો એક વખત પણ ચમકારો થયો હશે તેને તે તેજ મૂકીને જગતનાં અંધારાં નહિ ગમે. માઉન્ટ એવરેસ્ટ ઉપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર એક યુરોપિયન મુસાફર એના બે સાથીઓ પાછા ન આવી શક્યા તેનું કારણ આપતાં કહે છે કે કદાચ એમ હશે કે તેની ટોચ ઉપર રહેલાં તેજ અને સૌંદર્યથી પોતે જેમ મુગ્ધ થયો એમ તેઓ પણ મુગ્ધ થયા હોય, અને એમને એમ લાગ્યું હોય કે આવા દિવ્ય દેખાવ પછી જગતમાં પાછાં શું કામ જવું ?

સનાતન પ્રાચીન છે કે તમસો મા જ્યોતિર્ગમય। અંધારા-
માંથી તેજમાં લઈ જા. એ જ પ્રમાણે ખીજી પ્રાર્થના છે. એફવીન
આર્નોલ્ડના Light of Asiaમાં નીચેનું ચરણ છે—

While life is good to give I
give and go,
To seek deliverance and
that unknown light.

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ આ ભાગને કંઈક ફેરવીને નીચેની
કડીમાં મૂક્યો છે—

“આલ્યો શ્યામ રજનીમાં ચાલ્યો, માર્ગે જ્યોતિ અનુપતો ઝાલ્યો.”

મુ. નરસિંહરાવભાઈ આ પ્રમાણે રજનીમાં ચાલી નીકળ્યા છે અને તે પરમ જ્યોતિનો પંથ ઝાલવાને. અધિકારમાંથી તેજમાં એ મહાતુભાવ સિધાવેલ છે અને એમની સ્મરણસંહિતામાંથી આપણે જોઈએ છીએ કે,

“તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો

x

x

x

દયામય મંગલ મંદિર ખોલો.”

ઓમ્—શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

નાનો ભાઈ

ઘણાં ઘણાં વર્ષો ઉપર, જ્યારે હું કૌલેજમાંથી રજા ખાતે
 મારે ઘેર (પાલીતાણા કે સુરત) જતો, ત્યારે હું કોઈ પણ ઠેકાણે
 જવાને કપડાં પહેરવા માંડું એટલે મારો નાનો ભાઈ કહેતો કે:
 “હું પણ ભાઈ સાથે જઈશ.” એ સમયના રજાના દિવસો
 એટલે જ્ઞાતિના મેળાવડા કરવા, એ મેળાવડામાં મનરંજન કાર્યક્રમો
 રજુ કરવા, દોસ્તો સાથે તાપી નદીના કિનારાની પાળ ઉપર
 બેસવું કે રાણીના બાગમાં બેસી “ગરમ ભૂંજેલી શીંગ” સાથે
 બિનજવાબદાર ગપ્પાં હાંકવાં. હું કેટલીક વાર હા પાડતો, પણ
 કેટલીક વાર ના પણ પાડતો; અને અમારાં માતાપિતા પણ કહેતાં
 કે: “દરેક વેળા તારે મોટાભાઈ સાથે જવાનું કેવું?” જવાબમાં તે
 હું કલેજ ઉત્તર વાળતો: “હું તો મોટાભાઈનું પૂંછડું છું, એટલે
 એ તો સાથે જ હોય ને!” આ જાતની શાંતિમય ધૃષ્ટતા અને
 હાસ્યગ્ગસનું મિશ્રણ બોલનાર એ ધનસુખલાલ મહેતા. એ સમયે
 એનું વય હશે દસ-બાર વર્ષનું, છતાં એનું વાંચન મોટી વયના
 માણસોને પણ શરમાવે તેટલું વિશાળ હતું. તેમાંય સ્વ.
 રણજીતરામનો તેને સહવાસ મળ્યો અને તેમની પાસેથી પ્રેરણા
 પ્રાપ્ત થઈ; પરિણામે એનો માનસિક વિકાસ વધી ગયો.

પ્રભુ ખ્રિસ્તે કહેલું વાક્ય “મારા પિતાના આવાસમાં ઘણા

ખડો છે.” (In my Father's house are many mansions) એ આ જગતમાં આત્માને પણ લાગુ પડે છે એમ મેં ધણી વેળા અનુભવેલું છે. આત્માના આવાસમાં પણ ધણા ખડો છે. અમે બહુ નાના હતા, ત્યારે એક વખત અમે હળવદના રાજસાહેબના મહેલમાં ગિતર્યાં હતાં. મહેલની નીચે જ સુંદર, વિશાળ તળાવ અને ભવ્ય બગીચો. અનેક શયનખંડ હતા, જેમાં પ્રચંડ નકશીવાળા પલંગો અને એ પલંગો ઉપર રેશમી તળાઈ, ગાદલાં અને રજાઈનો પાર ન હતો. જ્યારે જ્યારે પ્રભુ ખ્રિસ્તનું ઉપલું વાક્ય હું વાંચું છું ત્યારે ત્યારે મને હળવદનો એ રાજમહેલ યાદ આવે છે. એમાંના ધણા ખંડ બંધ જ રહેતા. આત્માના આવાસના અનેક ખડો પણ આવી રીતે બંધ પડ્યા રહે છે. આપણી પાસે તે બંધ ખડોની ચાવી હોતી નથી, પણ ક્વચિત ક્વચિત તે ચાવી લાવીને ખંડ ખોલનાર આપણને મળી આવે છે. પ્રભુ પોતે તે કોઈ વાર ખોલી આપે છે; કોઈ વાર તે કોઈની પાસે ખોલાવે છે. પ્રભુએ રણજીતરામ પાસે ધનસુખલાલના આત્માના બંધ ઓરડાને ખોલાવ્યો અને તેમાંથી સાહિત્યની રસધાર છૂટી !

ધનસુખલાલને તે આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે અકસ્માત થયેલો તેને પરિણામે તેને તાવ અને ઉધરસ અવારનવાર રહેતાં અને પિતાને એની બહુ ચિંતા રહેતી. આથી એમના અભ્યાસ બાબત પિતા બહુ આગ્રહ કરતા નહિ; બાકી મારા અભ્યાસ માટે એમનો કેટલો આગ્રહ હતો એ તો મારું મન જાણે છે ! તે ઉપરાંત, ધનસુખલાલને વઢવાણ, પાલીતાણા અને સુરતની નિશાળો એક પછી એક લેવી પડી એથી પણ એમનો અભ્યાસ નબળો રહ્યો. ક્લાસમાં ઊંચો નંબર રાખે પણ વાર્ષિક પરીક્ષા એમણે પાસ ન કરી અને યુનિવર્સિટીના દરવાજા જોવા પણ એ ભાગ્યશાળી ન થયા; છતાં, અત્યારે જો કોઈને કહીએ છીએ કે

ધનસુખલાલ ટ્રેન્ડ્યુએટ નથી તો કોઈ માનતું નથી ! પણ જે વિધિએ એમને યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીમાંથી વંચિત રાખ્યા તે જ વિધિએ તેમને વાંચવાની અને વિચારવાની એટલી પ્રેરણા અને ઉત્કટ ઇચ્છા આપી કે એમની નાની ઉમરે પણ તે શુજરાતી અને અંગ્રેજી સાહિત્ય ખૂબ વાંચી શક્યા.

એ વખતમાં જ મેં નોકરી લીધી અને મારું કુટુંબ મુંબાઈ આવ્યું. ધનસુખલાલની તબિયત હજી એવી ને એવીજ હતી એટલે એમને મહિના ને મહિના સુધી દેવલાલી હજારા વગેરે રાખવા પડ્યા. આવી વસ્તુસ્થિતિને લઈને અમારી કૌટુંબિક કાઉન્સિલે નક્કી કર્યું, કે ધનસુખલાલને મેટ્રિક થવા ન દેવા કે કોલેજમાં ન મોકલવા ! હજી જ્યારે જ્યારે અમે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે અમને આશ્ચર્ય થાય છે કે આવો ક્રાંતિકારી નિર્ણય અમે શાથી કર્યો ? એની સાથે જ અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે ધનસુખલાલે ‘સ્કુલ ઓફ આર્ટ’માં જવું. નાનપણમાં ઘણાં છોકરાં ચિત્રો ચીતરી કાગળો બગાડે છે તે પ્રમાણે ધનસુખલાલે પણ કરેલું; પણ એ સિવાય એ વખતે એમણે ચિત્રકલા વિષે ખાસ પક્ષપાત બતાવ્યો હોય એમ યાદ નથી. પુખ્ત ઉમરે, એમણે જેમ સાહિત્યમાં નિપુણતા બતાવી છે તેમ ચિત્ર, સંગીત, નૃત્ય વગેરે લલિતકળાના અભ્યાસક અને વિવેચક તરીકે કુશળતા દાખવી છે એ ઉપરથી હું તો માનું છું કે ધનસુખલાલે ચિત્રકળામાં પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હોત તો સારા ચિત્રકાર થયા હોત. પણ ધનસુખલાલનું કહેવું જુદું છે. એ તો કહે છે કે: “જે એમ થાત તો કદાચ ‘પાટિયાં ચીતરનારનું’ પાટિયું ટીંગાડવાનો વખત આવત !”

એ ક્ષણમાં ત્રણ ચાર માસ કાઢ્યા એટલામાં પેલી મિયાં

અને ટકુંતી વક્તની પેઠે પિતાના મિત્રોએ એમને અને મારા મિત્રોએ મને કહેવા માંડ્યું કે આ શાળામાં મોકલી તમે ધનસુખલાલની જિંદગી બગાડવા બેઠા છો. ફરી પાછી કૌટુંબિક કાઉન્સિલ મળી, અને નિર્ણય થયો કે ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં ઇલેક્ટ્રીક એન્જિનિયરીંગમાં એમને દાખલ કરવા. આ વિષય એમના માનસને અતુકૂળ ન હતો છતાં, એમણે એની દરેક પરીક્ષા સારે નંબરે પાસ કરી અને ડિપ્લોમા મેળવી, બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેમાં ટેલિગ્રાફ ઇન્સપેક્ટર તરીકે એ બેઠાયા. પણ આ રખડપટ્ટીની લાઇન એમને બંધબેસતી ન થઈ અને જ્યારે એમના લગ્નને દિવસે જ એમની બદલી એક દૂરના સ્ટેશને (એ રેલ્વેના દિલ્હીમાર્ગે, ગંગાપુર) થઈ છે એ મતલબનો તાર આવ્યો ત્યારે જવાબમાં રાજીનામું ગયું !

નવેસરથી ઘર બાંધવાનું રહ્યું. અત્યાર સુધીનો અભ્યાસ નકામો ગયો. વેપારી લાઇનનો અભ્યાસ શરૂ કરી એમણે વેપારી ઓફિસમાં નોકરી લીધી અને એ લાઇનમાં જુદી જુદી નોકરીઓ કર્યા પછી તેમના વહાણે ૧૯૨૫માં સિંધિયા કંપનીમાં લાંગર નાંખ્યું. વહાણ હજી ત્યાં જ છે.

ઘણા માણસોને બે જીવ હોય છે—એકેકથી ભિન્ન. ડૉ. જેકીલ અને મિ. હાઇડની ઉક્તિ બહુ જાણીતી છે. પણ એ જાતનો સ્વભાવ કહો કે દોષ કહો એ માત્ર ડૉ. જેકીલનો ન હતો. અનેક મનુષ્યોમાં એ હોય છે. ધનસુખલાલના આ બાજુ જીવનના ફેરફારોથી કેવળ ભિન્ન એમનું આંતરજીવન જુદી જ દિશામાં વહ્યું જતું હતું અને ખીલ્યું જતું હતું. ટેલિગ્રાફ ઇન્સપેક્ટર તરીકે કામ કરતાં “હું, સરલા અને મિત્રમંડળ” રચાયું. આરંભમાં લરજીમા અને અતુવાદો કર્યા, પણ પછી સ્વતંત્ર સર્જનો રચાતાં

ગયાં. બાહ્ય જીવન ગમે તે નોકરી કરતું હોય પણ તેમનું આંતર જીવન—સાહિત્યરસિક જીવન—તો બિછળતું ચાલ્યું. હાસ્યરસના લેખક તરીકે એમને અનુપમ યશ મળ્યો અને આપણા સંસારનાં જીવં જીવં છતાં સંયમી, રસિક અને વિધાનપૂર્ણ ચિત્રો એમની કૃતિઓ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતાં ગયાં.

આપણા સંસારમાં—આપણા જીવનમાં—એવા બહુ પ્રસંગો નથી કે જેના વડે નવલકથાઓ કે નવલિકાઓ રચી શકાય, એવી ઘણાની દ્રિયાદ છે. આ જાતના કથનની અસત્યતા ધનસુખલાલનાં આશરે સો સ્વતંત્ર સર્જનો સાબિત કરે છે. જીવનના નાનામાં નાના પ્રસંગોમાં કવિતા છે—લાલિત્ય છે. જીવનની ઘણી ય ક્ષણોએ પ્રભુને આપણાં ખારણાં ઠોકતા આપણે સાંભળીએ છીએ. પણ આપણે એ પનોતાં—પુણ્ય પગલાંને અપનાવી લેવામાં વિલંબ કરીએ છીએ અને તે પગલાં જાય છે—પાછાં ન આવવા માટે. કવિતા, Romance, દયા, દુઃખ, કારણ વગેરેને હાસ્યરસની સાથે બહુ નિકટ સંબંધ છે એ સાદું સત્ય જેવું હોય તો ધનસુખલાલની કૃતિઓ ‘ભૂતના ભડકા’ ‘બીજવર’, ‘બા’, ‘અમે બધાં’માંથી એ જણાશે.

સાહિત્ય અને લલિતકલા એ ધનસુખલાલના પ્રાણરૂપ છે, છતાં કાવ્ય અને ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રત્યે એમને પ્રીતિ નથી. હાસ્ય-રસનાં પોતાનાં લખાણો વડે જેમણે હજારો ભાઈબહેનોને હસાવ્યાં અને તેમના જીવનની સખ્તાઈઓનો બોજ ઓછો કર્યો એ પોતે પોતાની હંમેશની નાજુક તબિયત અને અમુક સંયોગોથી ખારાં થયેલ જીવનનો બોજ ઓછો કરી શક્યા નથી. સખીઓ અને સખા એ બંનેની એમને જરૂર છે અને એમને એ સારી રીતે જાણવી પણ શકે છે; છતાં એમનાથી ‘ઝીઠી બા’ થઈને

રહેવાતું નથી.

ધનસુખલાલની પચાસમી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે એમનાં મિત્રવૃંદ અને વખાણુનાર પોતાનો રનેહ બતાવવા જુદા જુદા કાર્યક્રમ યોજે એ ગુજરાતી સાહિત્યને ધન્યવાદ લેવા જેવું છે, કારણ કે આપણી જનતામાં સાહિત્યનાં વખાણુ કરવાની, કદર કરવાની શક્તિ ઓછી છે. એટલે સહાયતા વિનાનાં સાપ્તાહિકો, માસિકો અને ત્રૈમાસિકો લેખકોની કદર કરી શકતાં નથી અને પોતે પણ મોતને આજસે જીવતાં જણાય છે. એવે સમયે, જે ભાઈએ ત્રીસ વરસ ઉપરાંત સાહિત્યની અને એમ કરીને ગુજરાતી જનતાની સેવા કરી-ગુજરાતીઓના ગૃહજીવનમાં તેજનાં ફિરણો નાખ્યાં, તે ભાઈને આખરે આ પ્રમાણે સાહિત્યકારોએ અને ગુજરાતે ઓળખ્યા એ ગુજરાતી સાહિત્યના ભવિષ્યને માટે શુભ ચિહ્ન છે.

નાનપણમાં “હું તો મોટાભાઈનું પૂંછડું છું” એમ કહીને દરેક ઠેકાણે જે મારી સાથે આવતો તે વિધિના વૈચિત્ર્યથી આખું જીવન જ મારી સાથે રહ્યો. વિચારમાં અને ભાવનામાં જુદા, પણ ગૃહજીવનમાં એક-અમે બંને અમારું ગાડું ગબડાવ્યા જમએ છીએ.

We, we have chosen our path-
Path to a clear-purposed goal,
Path of advance; but it leads
A long-steep journey, through sunk
Gorges, o'er mountains, in snow;
Chearful, with friends, we set forth,
Then, on the height, comes the storm.

*

*

*

Friends who set forth at our side,
Falter, are lost in the storm:
We, we alone are left:
With frowning foreheads, with lips,
Sternly compressed, we strain on,
On—and at nightfall, at last,
Come to the end of our way,
To the lovely inn 'mid the rocks.

Matthew Arnold.

સ્વ. સૌ. સુશીલા ખહેન : એક પ્રાર્થના

હે દેવ ! હે પ્રભુ ! હે જગન્નિયંતા ! તારી પ્રાર્થના કરવા અત્યારે અમે ભેગાં મળેલાં છીએ. તારી પ્રાર્થનાને માટે દેવ ! નથી મંદિરો જોઈતાં, નથી દેવજો જોઈતાં. આ આખું વિશ્વ એ જ તારું મંદિર છે. દરેક મનુષ્યનું હૃદય એ જ તારું મંદિર છે. તારી પ્રાર્થના એ હૃદયમાં થઈ શકે છે. તારી પ્રાર્થના તેં જ અર્પેલા સૃષ્ટિમાંના કોઈ સ્થળે થઈ શકે છે. દરેક હૃદયને શાંતિ જોઈએ છે. જગતનાં વાવાઝોડામાંથી અને ધરતીકંપોમાંથી શાંતિ જોઈએ છે. અને જગતની સ્વાભાવિક ક્રમરૂપે ગણાયેલ વેદનાઓમાંથી અને વ્યાધિઓમાંથી પણ શાંતિ જોઈએ છે. અત્યારે ભેગાં મળેલ ભાઈબહેનોનાં એક વડીલ બાઈને તેં સંસારનાં સુખદુઃખમાંથી મુક્ત કરી શાંતિ આપેલ છે. તેની પાછળ રહેલાં સગાંસંબંધીઓ અને મિત્રોને આ વિયોગ દુઃખકર લાગે છે, અને તારી પાસે શાન્તિ માગવા આવેલ છે. સૌ.

* રા. રા. મુ. નરસિંહભાઈનાં પત્ની સૌ. સુશીલા મંગળ-વાર ને તા. ૭મી જુલાઈ ૧૯૩૬ ને રોજ દેવલોક પામ્યાં. તેમના મૃત્યુ પછી બારમે દિવસે પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી અને તે પ્રાર્થનાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રાર્થના અહીં આપવામાં આવી છે.

સુશીલાબહેન અમારામાંના ધણીકનાં વડીલ જેવાં હતાં, ધણીકનાં અહેન જેવાં હતાં, તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો છે. તેમના આત્માને માટે શાંતિ પ્રાર્થીએ છીએ. તેમના જીવનના નેડીદાર મુરબ્બી શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ, જેઓએ એક પર્વતની માફક જીવનમાં દુઃખો ખમેલાં છે, તેમના આ દુઃખમાં શાંતિને માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેમનાં બે બાળકો જે એમનો દુઃખીઆનો વિસામો છે, તેમને માટે શાંતિ માગીએ છીએ. *

પ્રભુ ! તેં પોતે કહ્યું હતું કે “I am the Peace”, “હું શાંતિ છું.” બાહ્યસ્વરૂપે જોતાં જગતમાં અશાંતિ લાગે છે. સ્થળે સ્થળે વેરઝેર વ્યાપી રહેલાં છે. ઠેકઠેકાણે બળતરા અને મન્યન થઈ રહ્યાં છે. નહિ સંતોષાયેલી ઇચ્છાઓથી અશાંતિ પ્રસરી રહી છે. આ સધળાંની પાછળ, પ્રભુ ! તારી અનંત શાંતિ છે અને તારું શાશ્વત્ સત્ય છે. તેં કહેલું છે કે “I am the Path,” “હું પન્થ છું.” તો પ્રભુ ! તારી શાંતિ મેળવવાને તું અમોને પન્થ બતાવ. અમારી પુરાતન પ્રાર્થના છે કે અંધકારમાંથી તેજમાં લઈ જા, અસત્યમાંથી સત્યમાં લઈ જા, મૃત્યુમાંથી અમરતામાં લઈ જા.

શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ

આ જગત માટે કોઈ સવાલ પૂછે કે એનું સૌથી મોટું લક્ષણ શું ? તો જવાબ સ્વાભાવિક રીતે મળે કે “દુઃખ.” જગતમાં દુઃખ શિવાય બીજું ધણુંએ છે. બીજાં ધણાં લક્ષણોનાં દૃષ્ટાંતેય અપાય, જેવાં કે સુખ, સ્નેહ, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, રાજકાળ વગેરે. પણ સૌથી મોટું લક્ષણ દુઃખ !

આ દુઃખનો પ્રશ્ન ઉકેલવાને મનુષ્યજાતિ હજારો વર્ષોથી ક્ષિલસુશી તરફ વળેલ છે, ધર્મમાં પડેલી છે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી શોધે છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની મદદથી મનુષ્યજાતિનું શારીરિક દુઃખ કાંઈક

અંશે ઓછું થએલું છે. કલોરોફોર્મની સોધ થયા પહેલાં ઓપરેશનો તેના વગર કરવાં પડતાં. નવી નવી શોધોથી કેટલાં દુઃખો ઓછા થયાં હશે. પણ દુઃખ પોતે તો કદાચ ઘટવાને બદલે વધ્યું હશે. મનુષ્યની આકાંક્ષાઓ વધી છે, એટલે નિરાશાઓ વધવાની જ. રોગો પણ નાબૂદ થયા નથી. પણ સુધરેલા જમાનાને અનુસાર નવાં નામ સાથે નવા રોગો આપે છે. મૃત્યુ ગયું નથી, એટલે સ્નેહીઓ અને વહાલાંનો વિરહ પણ સાલે છે.

લોઢામાંથી સોનું બનાવવાનો કિમિયો શોધવાને હજારો વર્ષો થયાં પ્રયાસ થયા છે, પણ સફળતા મળી નથી, તેમ દુઃખનો કીમિયો શોધવાને સતત પ્રયાસ ચાલુ હોવા છતાં ફતેહ મળી નથી. દુઃખને સદંતર દૂર કરવાનો ઇલાજ નથી, પણ દુઃખની વેદના ઓછી કરવાનો, ભૂલી જવાનો ઉપાય છે. દુઃખ આપણા ઉપર આસન કરે એ દૂર કરવાનો કીમિયો છે. કવિશ્રી લલિતજીએ પોતાના એક પદમાં એમ જ ગાયું છે કે એવો એક કીમિયો કોઈ બતાવો. તે ઉપાય અને કીમિયો તે કીમિયો તે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતે આહ્વાન કરેલું છે કે :—

॥ सर्व धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

પ્રભુ ખિસ્તે પણ આવાહન કરેલું છે. “Come unto me all ye that are weary and heavy laden and I'll give you rest.”

“તમે જે થાકેલા હો અને દુઃખથી દબાયેલા હો તેઓ મારી પાસે આવો અને હું તમોને વિશ્રામ આપીશ.”

આવી રીતે બ્યારે તોફાન, વેદના, દુઃખથી ઘેરાઈ ગયેલાં

હોષ્ટએ ત્યારે એક જ આધાર છે અને તે પ્રભુમાં શ્રદ્ધા છે. દુઃખને તાબે થવાને બદલે દુઃખને આપણા પોતાના અધીન રાખીએ તો આપણા આત્માને દુષ્કર થવાને બદલે કદાચ સુખરૂપ પણ થાય. શારીરિક તબિયત ખરાબ હોય, આસપાસની દુનિયા આપણી સામે હોય. સાધુ પોલને આ સધળો અનુભવ થયો હતો. જગત તેની સામે થયું હતું, તેને દુઃખ દીધું હતું અને કેદમાં પણ નાંખ્યો હતો. પણ પ્રભુ ખ્રિસ્તમાં તેને છોડવાની ચાવી હતી.

પાણીનો ઘોષ ભયંકર છે અને હજારો માઈલનાં ખેતરો ધરો અને વાડીઓનો તે નાશ કરી શકે. તે જ પ્રમાણે વીજળી અને આગ પણ ભયંકર છે. પણ આ બધી શક્તિઓને જે કાબૂમાં રાખી કામ લેવામાં આવે તો તેમની ભયંકરતા ચાલી જાય છે અને જનતાના સુખને માટે તે જ શક્તિઓ પાસેથી સેવા લઈ શકાય છે.

ચીનમાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી હતી, અતિશય કદરૂપી, કેડથી વળી ગયેલી અને શારીરિક દુઃખે પીડાતી. તેણે આ મુશ્કેલીઓ છતાં કેળવણી લીધી અને દુઃખ ઉપર જય મેળવી વર્ષો સુધી બાળકોને કેળવણી આપી તેમની સેવા કરી.

તે જ દેશમાં એક ભયંકર બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો. એક મિશનરી, તેનાં પત્ની અને ત્રણ છોકરાંનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં. તેમનાં બીજાં ચાર છોકરાં તે વખતે બીજા દેશમાં હતાં. આવો દુઃખદ પ્રસંગ બન્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે તેઓ પાછાં ચીનમાં ન આવે. પણ તેઓ આગ્ર્યાં અને જીવન પર્યંત ચીનની સેવા કરી પોતા ઉપર જે દુઃખ પડ્યું હતું તેનો ઉપયોગ કર્યો.

ઉપર જણાવેલા બળવા વખતે બે બહેનો જે મિશનરી-

ઓતું કામ કરતી હતી તેમને મારી નાંખવામાં આવી. તેમની મા બીજા દેશમાં હતી પણ તે તરત જ ચીન ગઈ અને પોતાની ઉમ્મર છતાં ત્યાંની ભાષા શીખી અને તેણે પોતાની દીકરીઓની જગ્યા લઈ ચીનની જીવન પર્યંત સેવા કરી.

કાગાવા એ જાણીતો જાપાની સાધુ છે. તે લગભગ અંધ થયો હતો અને મહિનાઓ સુધી આંખોની વેદનાથી દુઃખી હતો. તેના નીચેના શબ્દો યાદ રાખવા લાયક છે:-

“Health is gone. Sight is gone; but as I lie forsaken in this dark room God still gives light At the centre of things there is a heart, on yonder side of darkness there is light.”

“તબિયત લાસ થઈ ગઈ છે. આંખો ગઈ છે. પણ જ્યારે આ અંધારા ઓરડામાં ત્યજાયશે અને બૂલાયશે હું પડી રહ્યો હોઉં છું ત્યારે પણ પ્રભુ તે જ આપે છે. વિશ્વના હૃદયમાં પ્રભુ છે. જીવનની પેલી પાર તે જ છે.”

જગતમાં પ્રભુનું મોટું અર્થશાસ્ત્ર છે. લડાઈના વખતમાં બધા દેશોમાં ભૂખમરોનો બહુ ભય હતો અને જર્મની જેવા દેશમાં તો ભૂખમરો બહુ હતો. તે વેળા બધે ઠેકાણે કોઈપણ ચીજ નકામી ન જાય તેને માટે સખત પગલાં લેવામાં આવતાં. બેચકામાં ઢાલાં વગેરે કોઈથી ફેંકી ન દઈ શકાય અને તે દરરોજ દરેક ધરથી ઉધરાવી લેવામાં આવતાં. તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં કોઈ પણ ચીજ ફેંકી દેવામાં આવતી નથી અને દુઃખના પણ પ્રભુએ ઉપયોગો શોધી કાઢ્યા છે:-

“Religion throws nothing away including frustration, pain and suffering.”

“ધર્મ કોઇ ચીજ ફેંકી દેતો નથી. દુઃખ, વેદના અને હતાશતા એ બધાંને સેવાકાર્યમાં જોડાવે છે.”

પ્રભુ પોતાની જાદુગરીથી આપણા સૂર્યાસ્તોને સૂર્યોદયમાં ફેરવી નાંખે છે. સાધુ પોતાને ભયંકર શારીરિક દર્દ હાવું પણ પ્રભુને ઠપકો આપવાને બદલે તેનો તે ઉપકાર માનતો.

આવાં દુઃખો ને દર્દોથી આપણે પીડિત હોઇએ, સગાંવહાલાંનો વિયોગ એક પછી એક થતો હોય, અસહ્ય વેદના ભોગવતાં હોઇએ, ત્યારે આ વિશ્વરચના સામે બળવો કરવાની લાલચ થાય છે. એક કવિ લખે છે કે:-

We meet to part; yet asks my Sprite.
Part we to meet? Ah is it so?
Man's Fancy-made conscience knows,
Who made conscience nought can know.”

ન્યારે આપણે આપણા પોતાના ઉપર જ દૃષ્ટિ નાંખ્ય કરીએ છીએ, ત્યારે વિશ્વમાં આપણું દુઃખ એ સૌથી અગત્યની વસ્તુ છે એમ માન્યતા ઉત્પન્ન થાય છે.

દુઃખ એ વિશ્વનો ક્રમ છે. જગતમાં અસંખ્ય દુઃખી બાઇબહેનો છે એ સઘળું આપણા દુઃખમાં ભૂલી જવાય છે.

આધુનિક જમાનામાં જે જુદી જુદી સગવડો આપણે ભોગવીએ છીએ તેનાથી આત્મિક બળ ને શ્રદ્ધા નબળાં પડવાનો ભય રહે છે. દુઃખ એ શરીર અને આત્માની કસોટી છે એ ભૂલી જઇ એ નિરર્થક છે એમ વિતંડાવાદ આવી જાય છે.

પ્રભુ ખ્રિસ્તને એમની મોટામાં મોટી કસોટી આવી ત્યારે

પહેલાં કહ્યું કે: “પ્રભુ આ બધું શા માટે?” પણ પછી પોતે જ જવાબ આપ્યો: “તારી મરજી હોય તેમ થાઓ.”

કૂવામાં આવતાં નિર્મળ ઝરણાં ધણી વાર અટકી જાય છે અને કૂવાનાં પાણી ખરાબ થઈ જાય છે; કારણ કે જ્યાંથી પાણી આવે છે ત્યાં કચરો ભરાય જાય છે. આપણા આત્માની અંદર આવતાં પ્રભુનાં ઝરણાં આવી રીતે બેદરકારી અને અશ્રદ્ધાનો કચરો ભરાયને ન અટકી જાય તેની સંભાળ રાતદિન લેવી પડે છે.

મુ. નરસિંહરાવભાઈ ઉપર એક પછી એક આકૃત આવી પડેલી છે અને એમનાં સ્નેહીજનો ચાલી ગયાં છે. પણ એમની સહનશીલતા અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા અડગ છે. એમની માંદગીના બિહાના આગળ આપણે જઈએ ત્યારે આપણે દિલગીર થઈએ, ગળગળા થઈએ, પણ એઓ તો એમની શાંતિ અને હસમુખો ચહેરો કાયમ જ રાખે અને આપણી સાથે બધા વિષયો ઉપર વાત કરે. જ્યારે એમને જોઈ છું ત્યારે લાલ સમુદ્રમાં ખડકરૂપી બેઠ છે તેની ઉપરની દીવાદાંડી તથા તે બેઠ યાદ આવે છે. દરિયાના તોફાનમાં અસલ બેઠ વહાણવટીઓને તેમની મુસાફરીમાં પ્રકાશ આપે છે.

આ પ્રાર્થના પૂરી કર્યા અગાઉ પ્રભુ ખ્રિસ્તના બે બોલ અત્રે ટાંકીશ :—

“Peace I leave with you, my peace give I unto you; not as the world giveth, give I unto you. let not your heart be troubled, neither let it be afraid. These I have spoken unto you, that in me ye might have peace. In the world

ye shall have tribulation, but be of good cheer;
I have overcome the world."*

* તમારે માટે હું શાંતિ મૂકું છું. મારી શાંતિ હું તમને આપું છું; દુનિયા આપે છે તેમ નહિ, (પણ) હું તે તમને આપું છું. તમારા હૃદયને કચરાવા દેશો નહિ, ને તેને જીવીવા દેશો નહિ. મેં આ શબ્દો તમને કહ્યા છે તે એટલા માટે કે મારામાંથી તમને શાંતિ મળે. દુનિયામાં તમને દુઃખ પડશે, પણ પરમ આનંદમાં રહેજો; મેં તે જગત જીત્યું છે.

၁၂၇၃

સમુદ્રમાં બેટ હોય છે, અને અરણ્યમાં પણ બેટ હોય છે. મનુષ્યોની ભરવસતિમાં ધણા બેટ હોય છે, અને તેમાં બાળક પણ એક બેટ સમાન છે. તેની આસપાસ મનુષ્યોનો મોટો સમુદ્ર ગર્જ રહ્યો છે, અને તેનાં મોજાંની છાજો તે બેટ ઉપર સતત પછડાય છે. આ સમુદ્રમાં તોફાન થાય છે અને કવચિત ભયંકર તોફાન પણ થાય છે. સ્ટીમરો ને વહાણો તોફાનમાં ડોલે છે અને ડૂબી પણ જાય છે. બાળકના બેટ ઉપરથી આ તોફાનો જોવાય છે અને તોફાની દરિયાનાં મોજાં તે બેટ ઉપર અથડાય છે અને કોઈકે વાર તો એમ પણ લાગે કે તે નાના બેટને સમુદ્રમાં ધરતી-કંપની માફક ડૂબાડી દેશે, જેમ સમુદ્રમાં બેટ ઉપર દીવાદાંડી મૂકેલી હોય છે તેમ મનુષ્યોના સમુદ્રમાં બાળકના બેટ ઉપર પણ કોઈકોઈ વખત દીવાદાંડી આસપાસ માઈલો સુધી પ્રકાશ આપે છે અને જતાં આવતાં વહાણોને ખડકની ચેતવણી આપે છે, જીવનમાં તોફાન તો સર્જનજૂનાં છે. વિધિનાં આપેલાં દુઃખ, આપણે પોતે ઉપજાવેલાં દુઃખો, વેર, ઝેર વગેરેથી તોફાન થાય છે અને સમુદ્રમાં આપણા વહાણ એ તોફાનથી ડૂબી પણ જાય છે.

બાળકનું જગત અનેરું છે અને સમુદ્રમાં સીધા ખડક જેવા બેટ ઉભેલા હોય છે તેમ તેના બેટ પણ મનુષ્યના સમુદ્રમાં છે. સીધા ખડક

જેવા બેટ પાસેથી આપણી સ્ટીમર જતી હોય ત્યારે આપણે આતુરતાથી તેના તરફ જોઈએ છીએ કે તેના ઉપર કોઈ ગામડાં છે કે નહિ, કોઈ વસતિ છે કે નહિ, કોઈ કોઈ ઝાડપાન છે કે નહિ. બાચનો-કચુલર હોય તો તે કાઢીને પણ ઉતારીએ જીએ છે. કેટલાએક કિનારા ઉપર માણસને હરતાં ફરતાં જોવાય છે. નાનાંનાનાં ગામડાંમાં સંધ્યાકાળે રસ્તામાં ને ઘરમાં દીવા પ્રકાશતા જેવામાં આવે છે. તે દીવા ગૃહમંદિરમાં પ્રકાશ પાડતા હશે અને પ્રેમ ને સ્નેહની વાટિકા ઉજ્જવલ કરતા હશે અથવા તો અંદરની મલિનતા અને વેરઝેર ઉપર અજવાળું નાંખતા હશે. પણ કેટલાએક બેટ ઉપર તો કાંઈ જણાતું નથી. નથી વસતિ જણાતી, નથી ગામડાં જણાતાં, નથી લીલોતરી જણાતી. તે બેટ વિષે આપણે સ્ટીમરમાંથી કાંઈ જાણી શકતાં નથી, તેવી જ રીતે બાળકને, ધણાં બાળકને માટે આપણે શું કહી શકીએ ? તેમનાં નાનાં મગજમાં શું વિચાર ધૂમતા હશે, તેમનાં હૃદયમાં શી લાગણીઓ થતી હશે ? જગતને કંઈ દૃષ્ટિથી જોતાં હશે ? એક શહેરની છબી તેની પાસે આવેલ પર્વત ઉપરથી લો કે હવામાં ઉડતાં એરોપ્લેનથી લો અને બંને છબીઓ વચ્ચે આસમાનજમીનનો ફેર લાગશે-બાળકના વિચાર જીદા, સ્વપ્નાં જીદાં, દૃષ્ટિબિંદુ જીદાં. જગત તેમને ઓળખી શકતું નથી. બાળકોને માટે ધણુંએ લખાવ્યું છે. તેમને રસ અને આનંદ પડે એવી વાર્તાઓ આપણે લખીએ છીએ કે લખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ પણ આ બધું કૃત્રિમ લાગે છે. આપણા વિચાર, આપણા શોખ, આપણા આનંદ એમના ઉપર નાંખીએ છીએ અને પછી કહીએ છીએ કે તે વિચાર, શોખ અને આનંદ બાળકના છે.

એકલા બીએલા બેટની માફક અદુલાં બાળક આસપાસ નજર નાંખે છે અને જીએ છે કે સમુદ્ર શાંત છે, સૂર્યનાં

કિરણોથી પ્રકાશિત થઈ મીઠું હશે છે. તેનાં જલ એટલાં નિર્મળ છે કે નીચેની સપાટી સુધી જોઈ શકો અને તેની અંદર રહેલી માછલીઓ વગેરેને પણ જોઈ શકો. આ દૃશ્ય જોઈ એમનાં હૃદયમાં પણ સૂર્યનાં કિરણો ચમકતાં હશે અને જીવનસમુદ્રનું હાસ્ય જોઈ હસતાં હશે ? પણ વાદળ ચડી આવે, પવન જોરથી ફૂંકાય અને સમુદ્રનાં મોજાં ઊંચાં ઊછળવા માંડે, ત્યારે તે બાળહૃદયમાં તોફાનનાં મોજાં ઊછળતાં હશે ?

મનુષ્યોએ અમુક કામને દોષિત ઠેરવેલ છે અને જે કોઈ તે કરે તેને દોષિત અને ગુનેગાર ઠેરવવામાં આવે છે. જો બાળક પણ તે ગુનો કરે તો તેને ગુનેગાર ગણવામાં આવે છે અને મોટી ઉમ્મરનાં સ્ત્રીપુરુષો જોટલી સજા ન થાય અને કોર્ટદરબાર મારફતે સજા ન થાય પણ તેને સજા તો થવાની. જગતની અંદર નીતિ અને રીતભાતનાં ધોરણ એક સરખાં નથી. જુદા જુદા દેશોમાં ફેર હોય છે. તેજ પ્રમાણે બાળકનું શું ધોરણ હોય છે તેનો આપણે નથી વિચાર કરતા, પણ જે આપણું ધોરણ છે તે ન્યાયથી બાળકનાં કામ ઉપર ચુકાદો આપીએ છીએ અને તે પ્રમાણે સજા કરીએ છીએ. બાળકે તે કામ કર્યું તે વખતે તે ગુનો છે તેમ સમજેલ ન હોય અને તેનું દૃષ્ટિબિન્દુ તદ્દન જુદું હોય. તે છતાં તેને સજા થાય, પિતાશ્રી ગુસ્સે થાય અને માર પણ આપે, માતાનું હૃદય ખિન્ન થાય અને એ ખિન્નતાથી બીજાં કંઈ ન સજે ત્યારે પાછો માર આપે આ સર્વ બિનાથી બાળક વિહ્વળ બની જાય તેમાં શી નવાઈ ? મનુષ્યનો જન્મ થાય ત્યારથી તે આસપાસના વાતાવરણ સાથે સામ્ય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પ્રકૃતિ સાથે સામ્ય મેળવવું, માની સાથે એક થવું, પિતા બહેનો બાઈઓ નોકરો એ બધાં સાથે પરિચય કરી તેમની સાથે

અતુકુળતા સાધવી એ બાળકનો પ્રથમ ધર્મ લાગે છે. આ સામ્ય મેળવવાના પ્રયત્નમાં અયોગ્ય શાસન થાય, ન સમજણ પડે તેવી વસ્તુસ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે બાળક શું વિચાર કરતું હશે ?

મધ્યાહ્નનો સમય હતો. સૂર્ય સખ્ત તપતો હતો. નિશાળમાં બપોરે રગ્ન હતી. છોકરાંઓ રમતાં હતાં ને કૂદતાં હતાં. ત્યારે એક બાળક દરવાજા આગળ ઊભો હતો. તેના ચહેરા ઉપર ગમગીની છવાઈ ગઈ હતી અને એક બે આંસુ આંખોમાં લટકતાં હતાં. એક ફ્રેન્ચ નાટિકા જોઈ હતી. એક ભિખારી છોકરીને તેના બાપે નિર્દયતાથી મારી હતી અને ગાળ દીધી હતી. તેનું સ્વમાન કાદવમાં રગદોળાયું હતું. કરોળિયાની જાળમાં માખી આવી ગઈ અને બહાર નીકળાતું ન હોય ત્યારે જે ગભરામણ થતી હશે તેવી ગભરામણ તેને થતી હોય એમ લાગતું હતું. તે બાળકીએ રેલ્વેટ્રેનને ત્યાર પછી તરત જ ભયંકર અકસ્માતમાંથી બચાવી. આ બાળકની આંખો એ બાળકીની આંખોની યાદ આપતી હતી. તેના આત્માને તીવ્ર આઘાત થયો હોય એમ લાગતું હતું. આઘાત માત્ર મારથી જ થતો નથી, શબ્દોથી, આંખોથી પણ આઘાત અને તે પણ નિર્દય આઘાત થઈ શકે છે. આવાં જ બાળક અને તેની રડતી આંખો પ્રભુ ખ્રિસ્તે જોઈ હશે કે બ્યારે તેમણે કહ્યું કે આવાં કોઈ નિર્દોષત્વની પ્રતિમારૂપ બાળકને દુઃખ દેશે તેને બહુ દુઃખ થશે. પ્રભુ ખ્રિસ્ત બાળકની નિર્જનતા એકાન્તતા સમજી શક્યા હતા અને તેથી જ તેમનું દયાળુ હૃદય બાળકો માટે દ્રવતું હતું.

ઈંગ્લાંડના એક કવિએ કહેલું છે કે બાળકો અમરબ્રહ્મિની પાસે હોઈ તેનાં તેજ પોતાની સાથે લઈને ફરે છે. તેમની

કલ્પનાસૃષ્ટિ વધારે ચોખ્ખી અને વધારે દિવ્ય હોય છે. પોતાની જાતને શિક્ષક કલ્પી ખાલી ખુરસીઓને, બારીઓને, હિંચકાના ગળ્યાને શિષ્ય તરીકે કલ્પી શકે છે અને તેમને શિક્ષા આપી શકે છે. જે બાળકને વાત કરવાની ટેવ હોય છે તેની કલ્પના ક્યાં ને ક્યાં ઊડતી ફરે છે. જગત તેને જુદા સ્વરૂપમાં જ લાગે છે અને તેની મીઠી નાની વાતોમાં નિર્જીવ પદાર્થો જીવવાળા બને છે. ઝાડ અને ફૂલો પણ વાત કરી શકે છે. ડો. સર જગદીશચન્દ્ર બોઝે આખા વિશ્વમાં એક જ જ્વલંત જીવન જોયું તે સત્ય બાળકોએ તો પહેલેથી ગ્રહણ કરેલું જ છે. પણ આ જાતની શક્તિ મોટેરાઓ પિછાણી શકતાં નથી અને તેથી બાળકને ઘણી વાર ઠપકો મળે છે. અને આ ઠપકાથી કલ્પના-શક્તિ ઘણી વાર ઊડી જાય છે અને પછી તમે બાળકને વાર્તા કરવાનું કહો તો તે નિસ્તેજ સ્મિત કરી ના પાડશે.

સમુદ્રમાં જે ખડક જેવા બેટ હોય છે તેની ઉપર જવું બહુ કઠણ કામ છે. તેની તીક્ષ્ણ ધાર આગળ સ્ટીમરો કે વહાણો ઊભાં રહી શકતાં નથી, કારણકે તે ધાર તેમને કાપી નાંખે. તે બેટ ઉપર જવાને માટે લાંબો ચકાવો લઈને સ્ટીમરને જવું પડે છે જેથી તે બરાબર ઊભા રહી શકે અને લોકો ઊતરી શકે. તે જ પ્રમાણે બાળકના હૃદયમાં પહોંચવું તે સીધું કે સહેલું કામ નથી પણ લાંબો ચકાવો લઈને જવું પડે છે. એક વખત ત્યાં પહોંચ્યા તો લીલી વાડીઓ, રમતાં ઝરણાં બધું દેખાશે; પણ ત્યાં પહોંચવાને માટે પ્રેમ, શાંતિ ને ધીરજ જોઈએ.

પ્રભુથી આવેલાં બાળક પ્રભુની સાન્નિધ્ય ભોગવે છે. જે સંગીત આપણે સાંભળી શકતા નથી તે સંગીત તેઓ સાંભળી શકે છે, જે સ્વર્ગીય નાદ અને શબ્દ તેઓને પહોંચે છે તે

આપણને મળી શકતાં નથી, જે સંજ્ઞા તેમને મળે છે તે આપણને મળતી નથી, રેલ્વે કે સ્ટીમરોની સિગ્નલો થાય છે તે જે જાણકાર હોય તેજ ઓળખી શકે છે. આપણે તે ઓળખી શકતા નથી. તેજ પ્રમાણે દિવ્ય સંજ્ઞાઓ બાળકો ઓળખી શકે છે. તે દિવસે તે બાળકે જ્યારે નમન કર્યું, સુંદર ને ન બૂલાય તેવું નમન, તેની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે નમન-ત્યારે જગતને એમ ન હતું કે તે નમનમાં કાંઈ ખાસ અર્થ હતો. કૌટુંબિક જગતે માની લીધું કે જેમ સાધારણ નમન આપણે કરીએ છીએ એવું તે નમન હતું; પણ તે બાળકને સંજ્ઞા મળી ગયેલી હોવી જોઈએ અને તે નમન તો તેનું છેલ્લું જ નમન હતું. તેના જગતને છોડી જવા પહેલાં તેની સ્નેહાંજલિ હતી. પણ જીવન અને અનન્તતા વચ્ચે મીઠો ઝગડો નાનાંને શું કે મોટાંને, લાગવાનો જ. તે બાળકના હૃદયમાં-તેના આત્મામાં આ ઝગડો હતો અને તેની પ્રિય વસ્તુઓની વારંવાર યાદગીરી કરી, તેના હૃંકા જીવનની વર્ષગાંઠ, છેલ્લી છે એમ જણાયું અને દીવડો જેમ છેલ્લો પ્રકાશ આપે છે તેમ છેલ્લો પ્રકાશ આપી પ્રભુના તેજમાં વિલીન થઈ, બેટના અરણ્યમાંથી બહારની દુનિયા સાથે સંબંધ થયો ન થયો ને જીવન પૂરું થયું. આપણે બાળકને સમજી શકતા નથી, કારણ પ્રભુને સમજ્યા નથી. તે શાંત અનન્ત તેજને સમજીએ, તે સ્નેહી મીઠા સૂરને સાંભળીએ તો બાળકને પણ સમજીએ. જીવનસમુદ્રના તોફાનમાં એટલા રગદોળાયલા રહી છીએ કે બેટનાં એકાકી જીવન ભોગવતાં બાળકો સાથે પરિચય થઈ શકતો નથી. પરિચયને માટે ચાવી જોઈએ અને તે ચાવી તે પ્રભુ પ્રાર્થના છે.

અિય

નદીકિનારે મંદિર હતું. જગતનો કલરવ ત્યાં સંભળાતો
 હોતો, પણ નદીમાં પાણી હોય ત્યારે તેનો નાદ ત્યાં સંભળાતો
 નહોતો. કેટલીક વાર ધીમેમીઠો, કેટલીક વાર જોરમાં તોફાની તે
 ગદ્ ગદ્ ચોમાસામાં શિયાળામાં અહોરાત્ર ચાલ્યા કરતો હતો. ઉના
 ળામાં પાણી બંધ થઈ જતાં અને આખો નદીપટ અરણ્યની નદી
 તરીકે તેમ લાગતો હતો. મંદિરમાં રહેતા પૂજારી-આત્માને તે નાદ
 પાણી વાર એકલો જ સાથી હતો. મંદિર વેરાન ને ઉજ્જડ
 જગ્યાએ હતું, અને તેનો કેટલોએક ભાગ સૈકાઓના ખોજથી
 ગૂંચી થઈ તૂટવા માંડ્યો હતો. લોકની ત્યાં આવજન ન હતી અને
 વર્ષમાં એક વખત યાત્રાનો દિવસ ગણાતો ત્યારે જ સેંકડો લોકો
 દર્શન કરવા આવતાં અને સંધ્યાકાળની લગભગ તો સૌ કોઈ
 પોતપોતાને સ્થાને પાછાં ચાલ્યાં જતાં હતાં. નદીનો કલરવ તે
 આત્માને સંગીતની ગરજ સારતો હતો અને ભૂતકાળમાંથી મીઠાં
 સ્વ તેની આગળ લાવતો હતો. જીવનનાં પ્રભાત, બપોર અને
 પ્રધ્યાકાળ જુદે જુદે વખતે તે આત્મા આગળ ખડાં થતાં હતાં
 અને ચોમાસામાં જ્યારે તે પ્રવાહ ધોધ બની સમુદ્ર તરફ ધસતો
 હતો, ત્યારે જીવનનાં ભૂતકાળનાં તોફાન માદ આવતાં હતાં. નદીને
 પેલે પારથી ખેડૂતોનાં ગીતના લલકાર કવચિત સંભળાતા હતા,

તથા કોશ ખેંચવાનો ક્યુડ ક્યુડ અવાજ પણ આવતો હતો. પ્રભાતના વખતે પક્ષીઓનો કિલકિલાટ, મધ્યાહને વખતે-તેમાં પંડનાળામાં,-કોયલનો ટહ્કાર અને સંધ્યા સમયે પોતપોતા માળા શોધતાં કે આરામ લેવાનું સ્થાન શોધતાં પક્ષીઓનો કિલકિલાટ અને મોરના ટહ્કા સંભળાતા હતા.

યાત્રાનો દિવસ હતો. પ્રભાતથી તે આત્માને કાંઈક ગ્લ અને હર્ષથી મિશ્રિત લાગણી થઈ, કે જે જગત મૂકીને પે આવેલ છે તે જગતની સાથે વર્ષના એક દિવસે જે સંબંધ છે તે સંબંધ આજે થશે. જે જે વાહન મળી શકે તે લઈને ચાલતાં યાત્રાળુઓ આવતાં હતાં. મંદિરની આસપાસ થોડે સુધી ગાડાંઓ છૂટેલાં હતાં અને સૌ રસોષપિણી કરવા મુક્યાં હતાં. મંદિરની નોખત વર્ષ દિવસે વાગવા માંડી હતી અને ધંટનો ગૂંજરવ પણ સભામંડપને ઘેરતો હતો. તે આત્મા દેવ પ્રતિમા પાસે બેસી યાત્રાળુઓને નિહાળતો હતો. યાત્રાળુઓ આંખો તે જોતો હતો કારણ કે આત્માની તો તે બારીઓ દે

ઝાંખી નિસ્તેજ આંખો દેવ તરફ જોતી હતી. તેની ન હરતી ન હતી; દેવ તરફ નજર, પણ આંખો તે પ્રતિમા ન શકતી ન હતી. જમાનાનો બોજો આંખોને બારથી દાબતો હતો તે આંખોની બારીમાંથી કાંઈ જોઈ શકાતું ન હતું કારણ આંદર ખંડિયેર રહ્યું હતું આસપાસની દીવાલ ને આંખોની બારી તે સિવાય બધું પડી ગયું હતું. કોઈ પણ ઠેકાણે જવું ન શકે કે કોઈ દૃશ્યો જોવાં ન જોવાં તે તે આંખોને સરખું જ શરીર ચાલે તે પ્રથા તરીકે-અંતર ધ્રુવિયાથી નહિ.

તે આંખો ગમ. લોકનો સમૂહ વધતો જતો હતો એ આંખો જોવાય ન જોવાય ને અદૃશ્ય થતી. કેટલીક આંખો અ

ચક્રોર હતી, યુવાન હતી; પણ તેમાં વિચિત્ર તટસ્થતા જણાતી હતી. હેતુથી તે પ્રેરાઈ ન હતી, પ્રતિમા તરફ તેને આકર્ષણ ન હતું પણ દેવદર્શને જવું એ રૂઢિ છે જાણી આ યાત્રા અને મંદિરની મુલાકાત ! તે આંખોની બારીમાંથી જણાતું હતું કે મકાનમાં સ્વચ્છતા ન હતી, સુધડતા ન હતી, બધી ચીજો અસ્તવ્યસ્ત પડેલી હતી. આવી આંખો ધણી જોવામાં આવતી- પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની.

વળી એક જોડ આંખો જણાઈ. એ આંખોમાં વ્યગ્રતા હતી. દેવ સામે આંખો મંડાય ન મંડાય ને બીજી ચીજો તરફ ફરતી. કોઈ ચીજ તરફ એકીટસે રહી શકતી નહિ. તે બારીમાંથી કેટલોક વખત કાંઈ દેખાયું જ નહિ, કારણ કે બારીઓ બંધ હતી; એટલે બારી દેખાય પણ અંદરનું ધર દેખાય જ નહિ. પણ સહેજ બારી ઊધડી ગઈ અને ધર વટોળિયાથી પડી ગયું હોય એમ લાગ્યું; કે આગથી બળ્યું હશે ? ક્ષણેક પ્રતિમા તરફ આંખો ફરી અને સહેજ ચેતન આવ્યું હોય એમ જણાયું. એક બે આંસુ ટપક્યાં. પણ પાછી તે ક્ષણ ગઈ, ને ચેતન ગયું; એક હાસ્ય સંભળાયું અને પાછો તેજ અધકાર, તેજ વ્યગ્રતા.....!

ઘંટનો અવાજ બહુ થતો હતો. દરેક યાત્રાળુને તે જોટલો જોરથી વાગે તેટલો વગાડવાની ઇચ્છા હતી. લોક હલમલી રહ્યું હતું. આંખો ફરી શકતી ન હતી. કારણ કે દેવ ઉપર ફરે એટલામાં તો પાછળથી ધસારો આવતો. એટલામાં એક જોડી જણાઈ. કાળી ચૌદશની રાતે મેલી વિધાના ઉપાસકો—સ્મશાનમાં ઉપાસના વખતે તેમને ભયંકર મેલી શક્તિઓ સાથે લડવું પડે છે—તે આંખોમાં જાણે આ પ્રકારની શક્તિઓ હોય એમ લાગતું હતું. તે આંખરૂપી બારીમાંથી જોયું તો અંદર ધર નહિ પણ

હસ્તકરી સરન્નમતું મમન હતું. તે બહેનના આગ્રહાએ તો બધે આખા જમત સામે મુદ્દનાં મંડાણ કર્યાં હતાં. દેવની પાસે તે આંખો છું માંમે ? તે આંખોમાં ચાચના ન હતી, બંડ હતું, તે છતાં દેવની પ્રતિમાનું બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું, જાણે તે પ્રતિમાને જમતનો પ્રથમ ઉકેલવાનું કહેતી હોય ! પણ એક ક્ષણ આવી, જ્યારે તે આંખોને ભૂતકાળ યાદ આવતો હોય એમ લાગ્યું અને તે યાદથી એ ભીની થઈ. પણ તે ક્ષણ ગઈ અને તોપના મોરચા પુનઃ ગોઠવાયા હોય તેવું રૂપ સ્વરૂપ આંખોએ ધારણ કરી લીધું.

બીજી જોડ જણાઈ તેમાં મુદ્દ નહોતું પણ દુઃખ હતું. તે આંખોએ શ્રાવણ બાદરવો બહુ જોએલ હશે. વસંત ઋતુ તો ત્યાં મઈ ન થઈ ને ચોમાસું બેઠું હશે ? તે બારીમાંથી જોયું તો ઘર નહોતું પણ મુદ્દાઓ હતી અને તે મુદ્દામાં ઉડાં પાણીનાં કોતરો હતાં. દુઃખથી તે ભરેલાં હતાં, કાળાં, તેજ વગરનાં, આશાશૂન્ય ! તે આંખો ઉપર કાળું લુગડું આવી રહેલું હતું અને અંદરનાં દુઃખનું તે બહારથી સૂચક હતું. દેવને તે આંખો જોઈ રહી. ચાચનાથી ને પ્રાર્થનાથી જગતે દુઃખ દીધું હતું, દેવે દુઃખ દીધું હતું પણ તે આંખોમાં બંડ નહોતું. તે આંખોમાં સહિષ્ણુતા હતી. તે દેવને જોઈને પોતાના એક વખતના માની લીધેલા દેવ તેને યાદ આવતા હતા.

લોકો બહાર કોઈ માટે ખાસ જગ્યા કરતા હોય એમ લાગ્યું. આંખોની જોડ જણાઈ. આકાશમાં પાંચેમ છત્તો ચંદ્રમા પ્રકાશતો હોય અને તારાઓનાં વૃંદ પોતાનો ધીમે પ્રકાશ આપતાં હોય તેવો પ્રકાશ તે આંખોમાં હતો. પ્રેમ અને સ્નેહ ત્યાં ઉભરાતાં હતાં. તે બારીમાંથી જોઈએ તો એ ગૃહ પ્રેમમંદિર હોય એમ જ લાગતું હતું. સુંદર, મનખૂત પાયા ઉપર રચાયેલું, સંસ્કારી અને સુવ્યવસ્થિત ગોઠવણવાળું

અમે પ્રકાશથી ભરપૂર ને મહા હર્ષ. હો આંખોએ જે પાસે
સામના કંવાની બહેલી, પણ દેહે આંખે સુખ અને શ્રેય માટે
આભાર પ્રદર્શિત કરવાનો હતો. કાયમી પીડાનાં ભયરમાંથી
હમણાંની દાકળી વિદ્યા એક જગતે પ્રકાશ આપે છે; તેજ
પ્રભાસે આંખોના પ્રકાશથી કેટલાં બહેનો અને બાઈઓ ને
આભાકે ચોતાનાં દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા હશે !

વળી ખીજા જોડ. શાંત તેજવાળી તે આંખોએ બહુ ગતિ
જોઈ ન હતી. નીચી વળેલી તે આંખો કવચિત્ જ ઉપર જોતી.
પવિત્રતાનાં ઝરણાં તે આંખોમાં સતત વહેતાં હતાં. દેવની
સામે જુએ કે હૃદયદેવની સામે જુએ ત્યારે જ તે આંખો
ઊંચી થતી અને ઉનાળાના આકાશમાં આછી વીજળી ચમકે
તેમ ચમકતી. ગાયત્રી આંખોની માફક તેમાંથી ગરીબાઈ નીતરતી
હતી. દેવને અને જગતને જાણે તે કહેતી કે મને બચાવી લેજો.

વસંતઋતુના પ્રભાતની ફારમ આવી. આંખોમાં ચમક
હતી, હાસ્ય હતું. ખીજે ઠેકાણે ઋતુઓ બદલાય છે પણ તે
આંખોમાં તો હમેશની વસંત હતી. આખું જગત તેનું મિત્ર
હતું. દેવ તેના મિત્ર હતા, તેના હૃદયદેવ પણ તેના મિત્ર હતા.

આટલાં યાત્રાળુઓના ટોળામાં પણ નાની આંખો જણાતી
હતી. નાની બાળકાની આંખો હતી. પ્રભાતના સૂર્યનો પ્રકાશ
નાની સુંદર તળાવડી ઉપર પડતો હતો અને તે તળાવડીમાંથી
કોમળ કિરણો બહાર પ્રસરતાં હતાં. તે ઉલ્લાસ, તે ભાવતેજ
તે આંખોમાં હતું. તે આંખોને દેવ શું અને માનવ શું ?
દેવની આસપાસ સુગંધિ છે, શાંતિ છે, તેવી જ શાંતિ તેના
સ્નેહીઓમાં હશે. દેવ પણ એક સ્નેહી હશે અને તેથી જ તે
હસતી રમતી આંખો દેવ સમક્ષ જરા ઢળી.

એમ આંખો, આંખો ને આંખો તે પૂનરી આત્મા જોઈ રહ્યો. તે બારીઓમાં ધણું ગૃહ જોયાં, સુશોભિત વાડી જોઈ, સુંદર ઝરણું જોયાં, શાંત સમુદ્રની મિઠાશ જોઈ, ધૂધવતા તોફાની સમુદ્ર જોયા, બળતી આગ જોઈ અને શાંત ધીના દીવડા પણ જોયા, સન્ધ્યાકાળ થયો. યાત્રાળુઓ સઘળાં જવા લાગ્યાં અને તે આત્મા જગત્ સામે પુનઃ આટલો પરિચય અનુભવી પાછો પોતાના એકાન્તમાં, અરણ્યમાં પોતાનાં સ્વપ્નાં, નદીનો કલરવ અને પોતાના પ્રભુ સાથે એકલો રહ્યો.

५१५

મોટા શહેરમાં ભરવસ્તીમાં ઘર હતું. ઘર ભરવસ્તીમાં હોય
 કે જંગલમાં પર્ણકુટી હોય કે અરણ્યમાં ઝુંપડી હોય, પણ
 આત્માને તો જગતના પ્રવાસમાં સર્વત્ર અરણ્ય જ લાગે છે.
 પોતાના અનુભવો પોતાને જ ભોગવવાના છે. કવિઓ કહી ગયા
 છે કે આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ તૂટ્યા પછી પોતાની મુસાફરી
 એકલા જ કરવાની છે. ખરું જોતાં આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ થાય
 ત્યારથી જ મુસાફરી એકલી કરવાની છે. એમ લાગતું હોય કે
 બચપણમાં માતાપિતા આંગળીએ વળગાડીને રસ્તાની મજલ
 કપાવે છે, પણ તે આંગળી શરીર પૂરતી જ છે. આત્માનું
 એકાકીપણું જતું નથી. તેની એકાંતતા કેટલીક વખત અધોર
 અને ભયંકર લાગે છે. જન્મ પહેલાંની અનંતતા-મૃત્યુ પછીની
 અનંતતા-આ બે અનંતતા વચ્ચે એક ક્ષણ માટે લટકતો
 આત્મા! ભાઈબહેનો, મિત્રવૃંદ, પત્ની કે પતિ આ બધાથી
 વિંટળાયલા છતાં આત્માને તો એકલા જ પ્રયાણ કરવાનું છે. જેમ
 તે બધાને પણ પોતપોતાને રસ્તે એકલા જ જવાનું છે.

જેમ સ્થૂલ શરીર માટે રસ્તાઓ છે, રસ્તાના ઉપર
 ચેતવણીની જુદી જુદી નિશાનીઓ છે, લાલ ફાનસ છે, પુલો છે
 તેમજ આત્માના રસ્તાઓ છે અને તેમની ઉપર બધી ચેતવણીઓ

છે. આત્માના રસ્તાઓ તો કદાચ વધારે બેદભાવવાળા છે. ઉપર ચાલવાને વધારે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની જરૂર છે-જગત્ રસ્તાઓ ઉપર નિશાનીઓ હોય છે-“અધેરી તરફ” “વાંદરા તરફ વિગેરે. આત્માના રસ્તાઓમાં આવી સ્થૂલ ચોક્કસ નિશાનીઓ જડત નથી. છ સાત વર્ષનું બાળક ઘરમાં એકલું હોય, કપાટમાં ખાવા હોય. માની રમ્મ લેવી કે કપાટ ઉઘાડી ખાવાનું ખાઈ લેવું નિશાળે જતાં કાંઈ ખેલ થતો હોય તો ખેલ જોવા ઉભા રહેવું સીધા નિશાળે જવું ? ખારી શીંગવાળો બારણે પુકાર કરી રહ્યારે પિતાજીના કોટના ગજવામાંથી બે પૈસા લેવા કે શીંગવાળા જવા દેવો ? પાંચ ઇંદ્રિયોથી ઊપજતું જ્ઞાન બાળક મેળવતું ન છે-તેવું બધું જ્ઞાન લેવું કે ન લેવું ? બાળકમગજમાં જગત્ માટે નવા વિચારો આવતા જાય છે. મનુષ્યોનાં શરીર માટે જનાવરો માટે, વનસ્પતિ માટે વિચારો આવે છે અને વિચારો સવાલનાં ચિહ્નો મુકાય છે. આ વિચારોને વાડ રાખવી નહિ ? અને વાડ રાખવી તો ક્યાં સુધી ?

નદી ઉપર દીવડાઓની હારમાળા ચાલતી હોય છે તે સુંદર દેખાવથી હૃદયમાં આકર્ષણ થાય છે. તેવા જ બીજા સુંદર દેખાવથી હૃદય આકર્ષાતું હોય છતાં તેને મા આહ્વાદવું એ કેમ પ્રતિબંધિત છે ? બાળકની ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તે આત્માને માટે રસ્તાઓ વધારે ગંભીર અને કેટલીક વાર ભયંકર થતા જાય છે. આંગળીએ વળગાડી માખાપ બ્યારે ખોડંગતાં પગલાંને અડચણોમાંથી લઈ જાય ત્યારે-કહેવામાં આવે છે કે-માખાપ પોતાનાં બાળકોને વર્ષો મહેનત પછી બોલતાં ને ચાલતાં શીખવે છે અને તે બાળકોએ પોતાનો ઉપકાર દાખવવો જોઈએ. પણ આત્મા રસ્તાઓ ઉપર તો મૂળ આવી રીતે આંગળીએ વળગાડવા

જરૂર છે, પણ ત્યાં કોઈ દોરતું નથી અને દોરે છે તો પરિણામ સંતોષકારક આવતું નથી. માઆપનો સામાન્ય બોધ મળે છે કે પોતાનું ચારિત્ર્ય સારું રાખવું તેમજ ધર્મસ્થાપકો, ફિલ્સફી ને કેટલીક વખત કવિઓ લખે છે કે જીવનની ખીલવણી સારા ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. પણ સાચું ચારિત્ર્ય શું એની વિગતો ગણિતશાસ્ત્રની માફક ચોક્ખી રીતે લખેલ નથી. પ્રભુ ખ્રિસ્તે પોતાના દશ આદેશો કહેલા છે, જેમાંના કોઈપણ આદેશનો ભંગ કરવામાં આવે તો તે પાપ કહેવામાં આવે છે. પણ પ્રભુ, તમે પોતે તમારા અઢળક પ્રેમથી અને દયાથી જોયું છે અને કપૂલ્યું છે કે દશ આદેશોને પાળવા કે પળાવવા એ કાંઈ સાદી વાત નથી. જ્યારે પૈસાદાર યુવકે કહ્યું કે એણે તો બધા આદેશો પાળેલા હતા ત્યારે આપે કહ્યું કે એ પૂરતું નથી અને એની ઉપર એક વધારે કસોટી મૂકી કે તારી પાસે જે હોય તે વેચી નાખ. તારા ખભા ઉપર કુંસ લે અને મારી પાછળ આવ. એક ખુદનને જ્યારે ગામના લોકોએ તમારી પાસે આણી અને તેનાં પાપ માટે પથ્થરથી મારી નાખવાની રજા માગી ત્યારે આપે કહ્યું કે તમારામાંથી જે પાપ વગરનો હોય તે પહેલો પથ્થર ફેંકે. તે ટોળામાંથી કોઈ જાણું રહ્યું નહિ અને સર્વ કોઈ ચાલ્યાં ગયાં.

પાપ અને પુણ્યની વ્યાખ્યા સમજવાતી નથી અને તેથી જ ભક્તજનોએ તારા અનહદ પ્રેમ અને તારી દયા ઉપર બધી વાત છોડી છે. પેલાં ભરવસ્તીવાળાં શહેરમાં તે ઘરમાં રહેતો આત્મા ઉલ્લાસવાળો હતો, આજ્ઞાવાળો હતો, કવિઓની છબીઓમાં પ્રભુને જોયા હતા, સુંદરતા અને લાવણ્યમય શહેરોમાં દેવનાં ગીતો સાંભળ્યાં હતાં, પણ પાપનો પડછાયો ખીજ ઉપર તેમ

તેની ઉપર પડ્યો હતો. જો મનુષ્યમાન જન્મથી જ પાપથી અંકિત હોય તો તે પડછાયામાંથી ખસાતું નથી. કેટલાંક પ્રાણીઓને ધૂળમાં કે કાદવમાં રગદોળાવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેમ ન રગદોળાય તો શાંતિ મળતી નથી, સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. તે આત્મા પણ ધૂળમાં ને કાદવમાં રગદોળાતો અને પછી તે કાદવ ધોવાને પ્રાયશ્ચિત રૂપે પ્રાર્થના કરતો અને પશ્ચાતાપના કોરડા શરીર ઉપર મારતો.

પણ પાપ કાદવમાં અને ધૂળમાં જ રહેતું નથી. ધણી વખત પુણ્ય ધૂળમાં ને કાદવમાં જડે છે અને પાપ તારાની રજકણમાં માલૂમ પડે છે. એક મઠનો એક વડો સાધુ હતો: વર્ષો સુધી તે ધાર્મિક સખ્તાઈ, ભક્તિ અને પવિત્રતા માટે જાણીતો હતો. એક વખત તેની પાસે ફરિયાદ આવી કે એક યુવાન સાધુએ મઠના દરવાજા ઉપર રાખેલાં વટેમાર્ગગૃહમાં એક નટીની સામે સ્મિત કર્યું હતું. તે ફરિયાદ લાવનાર પણ વૃદ્ધ સાધુ હતો અને વડા સાધુની તેના ઉપર મહેરબાની હતી, વડા સાધુએ તેને કહ્યું: “બાઈ, તને ખબર છે કે વીસ વર્ષ ઉપર હું જ્યારે આ મઠમાં આવ્યો ત્યાર પહેલાં હું નટીની સાથે પ્રેમમાં પડેલો હતો અને લગ્ન કર્યાં હતાં? તે પત્ની પ્રસૂતિ વખતે ગુજરી ગઈ અને મારા બાળકને લઈને જંગલને છોડીને આ મઠમાં આવ્યો. જે બાળકે ગઈ કાલે નટીની સામું સ્મિત કર્યું તે જ મારો પુત્ર. આ વીસ વર્ષમાં એવી કોઈ પ્રાર્થના નહિ હોય જ્યારે મારી પ્રિયતમાની છબી કુસ આગળ આવીને ઊભી રહી નહિ હોય.” તેના સાથી ને વૃદ્ધ સાધુએ પણ કમ્બૂલ કર્યું કે એનો પહેલાંનો અનુભવ પણ તેવો જ હતો. વર્ષોની ભક્તિ ને સાધુતા પાપ આગળ ધાસની ગંજીની માફક સળગી જાય છે અને રહે છે બળતું હૃદય અને ધગધગતા અંજારા !

એક રાજને શાપ હતો કે એને સર્પદંશ થશે. દીવાલો બાંધી, ચોટીદારો રાખ્યા. પણ છેવટે લગ્ન વખતે ચૌરીના માટલા ઉપર ચીતરેલ સર્પે દંશ દીધો. કવિ કલાપીએ લખ્યું હતું કે સો દીવાલો બાંધશે તો પણ તમે મને રોક્કો શકશો નહિ. આત્માનાં પ્રયાણને રોકી શકશો નહિ તેમજ પાપનાં આવાગમનને રોકાશે નહિ. જો આત્માનાં પ્રયાણને રોકી શકાતાં હોત તો રાજાએ અને લક્ષાધિપતિઓનાં મૃત્યુ માત્ર નહિ. જો પાપનાં આવાગમન રોકી શકાતાં હોત તો જગતમાં સતત જ્વાળામુખી જેવો લાલ ધૂમ પ્રસરત નહિ. જેની આંખમાં જગત્ માટે ઊંડી દયા અને પ્રેમ અખંડ જ્યોતની માફક પ્રકાશ આપે છે, જે પોતાનું શરીર વશને તેની ભૂખ ટાળવા માટે આપવાને તૈયાર થાય તેવા પ્રાતઃસ્મરણીય પુરુષને પણ પાપનો પડછાયો પડ્યા વગર રહેતો નથી. ખ્રિસ્તી સાધુઓ મઠમાં કોથળાનાં પહેરણુ પહેરતાં અને લોહી નીકળે ત્યાં સુધી શરીર ઉપર આબૂક મારતા. હિંદુ સાધુઓ વર્ષોના તપ આદરતા, ખીલાની શય્યા ઉપર સૂતા અને અનેક કષ્ટ સહન કરતા. હિંદુ વિધવા બહેનો તે સાધુઓની માફક જ પોતાથી મૂકાયલાં કે જર્નતાથી મૂકાયલાં દુઃખો સહન કરતી. પણ પાપ તે બધી દીવાલો ઓળંગી તે બધાના ઉપર પોતાનો પડછાયો નાખતું. જેને દેવી તરીકે પૂજતા હોઇએ, જેની આંખોમાંથી અપૂર્વ સુંદરતા ને પ્રભુતા દ્રવતાં હોય, જેને માટે પુરાતન કાળમાં બે પ્રજાઓ વચ્ચે મહાયુદ્ધ થતાં હતાં, તેવી પ્રતિભાઓને પણ પડછાયો અડકી જાય છે.

પાપને કેટલાએક વિકરાળ સ્વરૂપમાં કદ્યે છે. ધણીવાર તો તે સુંદર સ્વરૂપમાં આવે છે. ગ્રીક લોકોએ એક બેટ કદ્યો હતો. જેના ઉપર અખંડ ગીત ગાતી અને વાજાંત્ર વગાડતી સુંદરીઓ હતી. સુંદર ઝાડોની ધટાવાળા રસ્તા ઉપર ગાડી જતી હોય ત્યાં

ચેતવણીનું પાઠિયું જોવામાં આવે: “આગળ જશો નહિ. જોખમ છે.” ગાંડીને પાછી વાળીએ છીએ. આત્માના રસ્તાઓ ઉપર એવી ચોક્ખી ચેતવણીઓ કવચિત જ જોવામાં આવે છે. સુશોભિત સાગતા રસ્તાઓ ઉપર ચાલ્યા જઈએ છીએ અને અકસ્માત નડે છે. જીવન ભ્રષ્ટ થાય છે, ખીણમાં પડીએ છીએ અને જીવનમાં રેડાયલાં ઝેરને કાઢવામાં બાકીનો કાળ ગુમાવીએ છીએ. પ્રભુ! જો પાપનાં પ્રાયશ્ચિત આપવાં હોય તો પાપની ચેતવણીઓ આપો. જગત્માં સુંદરતા મૂકેલી છે તો બતાવો કે કઈ સુંદરતા ઝેરી છે અને કઈ સુંદરતા જીવન આપનારી છે. દરિયાકિનારે એક સુંદર ફળ થાય છે, જે દેખાવમાં બહુ સુંદર પણ બહુ ઝેરી છે. એ ફળ અને બીજી વનસ્પતિઓથી જેમ સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્ય જાતિ બીએ છે, તેમ પાપની જાત બતાવો જેથી ત્યાં રસ્તો તૂટેલો છે એમ જાણી ત્યાંથી દૂર રહીએ.

સમુદ્ર શાંત છે અને તેના ઉપર ચંદ્રમાનો પ્રકાશ પડે છે. તે આત્મા તે શાંત સમુદ્રમાં તરે છે, ચઢતી ભરતી છે. મોજાંની સાથે તે આત્મા રમે છે. એવામાં તોફાન શરૂ થાય છે અને અંદરનો પ્રવાહ એને ખેંચે છે. જે ઠેકાણે પાપ ન હતું તે ઠેકાણે પાપ દેખાય છે અને આત્માને વમળની માફક અંદર ને અંદર ખેંચે છે. જરા આવે, જરા દૂર, દીવાદાંડીનો પ્રકાશ જણાય છે. તોફાનનાં વાદળોથી ચંદ્રમાનું તેજ બંધ થયું છે, પણ તોફાનમાંથી શાંતિ દેખાડતો દીવાદાંડીનો પ્રકાશ તે આત્માને દોરે છે. પાપનાં તોફાનમાં આવી ગયા હોઈએ, તેનાથી જીવન નષ્ટ થતું હોય તે વખતે તે અખંડ જ્યોત આત્માને તેજ આપ્યા કરે છે અને મોજાંમાંથી, ખડકમાંથી ને વમળમાંથી શાંતિને કિનારે પહોંચાડે છે.

ચંપલ

જગતના ઇતિહાસમાં બહુ નાની ચીજોથી મોટા ફેરફાર
 અચેલા છે અને થાય છે. મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ન્યુટનના ઉપર
 સફરજન પડ્યું, ત્યારે કોઈને પણ ખબર નહિ હોય કે એને
 પરિણામે કેવી મોટી શોધ થશે ! સર્વિયાના એક ગામના બનરમાં
 એક બંદૂકની ગોળી છૂટે અને તેના પરિણામે કરોડો મનુષ્યો નાશ
 પામે અને જગત આખાનો નકશો ફરી નવ એમ કોણુ સ્વપ્ને
 પણ ધારી શકે ?

આ દેશમાં પગના પહેરવેશ તરીકે ચંપલ છેલ્લા દાયકા,
 બે દાયકાથી જ આવેલ છે. દક્ષિણી જોડા, સ્લીપર, જુદી જુદી
 જાતનાં બૂટ અને શુઝ, ઊંચી એડીનાં બૂટ વગેરે સ્ત્રીઓ અને
 પુરૂષોના પગના રક્ષણ તરીકે કે શોભા તરીકે વાપરવામાં આવતા.
 થોડાં વર્ષો ઉપર એવો પણ જમાનો હતો, જ્યારે સ્લીપર પહેરવાના
 શુના માટે એક સ્ત્રીને અને તેના કુટુંબીજનોને ન્યાત બહાર
 રહેવું પડ્યું હતું. એ જમાનો ગયો અને મોજાં અને ઊંચી
 એડીનો જમાનો આવ્યો. અમુક અંશે મહાત્માજીના પુણ્યપ્રતાપે
 અને અમુક અંશે પશ્ચિમમાં નવો પવન ફૂંકાયો એને લીધે એ
 જમાનો પણ ગયો, અને કોઈ એક ક્ષુદ્ર પ્રસંગને લઈને કે
 અકસ્માતને લઈને હવે ચંપલનું રાજ્ય થયું છે. પુરુષોમાં હજી

અનેક પ્રકારના જોડા વપરાય છે, પણ સ્ત્રીઓમાં ચંપલનું પ્રાધાન્ય છે.

મોટાં શહેરોમાં પૂરતી જગ્યાના અભાવે, જમીનથી નીચે પણ ઑફિસો કરવી પડે છે. યુરોપમાં કેટલેક ઠેકાણે તો રહેવાનાં મકાનો પણ એવી રીતે યોજવામાં આવે છે. આવી જ એક ઑફિસમાં હું કામ કરતો હતો. હવા આવવા માટે જાળિયાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, જેમાંથી ઉપર આવેલ ધોરી માર્ગ ઉપર જતાં આવતાં મનુષ્યોના પગ જણાતા હતા. મારા ઉપર કામનો બોજો ધણો હતો, છતાં પણ કોઈ કોઈ વેળા હું ‘માયુ’ ઊંચું કરતો તો પગની પરંપરા ચાલી જતી હતી તે નજરે પડતી. જનતાના અગાધ સમુદ્રમાં તેઓ ક્યાં? હું ક્યાં? ક્યા સંબંધથી અમે સર્વ જોડાયલાં?

ચંપલની એક મજબૂત અને જાડી જોડી હું રાજ જોતો. જ્યારે તે ચંપલ જતાં, ત્યારે તેનો પહેરનાર ધણો મોટો બોજો લઈ જતો હશે એમ લાગતું હતું; કારણ કે ચંપલ તેના ભાર નીચે દબાઈ જતાં અને ધસડાતાં ધસડાતાં જતાં એમ લાગતું. પહેરનાર ભારે બોજા ઊંચકનાર કોઈ ધાટી હશે જેનો આખો દિવસ શરીરને આ કસોટીમાંથી પસાર કરવામાં જ જતો હશે. “ખરા પરસેવાના પૈસા છે” એ કહેતી બોલવાની આપણને સર્વને ટેવ પડી ગયેલી છે. પણ તેમાં રહેલું સત્ય અક્ષરશઃ તો આવા મજૂરોને જ લાગુ પડે છે. શરીરમાં સુસ્તી જેવું તો કશું થાય જ શાનું? મજૂરીમાં કવિતા જોનાર કાર્લોઈલ જેવા ક્રિસ્ચિયોએ આવાં શરીરો અને આવા કામની જ સ્તુતિ કરેલી છે. તેવા પગને જંપ નથી કે નથી સ્વાસ્થ્ય. કવચિત કવચિત આરામ મળે છે ત્યારે ચંપલ ઉપર પડેલા ડાઘ ઉપરથી જણાય છે કે તે પહેરનાર પોતાની પેલી પાનની ચમચી કાઢી પાન,

ચૂનો અને તંબાકુ મોઢામાં મૂકતો હશે.

એક લક્ષાધિપતિએ એક વૈળા મને કહ્યું કે: ‘હું નથી ચાહ પીતો, નથી બીડી પીતો કે નથી પાન ખાતો.’ મેં જવાબ વાળ્યો કે ‘આપને પ્રભુએ જે સમૃદ્ધિ આપેલી છે તે સમૃદ્ધિ આપની પાસે કાયમ રહે અને આવી ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમાંથી આનંદ લેવાનો પ્રસંગ આપને ન સાંપડે’. આ લક્ષાધિપતિ ભાઈએ જેવું કહ્યું હતું તેવું કહેનાર મેં ધણી સાંભળ્યા છે. તેમાંથી કેટલાક સાચી નિષ્ઠાથી કહે છે, જ્યારે કેટલાકને એમ લાગે છે કે જેઓ પાન કે તંબાકુ કે ચાહમાં આનંદ મેળવતા હોય છે તેઓમાં કાંઈક નૈસર્ગિક દોષ હોય છે !

સેંકડો ચંપલો છેડેથી પાતળી અને કારેથી ધસાઈ ગયેલી, સહેજ ધસડાતી જતી, હું જોઈ છું. આ લ-તો મુખ્ય વેપારી ઑફિસોનો છે એટલે ઇંગ્લાંડમાં જેને ‘Black-coated rejiments’ કહે છે તે આ માર્ગે બહુ જોવામાં આવે છે. સાધારણ દરજ્જાના કારકુનો કાળો કોટ અને કાળી પાટલૂન પહેરે છે, જેથી ધસારો ઓછો અને ધોવડામણીનો ખર્ચ પણ ઓછો. આપણે ત્યાંના કારકુનો આપણી આમોહવાને અનુકૂળ કપડાં પહેરે છે; ઉદૃશ તો એક જ. એમાં ચંપલ મુખ્ય સ્થાને છે. આવી સેંકડો ચંપલો જતી હોય છે, પણ તેમાંની કોઈ પણ જોડ જોઈ છું ત્યારે સ્વાભાવિક વિચાર સ્ફુરે છે: ‘ગરીબ, બિચારી ચંપલ ! છેડે અને બાજુએથી ધસાઈ ગયેલી, કોઈ ચાલીના એક નાના ખંડના એક ખૂણામાં પડતી હશે. સારા દિવસના થાક પછી વિસામો પણ નહિ; માત્ર બીજી એકાદ બે જોડ સાથે એક ખૂણામાં અથડાતી હશે. ચંપલ પહેરનારની ભાગીદાર એને ઝાડુથી ઝાટકતી હશે અને કદાચ, થાકી પાકી પોતે, પૂર્ણ ન થયેલી જુદી જુદી વાંચ્છનાઓ અને ભાવનાઓથી

પીડાતી તે ચંપલની બેડી ઉપર રોષ પ્રભુ કાઢતી હશે ! તે ખંડમાં એક પથારી પણ ભાગ્યે જ સમાઈ રહેતી હશે એટલે પથારીનો એકાદ ખૂણો તે ચંપલને રાતના દબાવતો હશે, અને લગ્નપ્રસંગની ભરતીનાં પાણી એ દંપતીજીવનમાં એટલાં ઓસરી ગયા હશે એકને બદલે બે પથારી પાથરવી પડતી હોય તો તો બિચારાં ચંપલને વિસામાનો મેળ જ ક્યાંથી થાય ?”

દરેક કાળાં વાદળાંને રૂપેરી દોરો હોય છે. આવા સંજોગોમાં જીવન ગુન્નરતાં ચંપલોને પણ આવો રૂપેરી દોરો હોય છે. ઓરડીમાં એક બે બાળકો હોય તો જમ કૂતરાંને લાડ લડાવાય તેમ એ બાળકો આ ચંપલને લાડ લડાવે છે. તેમને ખોળામાં લે છે. પોતાના નાના અમથા પગમાં આપુની ચંપલ પહેરે છે, અને પરિણામે ઠોકર પણ ખાય છે. એથી પણ નાનાં બાળકો હોય તો ચંપલને મોંમાં પણ લે છે. આવાં નાનાં ધરનાં આવાં સુખદુઃખ સવારનાં પૂરાં થાય અને ચંપલને પાછો પોતાનો ફેરો શરૂ થાય !

જે ભોંયતળીએ હું કામ કરું છું તેનાથી થોડે જ દૂર એક બે કોલેજો પણ છે અને ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ આ જ રસ્તેથી પસાર થાય છે. બપોળે ચચ્ચારનાં ટોળામાં ચંપલો જતી જણાય છે. કોઈની બરાબર પોલીશ કરેલી, કોઈની જૂની એમ ચંપલો ઝડપથી જતી જણાય છે. પહેરનાર કોઈ પાયગ્ગમાં, તો કોઈ ધોતિયાં, તો કોઈ પાશ્વાત્ય પહેરવેશ-પાટલૂન સાથે પણ ચંપલ પહેરીને જતા જણાય છે. બહાર પ્રકાશ હોય કે અંધકાર, પણ અમારા ભોંયતળિયામાં તો હંમેશાં વિજળીની બત્તીઓ જ કરવી પડે છે. આ ચંપલો જતી હોય ત્યારે કેટલીક વાર તેનો ઉત્સાહ, ચાલવાનો ધમધમાટ તથા ઉલ્લાસ અમારે ત્યાં પણ

આહ્વાદ લાવી મૂકે છે, યુવાન વિદ્યાર્થીઓને કાલ્પને અસ્મેથી જગતને જોવાનો હક્ક છે, અર્વાચીન સમયમાં કેટલાકોએ તે હક્ક ગુમાવી દીધો છે. કેટલાએકને કાવ્યના પદ્ધતિથી જોવાનું ગમતું નથી, પણ હજી ઘણાં જે આત્માએ એવા હશે કે જન્મને મન જગત એ પથર અને પાણીનું જ બનેલું નથી. તેઓ એમાં સૌંદર્ય અને પ્રભુતા જુએ છે. એક લેખકે કહ્યું છે કે દરેક મનુષ્યના જીવનમાં એવો પ્રસંગ એક વેળા પણ આવી જાય છે, જ્યારે તે મનુષ્યનો આત્મા પ્રભુ ખ્રિસ્તની સાથે બહાર ફરવા જાય છે. 'પ્રતિમાશૂન્ય મંદિરના પૂજારીની સાથે આ પ્રમાણે ફરવાનો ધન્ય પ્રસંગ પણ ઘણાને પ્રાપ્ત થયો હશે. જીવનના એવા પ્રસંગથી કેટલાકનું હૃદયનું પરિવર્તન થઈ જાય છે, કેટલાકને તે માત્ર એક પ્રસંગ રૂપ જ રહી જાય છે.

સ્નેહના પંથમાં પણ આવું નથી બનતું? કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ જોડે 'જગત્પ્રીતિ ધર્મશાળામાં' જવાનો અને રહેવાનો પ્રસંગ મળે છે, અને તે વેળા કવચિત્ તે પ્રસંગ પ્રભુ ખ્રિસ્તની સાથે ફરવાના જેવો લાગી જાય છે અને કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિસૌંદર્યનું અથવા તો અતિ સુંદર ચિત્રનું દર્શન એક વેળા થાય અને સ્મૃતિપટ ઉપર તે જડાઈ રહે તેમ જડાઈ રહે છે. તેમ જ કેટલાક ભાગ્યશાળી આત્માઓનું જીવન, કવચિત્, કહો કે બહુ જ કવચિત્, આવા વિરલ પ્રસંગોથી ભરેલું હોય છે, જાણે કોઈ રાજવંશી કે ધનાઢ્ય સુંદરીએ પોતાને માટે, દુનિયાના ખુણેખુણામાંથી શોધાવીને અમૂલ્ય મોતીના દાણાની માળા બનાવરાવી હોય ને!

આ ચંપલોનું જીવન પણ કેવું છે? ઊગતી આશાઓ સાથે કોલેજમાં જવું, ત્યાં ઊંચી ફિલ્સુફી, સાહિત્ય વગેરે સંબંધે વિવેચનો સાંભળવાં તેમ જ પરસ્પર મશ્કરીઓ પણ સાંભળવી. આ ચંપલોને દ્રામના ઘોડાની પેઠે કામ લેવું પડે છે. બાગ બગીચા અને

સસુદ્રકિનારે હરવાનું, નાટકલાળાઓ અને ફિલ્મ થીએટરોમાં જવાનું, ખેતીકુંભીઓમાં આમણવાનું—ક્યારે શું કામ આવી પડશે એ એમને પહેલેથી બજાયા જ કેમ ?

આ ચંપલોની સાથે અનેક વેળા સ્ત્રીઓનાં ચંપલો પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. કોલેજમાં સહશિક્ષણ લેતી બાળાઓ પણ આ રસ્તે જ પસાર થાય છે. એટલે એમની હુમસી, નાળુક, રંગવાળી, કેટલીક વાર રેક્લમ કે સોનેરી દોરાથી ભરેલી ચંપલો જોવામાં આવે છે. એવી ચંપલોમાંથી ઊછળતું યૌવન નીતરે છે. બાળકની અવસ્થા મૂકી સ્ત્રીની અવસ્થામાં આવતી યૌવનાઓ એમની આશા, એમનાં સ્વપ્નાં, એમની નરી પવિત્રતા ચંપલો જીએ છે અને એના કરતાં બીજો સમીપનો સાક્ષી હોય પણ કોણ ? કેટલીક ચંપલો બારીમાંથી તેજ ઝળકાવે છે, કેટલીક ચંદ્રનાં જેવાં શાંતિના કિરણ પ્રસરાવે છે અને કેટલીક દિલગીરીની છાયા પણ મૂકતી જાય છે. એવી ચંપલોની પહેરનારીઓનાં હૈયાં ઉપર એવા તે શા બોળ લાઘા હશે કે તે દિલગીરીની છાયા ઠેઠ ચંપલ સુધી પ્રસરેલી હોય છે ? બીજી ચંપલો જતી હોય છે ત્યારે સુંદર હાસ્યના રણુકા સંભળાય છે, વાતચીતની ઝડી કાને અથડાય છે. આ દુઃખી ચંપલોમાં એમાંનું કશું નથી હોતું ! આવી ચંપલની પહેરનારીને કદાચ માઆપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોલેજ જવું હોય છે—અથવા તો માઆપની સંમતિથી, પણ બચંકર ગરીબાઇના દબાણ નીચે. ચંપલ એ ગરીબાઈ પીછાણે છે. ચંપલને એ નીતરતાં, દ્રવતાં હૈયાંઓની પણ ઝાળ-ખાણ છે. કેટલીક વેળા અન્ય સંયોગો બરાબર હોય ત્યારે એ ચંપલની પહેરનારીના હૃદયનો રોગ જ કાઢ એવો હોય.

કોલેજની હોસ્ટેલનો એક ખંડ હતો. ચંપલો ચાકીને પડી હતી. પહેરનાર જરા આરામ લેવા ઇત્રીચેર ઉપર પડ્યો હતો.

પાળેલો માનીતો કૃતરો પોતાના શેઠની માનસિક લાગણીઓ પણ જોઈ શકે છે, અને પોતે બહાલસોઈ આંખે ધણી સામું જોયા કરે છે. એમ જેને આપણે નિર્જીવ વસ્તુ માનીએ છીએ તે ચંપલો પણ કેમ ન જુએ ? સવારે ટપાલમાં કાગળ આવ્યો છે. વાંચીને તે ચંપલના માલિકને ઉદ્દેગ થયો છે અને આખો દિવસ તે ઉદ્દેગમાં જ પસાર થાય છે. ખંડમાં પૈસાની વાતચિત ખૂબ થઈ હતી એથી પણ ચંપલને જણાય છે કે ગરીબાઈનું દુઃખ વધતું જાય છે. આ ચંપલને પોતાને ધણા વખતથી પાંજરાપોળમાં મોકલવી જોઈતી હતી. પણ તેમ થયું નથી, અને હજી તેની પાસે સત્ત્વ કામ લેવાય છે.

કોલેજના જીવનમાં, આ જૂની ચંપલને એક નાજૂક ચંપલની જોડી સાથે સંબંધ બંધાયેલ. એક ઉદ્દેગથી, ગરીબાઈથી પીડાતું હૃદય બીજું પ્રેમથી તલસતું હૃદય ! હતાશ હૃદયે, જૂની ચંપલ પહેરનારે પુસ્તકો દ્વારા-એના સુખદુઃખના સાથી દ્વારા પોતાનો ઉદ્દેગ શમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. બીજાં કેની આગળ એ પોતાનું હૈયું ખાલી કરે ? પણ આ વેળા એમાં એ નિષ્ફળ થયો. એણે પાછાં ચંપલ પહેર્યાં, ખંડનાં દાર બંધ કર્યાં અને જૂની ચંપલ પાછી બહાર ચાલી. પહેરનાર ધીમેથી, અચકાતો, બાજુ કે જવું ન જવું તેનો વિચાર એને આવતો હોય તેમ ચાલતો હતો. થોડે દૂર, ચંદ્રના પ્રકાશમાં પેલી નાજૂક ચંપલની જોડી પોતાના સોનેરી ચૂંથણ ઉપર તે પ્રકાશથી તેજ આપતી જોખી હતી. બન્ને જોડી પાસે આવી અચકાઈ, વધુ પાસે આવી. પાછાં બન્ને સાથે ચાલ્યાં. પ્રેમ, ગરીબાઈ, ભાવનાઓ, હૃદયની જિંદી આશાઓનાં કથન ચાલ્યાં. સમુદ્રકિનારે બન્ને ચંપલોને ઘિસામો મળ્યો. થોડી વાર પછી ચંપલોની જોડી છૂટી પડી. પેલાં જૂનાં ચંપલની જોડી પાછી ખંડ તરફ વળી. “એવાણે દિવસો પણ સ્ખીરી વહી જશે !” એ

દુઃખમાં પ્રભુ સુખ હતું, લાલિત્ય હતું, કલા હતી, સુંદરતા હતી, પ્રભુતા હતી. જગત્ જોને સુખ માને છે એ પ્રકારનું એમાં કશું નથી હોતું. બિચારી ચંપલની જોડીએ તો મૂંઝે મોંઝે એ દિવસો પણ વીતાડવાના રહ્યા.

અમારો રસ્તો તો ધોરી રસ્તો છે એટલે એના ઉપર ગરીબ મજૂરો, કલાકો અને વિદ્યાર્થીઓ જ જતા નથી. ત્યાં કોઈ કોઈ વાર અવનવાં ચંપલો પણ નજરે પડે છે—ઉપર પ્રકાશવંતી સાડી અને નીચે પગની તૃત્ય કરંતી ગતિ. તૃત્ય જગતના આરંભથી અસ્તિત્વમાં છે અને તૃત્યને જીવનમાં મોટું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું અને આપવામાં આવે છે. આ વ્યક્તિના પગ ઉપર રહેતાં ચંપલો કેવાં કેવાં તૃત્ય નિહાળવા નશીબવંતા થયાં હશે? જગતનાં દુઃખો ભુલાવે, પ્રભુના પંથે દોરવે, અરણ્યમાં જળ લાવે એવાં તૃત્ય આ ચંપલે જોયાં હશે. એ તૃત્યની પાછળ રહેલ હૈયામાં અગ્નિ હશે કે શાંતિ ?

એક વખત હું સમુદ્રની મુસાફરીએ જતો હતો. જે દિવસે બંદર ઉપર સૌ ઊતરવાના હતા, તેની આગલી રાત્રિએ સ્વપ્નમાં મીઠું સંગીત સાંભળ્યું. સ્ટીમર કિનારા ઉપર બાંધી ત્યારે તે જ સંગીતના રણુકારા ! મને લાગ્યું કે સ્વપ્નમાં સુણેલાં સંગીતના ભણુકારા હજી કાનમાં યજે છે. ત્યાં તો એ સંગીત ગાનાર પતિપત્ની અને તેમની પુત્રીને જોયાં. એ જ પ્રમાણે ઓપીસમાં કામ કરતે કરતે પણ ફાટેલાંતૂટેલાં ચંપલના પહેરનાર ભરથરી અને તેની પત્નીના ગળામાંથી નીકળતાં સુંદર ગીતો અવારનવાર સંભળાતાં. એક ચિત્રકારે પોતાનાં ચિત્રો વિષે કહ્યું હતું કે તે ચિત્રો આકાશમાં વિહરતાં અને ગાતાં બુલબુલોના સંગીત જેવાં હતાં. આ સંગીત પણ તેવા જ પ્રકારનું હતું. આ ચંપલોએ કેટલી દિવાળી જોઈ

હશે ? તેમના માલેકોના કેટકેટલાં પર્યટનોમાં એ સાથે હશે ? તેમનું હંમેશનું ઘર, માર્ગની આસપાસનાં ખેતરો, તેમની શય્યા પૃથ્વીમૈયા, તેમના રક્ષણહાર આકાશના તારલાઓ એ ચંપલો પહેરનાર આપણા હિંદુસ્થાનનું આર્થિક શોષણ કરનાર બિખારીઓ કહો કે હિંદુસ્થાનમાં, એ એકતારો, તંબુરો, મંજીરાં, એ મીરાં, કબીર, જ્ઞાનદેવ અને તુકારામનાં બજનો ગાઈ અને સંભળાવી, ભક્તિ અને શ્રદ્ધાના સ્થભો કાયમ રાખનાર મિશનરીઓ કહો !

ભોંયતળીઆંની મારી બારીએથી કોઈ કોઈ વાર નાનાં બાળકોનાં ચંપલો પણ જોઈ છું. કુમળા પગ નાની ચંપલોમાં પૃથ્વીમાતા જોડે હજી નવો સંબંધ બાંધતાં અચકાતા, ખીતા, અખતરા કરતા આવે છે. આંગળી કોઈ મોટાંના હાથમાં હોય. એ ચંપલો નવી, સ્નેહાળ હાથોએ સાફ કરેલી અને કદાચ હોઠે પણ બગાડેલી, ઘરમાં પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેમનું સ્થાન ખીજી ચંપલો જોડે નથી. તે તો કદાચ ઘરના માલિક કે એમની સહચારિણીના ટેબલ ઉપર હશે. જમવાના ખંડમાં જ્યાં ખીજી ચંપલોને સ્થાન હોય જ નહિ ત્યાં પણ આ ચંપલો આવકાર પામે છે. પિતાના કે માતાના ખોળામાં તેમને સ્થાન હોય છે. ઠક ઠક અવાજ કર્યા કરતી એ નાની શી ચંપલોનાં પહેરનાર બાળકોના કાલાકાલા બોલ સુણી પ્રભુ ખ્રિસ્તે પણ કહ્યું છે કે “બાલકોને મારી પાસે આવવા દો; કારણ કે એમના જેવાનું જ સ્વર્ગ છે !” એ નાનાં ચંપલો એ નાનાં બાળકોના સુખદુઃખના ભાગી છે. સુખમાં એ મોટરોમાં ફરતાં હશે, માર્ગ ઉપર ચાલતાં હશે. બાળક માંદા હોય ત્યારે એમની પથારી પાસે એ હાજરનાં હાજર હોય જ. અને એ કોમળ પુલોમાંથી કોઈ અકાળે કરમાય તો તે ચંપલો અશ્રુ પણ સારતાં હશે !

આ પ્રમાણે, સિનેમાની ફિલ્મ અભણી દૃષ્ટિ આગળ પસાર થતી હોય તેમ, દરરોજ ચંપલોની પરંપરા પસાર થતી અમારા ભોંયતળિયામાંની બારીમાંથી હું જોઈ રહું છું. ચંપલોના વૈવિધ્યમાં મને માનવજીવનનાં વૈવિધ્યનાં અપૂર્વ દર્શન થાય છે.

રૂમ નં. ૯૨

લાખોની વસ્તીવાળાં લાંડન શહેરમાં સ્ત્રીપુરુષો, કીડીની માફક તરવરે છે. દરેકની માનસિક સૃષ્ટિ જુદી, દરેકનો વાડો જુદો. એક મનુષ્ય જામો હોય તો બે શીટ જગ્યા રોકે, બેસે તો ચાર શીટ અને સૂએ તો છ શીટ. સ્ટીમર કંપનીઓ આજ રીતે જગ્યાનું માપ ગણી મુસાફરો લે છે. આ બે, ચાર કે છ શીટ જગ્યા જાણે દીવાલ સાથે ધર બાંધ્યું હોય તેમ એક જુદું ધર બની રહે છે. સિંધનાં કેટલાંએક શહેરોમાં, જ્યાં પડદાનો રીવાજ હજી પ્રચલિત છે ત્યાં દરેક ઘરમાં નીચે ઓશરી અને વાડો હોય છે જ્યાં કુટુંબ રાતના સુઈ શકે અને રાત્રિની ઠંડક ભોગવી શકે; પણ દરેક ઘરને ફરતી ધણી જિંચી દીવાલો હોય છે જેથી દરવાજો બંધ હોય ત્યારે બહારની દુનિયા સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય છે. દરેક વ્યક્તિ એ દીવાલવાળું ઘર બની રહે છે અને બહારની દુનિયા તેને જુએ છે, તેની સાથે વાત કરે છે પણ તેના હૃદયનો દરવાજો બંધ હોય તો તે બંને વચ્ચેનો સંબંધ નહિ જોવાનું રહે.

દરેક ઘરમાં રહેતાં મનુષ્યો પાસેના ઘરમાં કોણ રહે છે તે જાણતાં નથી, તેમની સાથે પ્રચલિત નથી, તે જ પ્રમાણે હોટેલમાં રહેતાં મનુષ્યો પોતાની પાસેના જ ઓરડામાં કોણ રહે છે તેનું જ્ઞાન ધરાવતાં નથી. જે ઓરડામાં નિવાસ છે તે ઓરડાના

નંબરથી જ રહીશની પણ ઝોળખાણ થાય છે. જેમ જેલમાં ગયેલ મનુષ્ય વ્યક્તિ મટી નંબર થાય છે, તેમ જ હોટેલમાં પણ બને છે. તાર આવ્યો હોય કે ટેલીફોનમાં સંદેશો આવ્યો હોય, જેની ઉપર આવ્યો હોય તેના જીવનમાં તે સંદેશો ઘણો મોટો ભાગ બજવવાનો હોય; પણ જ્યારે હોટેલનો છોકરો મોટાં મોટાં દીવાનખાનામાં તે લઇને ફરે છે ત્યારે કોઈવાર નામ પુકારે છે, પણ ઘણી વાર નંબર પુકારે છે. સ્હવારની ઊગતી પ્રવૃત્તિમાં જ્યારે ઝોરડાનાં ખારણાં ઉપર ઠક ઠક અવાજ થયો અને સ્હવારની જરૂરિયાતની-ખાવાની કે એવી જ-ચીજો આવે છે ત્યારે નંબર દરને યાદ આવે છે કે જે સર્વોપરી સત્તા હોટેલની પાછળ કામ કરી રહી છે તેની નોંધપોથીમાં તેનું નામ બરાબર રીતે ઊભેલું છે. છસેં સાતસેં ઝોરડા હોય તેમાં નંબર દરને સાત વાજે ચાહ જોઇએ તે બૂલી જવાતું નથી. સાત વાગી ગયા હોય અને ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરી ઈઝીચેરમાં વાંચવાનો ચલ કરતા હોઇએ ત્યારે ધડિયાળ તરફ વારંવાર જોઈ એમ થયા કરે છે કે હોટેલનું આખું સંચાકામ બગડી ગયું છે. ધીમે રહીને ખારણું ઉઘાડી જોવા માગીએ છીએ તો ચાહ અને સાથે સ્મિત આવીને ઉભેલ હોય છે. જગતના વાવાઝોડામાં દુઃખ આવીને ઊભાં રહે છે. મૃત્યુના બિછાના તરફ દ્યાર્દ્ર આંખે વહાલાં જોઈ રહે છે કે આપણાં બધાં વહાલ સાથે અંતિમ સુસારી અટકાવી શકાતી નથી. સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે જમતું સંચાકામ બગડી ગયું છે કે શું. ? આ મહાન હોટેલની પાછળ ઊભી રહેલી સત્તા આપણું અસ્તિત્વ બૂલી ગયેલ હશે ? જ્યારે નિરાશ્વા થાય છે ત્યારે આશ્વા આવીને ઊભી રહે છે, અને દરવાજો ઠોકાય છે અને મહાન હોટેલવાળાએ આપણને યાદ કર્યા એમ પુરવાર થાય છે.

મિત્રો કેટલીક વાર ફરિયાદ કરે છે કે અમુક ગામ તેમને પસંદ નથી પડતું, કારણ કે ત્યાં મિત્રમંડળ નથી. રેતીના રણમાં રેતીના ઢગ ઊડતા હોય, તેની અંદર સૂર્યના કિરણથી જુદા જુદા રંગો થતા હોય ત્યારે તે રેતીનાં કણ સાથે આપણો શો સંબંધ છે? મોટાં શહેરમાં લાખોની વસ્તી હોય, સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો આપણી જ હોટેલમાં રહેતાં હોય, હજારો આજીવ્યાજીવના રસ્તાઓ ઉપરથી પસાર થતાં હોય તે બધાં ને રેતીનાં કણ વચ્ચે શો તફાવત છે? હરદમ ડુંકાતા પવનથી ઊડતી રેતીને નથી આપણી લાગણીઓ માટે પરવા કે ફિકર! જગતની અંદર રેતીનાં કણની માફક ધસડાતાં અને ફરતાં મનુષ્યોને પણ નથી આપણી લાગણીઓ માટે પરવા કે ફિકર! રેતીનાં કણ સાથે એકાકીપણું ભોગવી શકાતું નથી. જગતનાં મનુષ્યો સાથે પણ એકાકીપણું ભોગવી શકાતું નથી. રેતીના રણની વિજનતામાં કેટલાએક એવા અંશ છે જે શહેરી વિજનતામાં નથી. રેતીના રણની વિજનતામાં, રાત્રિને વખતે શાંતિ મળે છે, સવારે આહ્લાદ મળે છે અને બપોરે અસહ્ય તાપ લાગે ખરો પણ અરણ્યમાંથી જેમ માનવીની નિંદ્રાગીમાંથી આવે છે તેમ અપમાન, તિરસ્કાર, અન્યાય અને વેરનો પવન આપણા ઉપર આવતો નથી.

હોટેલમાં બપોરે ધણી પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. દેશ દેશથી આવેલ લોકો પોતપોતાને કામે વળગી જવામાં દોડધામ કરી રહેલા હોય છે. વેપાર, ઉદ્યોગ, રાજ્યદારી બાબતો, મોજશોખ-કોઈ ને કોઈ બાબત બધાંને આકર્ષણ કરી રહેલ છે અને તે તે બાબતમાં પોતાનો ઉદ્દેશ કેવી રીતે પાર લાવવો તેના ધ્યાનમાં સૌ કોઈ શુંચાઈ ગયેલ છે. દેશમાંથી જ આસપાસના મામમાંથી આવનારા પણ અસંખ્ય લોકો છે. કંપનીઓની સભામાં જવું હોય, શેરબજારની ઉથલપાથલમાં ભાગ લેવો હોય, ઘેરથી

કામકાજનું બહાનું કાઢી થીએટરો, સંગીતના જલ્સાઓ કે સીનેમામાંથી મળહ લેવી હોય કે ચોરેલી મળહ (ને તેથી વધારે આનંદકારક,) ભોગવવી હોય, વિગેરે વિગેરે કામ માટે પણ લોકો શહેરમાં ઉતરી પડે છે. એરોપ્લેનના જમાનામાં મોટાં શહેરોની છબીઓ એરોપ્લેનથી લેવાય છે. તે શહેરમાં ચાલતા વેપાર રોજગાર, તેની પાછળ રહેલાં ચક્રો, કારખાનાં અને તેની અંદર મધમાખોની માફક ફરતા હજારો આદમીઓ, શહેરોમાં ઝેરી ગેસની માફક પ્રસરી રહેલી જુદી જુદી હવાઓ આ બધાં વમળોની છબીઓ જો પાડવામાં આવતી હોય તો શહેરનો અંતરાત્મા બરાબર રીતે ખુલ્લો મુકાય.

દરેક વ્યક્તિની દરેક પ્રવૃત્તિ જુદી અને આ બધી ચળવળ અને ધરધમાલમાં એમ જ લાગે કે જગતમાં છુટાં છુટાં આણુઓ-અસંખ્ય કરોડો આણુઓ, અકેકની સામે અકેકથી જુદાં, પોત-પોતાના વ્યવહારમાં પડ્યાં છે. કેટલીએક વખત એમ લાગે છે કે થોડાએક આણુઓ સાથે કામ કરે છે, તેમનું ધ્યેય એક જ લાગે છે, પણ બારીકાથી તપાસતાં જણાશે, કે કોઈ બે મનુષ્યોનું ધ્યેય એક નથી. પ્રેમી પતિપત્ની લગ્નશય્યામાં હોય, એકનું શરીર બીજાના શરીરને બોલાવતું હોય, આત્મા આત્માને આકર્ષતો હોય પણ બન્નેનું જગત ત્યારે પણ જુદું છે. તેમની મનોસૃષ્ટિ જુદી છે. અરણ્યમાં, માછલોનાં માછલિ દૂર, બે મનુષ્ય પર્ણકુટીમાં રહેતાં હોય અને તેમની બન્નેની વચ્ચે રેતીના ઢગ ઊડ્યા કરતા હોય ત્યારે જેવી જુદાઈ હોય તેવી જ જુદાઈ આ શય્યા ઉપર છે. વર્ષો સુધી સાથે રહ્યા હોઈએ, દીકરા દીકરીઓનું કુટુંબ કોટે વળગતું હોય, સુખદુઃખ ભેગાં ગાળેલ હોય, પણ એકેકને ઓળખતાં નથી. ઓળખીશું નહિ. શરીર એ સુંદર

દેવસ્થાન છે પણ દેવસ્થાન કરતાં એ પિછાનવું વિશેષ અધરું છે. દેવસ્થાનની અંદર શાંત ભક્તિમય તેજ આપતોખીજે દીવો જોઈ શકાય છે પણ શરીરના દેવસ્થાનની અંદર તેજ આપતો દીવો જોઈ શકાતો નથી. આત્મા ને શરીરના પરસ્પરના સંબંધો, આત્માની ગુણો, જોઈ અગાશીઓ અને ગટરો, શરીરના તેજના ચમકારા અને રાત્રિના અંધકાર-આ સઘળું કાણુ જોઈ શકે છે કે જાણી શકે છે? પત્ની પતિને જાણખી શકતી નથી, પતિ પત્નીને જાણખી શકતો નથી, ભાઈ ભાઈને જાણખી શકતો નથી, પિતા કે માતા બાળકોને જાણખી શકતાં નથી, બાળકો પિતામાતાને જાણખી શકતાં નથી. આપણે ઘણી વાર મિત્રોને વાત કરતા સાંભળીએ છીએ: “હું એને ન જાણખું? આજે વીસ પચીસ વર્ષ થયાં અમારી મૈત્રી છે.” ખીજે દિવસે સવારે રોજાંદા છાપામાં વાંચે છે કે એમના મિત્રે સાંસારિક દુઃખથી કંટાળી આપઘાત કર્યો! બન્ને આગલી સાંજના છુટા પડ્યા ત્યારે તે મિત્રના ચહેરા ઉપર આક્રમણ આગાહી હતી નહિ, ગિલટું હાસ્ય હતું. વીસ પચીસ વર્ષની મૈત્રી પછી તે મિત્રના આત્મામાં કેટલાએક ઓરડાઓ હતા, જે પોતાના અંગત મિત્રને માટે પણુ ગિલટ્યા ન હતા!

પતિપત્નીએ સાધારણ રીતે સુખી જીવન ભેગું ગાળ્યું હતું. એકમેક ઉપર આહ હતો. જગત્ પણુ એમને સુખી માનતું હતું. એક દિવસ કદી ન ખોલેલું ખાનું પતિએ ખોલ્યું અને સુખડની પેટી જોઈ. પેટી ઉઘાડી: અંદર એક પત્ર, એક છખી અને સુકાઈ ગયેલાં ફુલ. પત્રની તારીખ પંદર વીસ વર્ષ ઉપરની હતી. ડાહ્યો પતિ હોય તો કબરને બંધ કરતો હોય તેમ માનથી અને આદરથી ખાનું બંધ કરી દે. ડાહી પત્ની હોય અને તેવો જ પ્રસંગ પતિ માટે બન્યો હોય તો તેમ જ કરે. નહિ તો બાકીના જીવનનું

ભંગાણુ! વાડીમાં તે જામ એમને માટે ઠેઠ સુધી બંધ રહ્યો હતો એમ જ માનવાનું. અંતર સ્નેહીઓ એકમેકને ઝોળખી શકે નથી તો બહારનું જગત કેવી રીતે ઝોળખી શકે?

હોટેલમાં રાતના સંગીત હોય છે, નાચ પણ હોય છે. ૯ નંબરના ઝોરડામાં સંગીતના સૂર પહોંચે છે. સંગીત ઉપર સમજાય છે કે નાચ પણ શરૂ થયેલ છે. સંગીતથી દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાના મનોસૃષ્ટિના બેઠમાં જાય છે, રેતીના રણમાં લીલાતર વાળી જગ્યા (oasis)માં રણના તાપથી વિશ્રામ લેવા થોડે વખત જાય છે. એકમેકની બેલડીએ વળગી આ રણમાંથી છૂટવ શીતળ ઝરા પાસે બેસવા, “હું, તું અને આ કિતાબ” એ સ્થિતિ અનુભવવા યત્ન કરે છે. નાચના આંદોલનથી, જગતના રણ જડતી લાખો રજકણોમાં બે રજકણો સૂર્યના એક કિરણમાં તેજોમય થવા આકાંક્ષા ધરાવે છે. નથી જગત, નથી વિશ્વ, નથી ત્રીજો કોઈ. પણ પ્રભુના અનંત તેજનાં બે અદ્ય કિરણો એક બનવા માટે ઉત્સુક. થોડાક વખત પછી સંગીત બંધ થયું, નાચ બંધ થયો અને વળી પાછાં યુગ યુગનાં અંતર. પણ પાછું શરૂ થયેલ સંગીત, પાછો નાચ અને વળી પાછી અણબોલેલી, અણબોલ્યાઈ હૃદયની વેદનાઓ, આશાઓ અને ભક્તિઓ! રાત્રિ વધે છે અંધકારનો પડદો પડે છે. નાચના ઝોરડાઓ બંધ થાય દે સંગીતવાળાઓ બીજાને ઘેલાં કરવાની કળાનાં સાધનો લઈ લે જાય છે—હોટેલની બહારથી આવેલાં પોતપોતાનાં ગૃહસ્થળો શોધે છે. હોટેલમાં રહેતાં પોતપોતાના નંબરના ઝોરડાઓનો આશરો લે છે. સેંકડો શીટની ઝોશરીઓ નિર્જન થઈ જાય છે. ગ્રેમ જોડાંઓના થનગન નાચતા પગ થોડાક વખત માટે શાંતિ સ્વીકારી લે છે. થાકેલા પગને માટે, દુઃખથી લચેદ પગને માટે નિઃશ્વાસ મુકાય છે. ઝોરડાના દરવાજાઓ પોતપોતાના

વાત કોઈને કહ્યા વગર નિમકહલાલ ચોકીવાનની માફક ઊભા રહે છે. દરવાજા પાછળ પ્રેમ, રનેહ, વેર, કલહ, ઉલ્લાસ, નિરાશા સૌ સૌ પોતપોતાની શય્યા શોધી લે છે. સેંકડો ઓરડાની અંદર ધબકતાં સેંકડો હૃદયો જગતના અરણ્યની અંદર થોડાક સમય માટે પણ અરણ્યની શાંતિ શોધે છે.

“ନା”

જગતની અંદર બે સામસામાં તત્ત્વો કામ કરી રહ્યાં છે; સારું અને નહારું, સત્ય અને જૂઠાણું, તેજ અને અધકાર, શાંતિ અને અશાંતિ, પ્રેમ અને વેર વિગેરે. એ જ પ્રમાણે હા અને ના બન્ને અનાદિ કાળથી વિરોધી તત્ત્વો છે. લોકવાયકામાં ‘હા, અને નાને હંમેશાં વેર’ એ કહેવત આ સત્ય સૂચવે છે. ‘હા’ એ દૃઢતા બતાવે છે, પ્રગતિ સૂચવે છે, પ્રેમ દાખવે છે, બ્યારે ‘ના’ એ અનિશ્ચિતતા બતાવે છે, પ્રગતિનો વિરોધ સૂચવે છે, પ્રેમને બેધતા ત્યાગ માટે અશક્તિ બતાવે છે.

પણ કેટલીક વખત એમ બને છે કે ના એ દૃઢતાનું તત્ત્વ લાગે છે. દાખલા તરીકે સ્ત્રી લાલસાનું એક સુશોભિત વસ્ત્ર પહેરીને મનુષ્યને દોરવવા આવે છે અને તે દોરવે તે રસ્તે જાય તો સુખ માટેની વાંચ્છના પૂરી કરશે એમ સૂચવે છે. તે મનુષ્ય હા પાડે તો પોતાના રસ્તામાંથી અલિત થાય છે, હૃદયના રામને તિલાંજલી આપે છે. પણ ના પાડે તો હૃદયના રામને બરાબર સ્થાપન કરે છે અને ગમે તેવા દુઃખમાં પણ પોતાનો રસ્તો ન છોડવો તેવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

એટલે આવા દાખલાઓમાં ‘હા’ અને ‘ના’ પોતાનાં આરિચ્છ બદલી નાંખે છે, અને ‘ના’ મજબૂતાઇનું તત્ત્વ બને છે બ્યારે ‘હા’ નબળાઇનું તત્ત્વ બને છે. આધુનિક કાળમાં આવી હિમ્મતની

બહુ જરૂર જણાય છે. પુરાતન વખતની માફક આજે જુદા જુદા દેશો આ જગતરૂપી મહાસાગરમાં બેટો નથી, પણ જેમ મુંબઈ નગરીએ સાત બેટો જેડાછ એક શહેર ઉદ્ભવેલું છે તેમ બધા દેશો જુદા જુદા બેટો મટી એક સંગઠિત મોટું જગત ઉદ્ભવેલું છે. વરાળ અને વિજળીના બળથી હજારો માઈલ દૂર રહેતા લોકો પાસે આવી ગયા છે અને પહેલાં મુંબઈથી સુરત જતાં જેટલા દિવસ થતા તેટલા વખતમાં માણસ લાંડનથી ઓસ્ટ્રેલિયા જઈ શકે છે.

આવા ફેરફારો સાથે વેપાર અને ઉદ્યોગમાં ફેરફાર થયા છે, રાજ્યદારી સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો છે. આત્માની કસોટીનું ક્ષેત્ર વધ્યું છે. જેમ સાંસારિક ઘટના સાદી મટી ગૂંચવાડાવાળી થઈ છે તેમ આત્માનાં તોફાનો સાદાં મટી ગંભીર થયાં છે.

આ જાતના વેપારમાં કે ઉદ્યોગમાં જેડાશો ? આ સાદો પ્રશ્ન હજારો લોકોને પૂછવામાં આવેલો હશે. તેમાંથી કેટલા લોક ખરી વખતે હા અને ખરી વખતે ના કહી શકે છે ? કોઈ ભાઈએ કે બહેને સંસારના રીતરિવાજોને ઠોકર મારી અમુક પગલું લીધું છે. જનસમાજ વરનાં ટોળાંની માફક એ વ્યક્તિ-ઓનો ભક્ષ કરવાને તૈયાર થઈ રહેલો છે અને તે વરઝોતું ભયંકર ભસવું નજદીક ને નજદીક સંભળાય છે. જનસમાજનાં ખીજાં ભાઈબહેનોને પૂછવામાં આવે છે: તમે આ બંડખોર વ્યક્તિની સાથે ઊભાં છો કે જુદાં ? કેટલાં માણસોમાં આ ટોળાંની સામે જઈ તે વ્યક્તિની સાથે ઊભવાની હિમ્મત રહેશે ? આપણાં નિકટનાં સંબંધનાં તે હોય તેમ છતાં જવાબ દઈશું કે અમે તે બંડખોર વ્યક્તિઓને ઓળખતાં નથી. વરઝો તેમને ફાડતાં હશે ત્યારે મનમાં સાંત્વન લઈશું અથવા કુટુંબીજનોમાં ડાહી ડાહી વાતો કરશું કે જેવાં કર્યાં તેવાં ભોગવે ! દેશને નામે

જ્યારે વાવાઝોડું ઉત્પન્ન થતું હોય, દેશના નામથી અત્યાચારો થતા હોય અને તેને દેશાભિમાનનું નામ આપી વાજબી ગણાતા હોય ત્યારે કેટલી વ્યક્તિઓ દૂર બીમી રહી તે વાવાઝોડામાં ભાગ લેવા ના પાડશે ? ૧૯૧૪માં યુરોપમાં ભયંકર લડાઇ ફાટી નીકળી, ત્યારે દેશમાં દેશાભિમાનનાં ગાંડપણુની અવધિ થઈ હતી અને જે ભાઈ ભાઈની કલેઆમમાં ભાગ લેવા ના પાડે તેને દેશદ્રોહીની ઉપમા આપી તેને ફાટી નાંખવા લોકોનાં ટાંળાં ઊલટતાં.

રેમ્સે મેકડોનલ્ડમાં આવી હિમ્મત હતી. તેને લંડન છોડવું પશ્યું અને પોતાના નાના ગામ લોસીમાઉથમાં ગયો તો ત્યાં પણ વરંઓનાં ટાળાં બિંબાં જ હતાં. પણ એની ના તે ના જ હતી. જે યુદ્ધને તેણે દુષ્ટ અને રાક્ષસી માન્યું, તે યુદ્ધમાં તે ન જોડાયો તે ન જ જોડાયો.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના રીપબ્લીક સામે બ્રિટીશ સલ્તનત તૂટી પડી, ત્યારે લોઈડ જ્યોર્જ અને બીનન્ટો અલગ રહ્યા અને ખૂનની ધમકી અને ખૂની હુમલાઓ છતાં પોતાના સિદ્ધાંતમાં અડગ રહ્યા. આ વિષય ઉપર જાણીતા ઇંગ્લેન્ડ અંતકાર ગાલ્સવર્થીએ એક સુંદર અને હૃદયદ્રાવક નાટક લખેલ છે. કેબિનેટમાં જાયો ઓધો ધરાવતો ગૃહસ્થ પોતાના કુટુંબ સાથે સુખી છે. સ્નેહાળ પત્ની, સ્વર્ગના દૂત જેવી છોકરી, પૈસો, રાજકીય જીવનની જાંચામાં જાયી ટોચ ઉપર જવાનો સીધો રસ્તો—આ બધું તેની પાસે હતું. વિધિએ તેની કસોટી કરી. એક નાના ગરીબ મુલક ઉપર બ્રિટીશ સલ્તનતે કાંઈક ખોટાં બહાનાં કાઢી ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો: તે મુલકને તોપથી અને દારૂગોળાથી છૂંદી નાંખવો, તેના ગરીબ લોકોને એવા મારવા કે

ફરીથી ઊભા થવા ન પામે. તે ગૃહસ્થ સામે થયો. આખું પ્રધાનમંડળ એક તરફ, એક તરફ એ એકલો. તે ગૃહસ્થ મહા કાબેલ હતો. તેની સમક્ષ પૂરેપૂરી રીતે બંને રસ્તાઓ ઊભા હતા. એક તરફ કુટુંબ સ્નેહ, પૈસો, રાજકીય જીવનની ઊંચી પદવી; બીજી તરફ ગેરઆખર, પત્નીના સ્નેહનો નાશ, ગરીબાઈ અને કદાચ-છેવટે મૃત્યુ ! તેણે બીજો રસ્તો પસંદ કર્યો, પાર્લામેન્ટમાં વિષય ચર્ચાવા આવ્યો કારણકે પ્રધાનમંડળને પાર્લામેન્ટની પસંદગી જોઈતી હતી. તેણે ખુલ્લું કહી દીધું કે તે ભરપાર્લામેન્ટમાં પોતાનો વિરોધ જાહેર કરશે. તેનાં સગાંસંબંધીઓ, તેના મિત્રોએ, તેની પત્નીએ બહુ બહુ યત્ન કર્યા, સમજાવવાની કોશિષ કરી, પણ એકનો એ ન થયો. ભરપાર્લામેન્ટમાં ઊભા થઈ વિરોધ કર્યો. પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામું તો અગાઉથી મોકલાવી આપ્યું જ હતું.

આથી જનતા અને પ્રજા તો ‘દેશાભિમાન’થી ગાંડી થઈ ગઈ હતી અને એ વરનાં ટોળાને છાપાં રોજ ઉસ્કેરતાં હતાં. જેમ લોકડી પાછળ શિકારી ફૂતરાઓ મૂકવામાં આવે છે તેમ એ ગૃહસ્થની પાછળ પ્રેસ, સગાંબહાલાં, મિત્રો, લોકોનાં ટોળાં પડ્યાં. પાર્લામેન્ટમાંથી રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી. પાસે પાસેના મિત્રોએ વહેવાર બંધ કર્યો, સગાં સંબંધીઓએ ત્યાગ કર્યો, તે છતાં તેણે તો સભા ભરવા માંડી. આ કૂર, નિર્દયી, અન્યાયી અને પિશાચી યુદ્ધ સામે પોતાનો સતત વિરોધ બહાર પાડવા લાગ્યો. સભા ભાંગી નાંખવામાં આવી, તેને માર પડ્યો. લોહીનીગળતા માથા સાથે જ્યારે તેણે ઘરમાં મોડી રાત્રે પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે પત્નીએ છેવટની માંગણી કરી. એક બાજુ મારો જીવનભરનો સ્નેહ, બીજી બાજુ ત્યાગ. તે ગૃહસ્થે છેવટનું સુખન લઈ પત્નીની વિદાય લીધી અને તેની

સાથે વ્હાલામાં વ્હાલી દીકરી પણ ગઈ ! અને છેવટે લોકનાં ટોળાંના હાથે તેનું મૃત્યુ થયું !

આ “ના”નું જોર, વીજળી જેવી પ્રચંડ શક્તિ. હજારો અને લાખો લોકોએ “હા”થી સુખ લીધું પણ આત્મિક શક્તિ ગુમાવી. આ એક વીર આત્માએ “ના”થી જગત જેને સર્વોપરિ માને છે એવું બધું ગુમાવ્યું પણ આત્મિક શક્તિ મેળવી.

પણ “ના”ના ગુણ હંમેશ આવા હોતા નથી. કવચિત તે નબળાઈ, પ્રેમનો દ્રોહ, વિશ્વાસઘાત અને અધોગતિ તરફ પણ લઈ જાય છે. જે રાતે પ્રભુ ખ્રિસ્ત પકડાવાના હતા, તે સાંજના જમી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું કે આજે રાતે તમે બધા મને છોડી દેશો. પીટરે કહ્યું: “પ્રભુ ! બીજા બધાં છોડી દેશે પણ હું તો તમને નહિ છોડું.” ત્યારે ખ્રિસ્તે જવાબ વાળ્યો કે: “પીટર ! આજ રાતના કૂકડો બોલે ચાર પહેલાં તું ત્રણ વખત મને નાકબૂલ કરશે.”

અને એ જ પ્રમાણે બન્યું. પ્રભુને જ્યારે ચાહુદીના વડાને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા, ત્યારે પીટર પાછળ પાછળ ગયો અને તે જ્યારે તાપણુ આગળ બેઠો હતો ત્યારે એક પછી એક એમ ત્રણ નોકરોએ તેને પૂછ્યું કે તું પણ ખ્રિસ્તનો અનુયાયી જ છે ને ? તેણે ત્રણ વખત ના કહી અને કૂકડો બોલ્યો ! કોઈ બહેનની નિંદા થતી હોય, તેના પવિત્ર જીવન પર કાદવ ઊડતો હોય ત્યારે આપણે ચુપકીદી પકડીને તે કાદવ છાંટવામાં ભેળાઈ તે બહેનને નાકબૂલ કરીએ છીએ અને “ના”ને શરણે જઈ નબળાઈ સ્વીકારીએ છીએ અને દ્રોહ કરીએ છીએ. ક્યારે “ના” કહેવી—ક્યારે “હા” કહેવી એ મનુષ્યના ચારિત્રની મોટામાં મોટી કસોટી છે. પ્રભુનો પેગામ જેના હૃદયમાં ઊતર્યો હશે તેને “હા” કે “ના”ની મુશ્કેલી નહિ નડે.

આદર્શ પત્ની

કોલેજના દિવસો કોણ ભૂલી શકે એમ છે ? લગભગ ચાર દાયકા થઈ ગયા પણ જયતાવસ્થામાં કે સ્વપ્નાવસ્થામાં તે દિવસો આંખ આગળથી ખસતા નથી. ત્યારનાં દુઃખો, ત્યારની અગવડો, અભ્યાસની મહેનતો, પરીક્ષાના આઘાતો, નબળાં પરિણામો માટે માઆપનાં કટુ વચનો—એ બધાં છતાં એ દિવસો જીવનમાં ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે.

કહેવાય છે કે ભૂતકાલ તરફ મનુષ્ય જાતિ આકર્ષાય છે, કારણ કે વર્તમાનથી તે અસંતુષ્ટ છે; ભવિષ્ય આશાભર્યું નથી. પણ કોલેજના દિવસોનું આકર્ષણ આ કારણને લઈને નથી. બચપણ પૂરું થયેલું હોય છે, અને યુવાવસ્થાનો આરંભકાળ હોય છે. કવિ વર્ડઝવર્થે કહ્યું છે કે “બચપણમાં પ્રભુતાની ફેરમ બાળકોને હોય છે.” યુવાવસ્થામાં માનવજાતિનાં સ્વપ્નાં, અભિલાષા, વિચારો એ બધું જાણે ઈન્નરા તરીકે મળેલું હોય છે. શાળા પૂરી થતાં સુધીમાં ન વાંચેલાં, ન જોયેલાં એવાં પુસ્તકોનો પરિચય થાય છે. જગતનાં જે ઊંચી કોટીનાં સાહિત્ય છે તેમાં હું અંગ્રેજી સાહિત્યને મૂકું છું. કવિઓ, નવલકથાકારો, નિબંધકારો, ટ્રિલસ્ટ્રીફો, ધાર્મિક ઉપદેશકો આ સૌનાં વચનામૃતનું એ સાહિત્ય તો જાણે સોનાની અને હીરાની ખાણ છે.

કોલેજમાં ગયો અને આ પુસ્તકો જોયાં એટલે મને તો એક જાતની ઘેલછા લાગી. નવા પરણેલા જોડાને જે જાતની લાગણી થાય છે તે લાગણીઓનો મને આ પુસ્તકોનો સહવાસ થતાં અનુભવ થયો. ધરના કાર્યક્રમમાંથી, હરવા ફરવામાંથી, મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપોમાંથી વખતની કાપકૂપ કરી આ અદ્ભુત સાગરમાં તરવામાં મેં સમય ગાળવા માંડ્યો. ઘણા યુવકોને આ જ અનુભવ થાય છે. જીવન ટૂંકું છે અને પુસ્તકો અભ્યાસ કરવાને માટે આટલાં બધાં છે એ લાગણી ત્યારે ધર્મ અને હજી થાય છે.

આ સાહિત્યે સ્વપ્નાં આપ્યાં, વિચારશ્રેણી સ્થાપી, અભિલાષાઓ ઉત્પન્ન કરી, લાગણીઓને જન્મ આપ્યો. સાથે સાથે બીજી જવાબદારીઓ નહિ. ઘેરથી નિયમિત રીતે પૈસા આવે. કોલેજનું મિત્રવૃંદ. સારાય જગતનો બોળે આપણા ઉપર હોય તેમ દરેક વિષય ઉપર ચર્ચા થાય. તદ્દન ગંભીરાઈથી અને આત્માની પૂરી લાગણીથી-નદીનાં પૂર, કપડાં ધોવા જતાં નરનારીઓનાં ટોળાં-રાત્રિએ નદીની અપૂર્વ શાંતિ-તે વેળા દીટવીની દૂરથી સંભળાતી ચીસો-આંખાવાડિયામાંથી કાચી અને ઝાડ પરથી તાજી જ તોડેલી (ચોરેલી!) કેરીઓ-આ બધાંમાં જે અપૂર્વ આનંદ આવતો, જે પ્રભુતાની ઝાંખી થતી તે હવે જીવનમાં કવચિત જ થાય છે.

લગ્ન અને તેને લગતા સવાલો ઉપર વિચાર થતો, ચર્ચાઓ ચાલતી પણ કોલેજના યુવકોના આવા સવાલો ઉપરના વિચારો તેમજ ચર્ચા લાગણી વગરનાં તો હોય જ શાનાં? પોણો ભાગ લાગણી અને પા ભાગ વિચાર એ પ્રમાણે માપ મૂકી શકાય. પત્ની કેવી જોઈએ એના જવાબમાં કાંઈકે સ્વપ્ન ઊદ્ભવતાં. ખૂબસુરત પત્ની-પછી આ રૂપમાં કે બીજા રૂપમાં-એ તે વખતની

આદર્શ પત્ની. સ્ત્રીઓ, ધણુખરું વ્યક્તિરૂપ સ્ત્રીઓ, સામું કોલેજનો યુવક જેતો નથી. તે સ્ત્રીને સમૂહ તરીકે જુએ છે અને પ્રભુની કોઈ અણુમોલ કૃતિ જેમને થાય કે પર્વતમાં આવેલા, જંગલની ઘટામાં છુપાયેલ કોઈ મંદિરને જેમને જેવો થાય એવા ભક્તિભાવથી તે સ્ત્રીને જુએ છે. આ જાતનો ભાવ કટલી હદ સુધી લઈ જવાય છે એનો એક દાખલો આપું. કોલેજના એક કોન્સર્ટમાં એક મિત્રે લક્ષમણુનું પાત્ર ભજવ્યું હતું અને તે વેળા તેણે કહ્યું હતું કે:— ‘માતા સીતાને કંકણથી નથી જોયાં, પણ પગમાં પહેરેલાં નુપૂરથી જોયાં છે. કારણ કે એમને હું નિત્ય વંદન કરું છું.’ આ વાક્યની અસર બહુ વખત મારા કાનમાં રહી. અને મારા એક સ્નેહી વડીલ ભાઈને મેં લખ્યું કે સ્ત્રીઓ તરફ આપણો ભાવ એવો હોવો જેમને કે એમના સામું પણ ન જોવું ! વડીલ બંધુ જાણતા હતા કે લાગણીઓ કોઈ વાર મનુષ્યને હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે એટલે એ મતલબનો એમણે મને જવાબ લખ્યો અને મળ્યા ત્યારે કહ્યું પણ ખરું.

સ્ત્રીઓ માટેની આ ભક્તિની લાગણી અનેક કાવ્યોમાં, લેખોમાં તરી આવે છે. તેમને માટે કોઈ પણ કાર્ય કરવાની— તેમની સેવા કરવાની આત્મામાં ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રગટે છે. ‘બહેન’ તરીકે તેમને સંબોધવાની ઊર્મિ જાગે છે અને કાવ્યોમાં પણ આ સંબોધન વપરાય છે. આ વાતાવરણમાં કોઈ કન્યા સાથે સંબંધ થાય, ત્યારે તેના ઉપર તેનું ધણું આરોપણ થવા સંભવ છે અને તેનાં ખરા સ્વરૂપને બદલે કોઈ કલ્પનાની મૂર્તિરૂપે તેને જોવામાં આવે છે. વિચારો, સ્વપ્નાની છાજો તો આવ્યા જ કરે છે. બાયરન અને શેલીમાંથી, ટેનીસન અને મીસીસ બ્રાઉનીંગના શાંત પણ સાગર જેવાં ઊંડા પ્રેમનાં સ્વપ્નાં સેવાય છે. ‘ઓરોરા લી’ની લીટીએ લીટીએ પ્રેમ દ્રવે છે. જગત મીઠું બને છે. જગત અને

આકાશ એક થાય છે. સાથે પ્રભુ ખ્રિસ્તની સૌમ્ય મૂર્તિ ઊભી રહે છે, અને તેને પરિણામે સેવાભાવ અને પવિત્રતાની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. ફિલસૂફીના ગ્રંથો આ બધી ભાવનાઓને સ્વપ્નવત્ દશામાંથી મૂર્તિમાન બનાવે છે.

પણ એ દિવસો વહી જાય છે, અને સ્વપ્નાં, ભાવના, ભક્તિના સમુદ્રથી ઘેરાયેલ બેટ ઉપર રહેતો આત્મા જગતના સંસર્ગમાં આવે છે. ‘Give us this day our daily bread.’ (પ્રભુ! આજે આ દિવસ માટે અમારી રોટલી આપો!) આજ સુધી રોટલી આત્મા માટે મંગાતી. શરીરને ખોરાક જોઈતો ન હતો; આત્માને જ જોઈતો હતો, પણ હવે શરીર માટે રોટલી માંગવાના દિવસો આવ્યા છે. જગત નિર્દય છે. ન ટેવાયેલ એવા આત્માઓને એ પોતાના કાંટા પહેલા બતાવે છે. કલ્પનાના બેટમાં વિહાર કરતો આત્મા જગતના કિનારા ઉપર આવે છે, કે તરત જ તેને ભાન થાય છે કે જેની પાછળ એ ગાંડો થતો એ ગુલાબના પુલને કાંટા હોય છે, જે ચહેરા પાછળ એ દિવાનો થતો તે ચહેરાના મુખમાંથી ધાતકી અને અશ્લીલ શબ્દો નીકળી શકે છે, સેવાભાવ વાપરતાં પહેલાં શરીર અને સગાંવહાલાંઓના દાવા ઊભા રહેલ છે. જ્યાં એ જાય છે ત્યાં કાં તો તીક્ષ્ણ ભાલાં કે કાંટાનાં ઝાડ હોય છે. આ સર્વ મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવાને ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનો અખૂટ ખજાનો જોઈએ, ધીરજ અને શાંતિ જોઈએ. એ ન હોય તો આગળ પ્રયાણ અશક્ય થાય છે. આજસુધી રચેલી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ઊડી જાય છે અને કલ્પનાવિહીન, સ્વપ્નવિહોણા, ભક્તિશૂન્ય અને પ્રેમવંચિત રખડવું પડે છે. પ્રભુ યુદ્ધ પહેલીજ વાર મહેલમાંથી નીકળ્યા અને તેમણે સૃષ્ટિનાં દુઃખો જોયાં—વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ-ત્યારે જગત પ્રત્યે તેમને વિરાગવૃત્તિ થઈ. પણ આ તો એમણે માત્ર શરીરનાં પરિવર્તન જોયાં. જગતમાં થતાં માનસિક

પરિવર્તન એમણે જોયાં હોત તો કદાચ આથી પણ ભયંકર
વૈરાગ્ય થાત. એક સુંદર સ્ત્રીના શરીરનો ધીમે ધીમે થતો નાશ
અને અંતે તેનું વૃદ્ધરૂપે થતું પરિવર્તન—તેના જેવું, એક
સ્ત્રીના કે પુરુષના આત્મામાં, વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં, કેટલું ભયાનક
પરિવર્તન થાય છે? આ ભયંકરતા આગળ સ્થૂળ શારીરિક
ભયંકરતા કાંઈ જ નથી.

લગ્નની ભાવના લગ્નની વિધિમાં ઉતારવામાં આવેલી છે.
આ વિધિ અને આજીવ્યાજીવની ઘટનામાં કાવ્ય છે અને લગ્ન કરનાર
યુવકને તો એ અવર દુનિયા લાગે છે. ત્યાર પછીનું મિલન
કવિઓએ ગાયું છે અને નાટ્યસંહિતામાં ચર્ચાયું છે. ક્ષણભર એમ
થાય છે કે આ જ જીવન છે, આ જ જગત છે. પણ જેમ વ્હાલ-
સોયા હાથે પહેરાવેલો ડુલનો હાર ખીજે દિવસે સવારે તો કરમાઈ
જાય છે તેમ તે સ્મિત, હાસ્ય, ક્રોડ, પ્રેમાળ ગોષ્ઠિ એ સર્વ
ધીમે ધીમે સૂકાઈ જાય છે અને વખત એવો આવે છે જ્યારે
એ ચહેરા ઉપર મહિનાઓ કે વર્ષો સુધી સ્મિતની છાયા સરખી
પણ જણાતી નથી. ખીજને માટે કદાચ એ સ્મિત આવતું હશે
પણ તેને માટે હૃદય જેવું તલસે છે તેને માટે એ નથી. દુનિયાનાં
સ્મિતો અને હાસ્યોનો એ જ ઇતિહાસ છે. ભાઈ હો કે મિત્ર હો,
પત્ની હો કે પતિ હો, એક વખત દૂર ખસવા માંડ્યું એટલે
અંતર વધતું જ જાય છે અને હૃદયનું મંથન ગમે તેટલું થાય,
પણ ચહેરા પહેલાંના જેવો નથી અને નથી જ રહેવાનો. પ્રકૃતિના
સંબંધમાં પણ એવું ક્યાં બનતું નથી? એક દિવસ સવારે જ્યારે
સોનાનાં ફિરણો તેનાં પર પડતાં હતાં ત્યારે સુએઝ શહેર જેવું
હતું. ખીજ વાર જેવું ત્યારે એ સુવર્ણ પ્રકાશ ત્યાં ન હતો !

આ શરીર પ્રભુનું મંદિર છે કે નરકની. ખાણ છે તે ખાખત
પરાપૂર્વથી ઝગડો ચાલે છે અને હજી પણ ચાલવાનો. ભર્તૃરિએ

શરીરમાં ગંદવાડ જ ન્તેયો. પયગંબર ખ્રિસ્તે ત્યાં પ્રભુનો વાસ ન્તેયો, ધીના દીવા બળતા ન્તેયા, અને મંદિરના ઘંટ વાગતા સાંભળ્યા. લગ્નની સાથે શારીરિક સંબંધ ન્તેડાયલો જ છે. લગ્ન કર્યા પછી પણ શારીરિક સંબંધ ન કરવો અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ એક અંતિમ વિચાર છે; શરીર ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ ન રાખવો પણ તેની ધ્વજા અને અભિલાષા આય તેટલી પૂરી કરવા દેવી એ બીજો અંતિમ વિચાર છે. પણ આ બેની વચ્ચે સુવર્ણ માર્ગ રહેલો છે. શરીરને પ્રભુનું મંદિર ગણી આત્મા અને શરીરના સંબંધને, પવિત્રતા સચવાઈ રહે અને મંદિર કલુષિત ન થાય ત્યાં સુધી અવકાશ છે. જગતમાં ઘણી દુર્ઘટ રચનાઓ મુકાયેલી છે, પણ આ શરીર અને આત્માના સંબંધના જેટલી દુર્ઘટ બીજી કોઈ જ ન હોય. પત્ની ઉપરનો પતિનો પ્રેમ કે પતિ ઉપરના પત્નીના પ્રેમની, સોની સોનાનો કસ કાઢે એવી કસોટી છે. સ્વેચ્છાચાર અને સ્વતંત્રતા એ બે વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત છે. એક યુવાને હમણાં લખેલ પુસ્તકમાં નિરાંત (Security)ની બહુ હાંસી કરી છે. આ દેશમાં આવી નિરાંતથી ઘણી અધોગતિ થયેલી છે, અને સાહસને લગભગ તિલાંજલી મળી છે. એને પરિણામે યુવક-યુવતીઓનાં ચારિત્ર ઉપર પણ માઠી અસર થયેલી અને સ્વતંત્રતા-પ્રાપ્તિમાં મોટી અડચણો આવી રહેલી છે. પણ આવી નિશ્ચિતતા ખોટી એટલે બધા પ્રકારની અનિશ્ચિતતા સારી એ સત્ર તો બચકર પરિણામ લાવે તેવું લાગે છે. પવિત્રતા એટલે નિશ્ચિતતા એ ને આપણને ગ્રાહ્ય હોય તો આ સત્ર કેવળ ખોટું છે, અને અગ્રાહ્ય હોવું નેઈએ એમ આ યુવાન બાદએ પોતાના પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે !

પ્રેમને લીધે શારીરિક સંબંધ છે તેમજ શારીરિક સંબંધને

શીથિ પ્રેમ છે; અને શરીર રૂપી મંદિર કલુષિત કરીએ તો પ્રેમનો નાશ જરૂર થવાનો. એકત્ર કુટુંબની સંસ્થા જતી જાય છે અને તે ટકી રહેવાની નથી; પણ એ સંસ્થામાં સ્વાભાવિક સંયમ હતો તે સંયમ પણ નષ્ટ થતો જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબને અંગે જે સંયમ હતો તે એ સંસ્થા ન હોય છતાં પણ ચાલુ રહે, એ જોવાની જવાબદારી યુગકર્મને માથે છે—હોવી જોઈએ. જે સંગીત અને કુલો અને કુલોના હારોના વાતાવરણમાં મગ્ન થયેલાં તે સંગીત અને કુલોની ફારસ ચાલુ રાખવી હોય તો અન્યોન્ય શારીરિક સંબંધની ધટના પ્રેમ અને ભક્તિ ઉપર રચાવી જોઈએ; નહિ તો પ્રેમને સ્થાને તિરસ્કાર અને ધિક્કાર આવશે, મીઠાં સ્મિતોને બદલે કટુતા પ્રસરશે અને જીવન ઝેરમય બનશે.

દરેક મનુષ્યને વધતી ઓછી બાવનાઓ હોય છે, તેમજ આદર્શ હોય છે. એક જાણીતા ચિત્રકારનું ચિત્ર છે. રાત્રિની શાંતિને સમયે એક પુરુષ પુસ્તક વાંચતો અને ‘પાદપિ’ પીતો ખેડો છે. પાદપિના ધુમાડા ધીમે ધીમે જીંચે જાય છે અને તે ધુમાડામાં તે એક સ્ત્રીનું ચિત્ર જુએ છે. આપણે પણ તેજ પ્રમાણે ધુમાડામાં કે સૂર્યાસ્ત વખતના રંગબેરંગી વાદળોમાં, કે સવારનાં ઊગતાં સૂર્યકિરણોમાં, નાચતા સમુદ્રતરંગોમાં કે બારણે આવેલી બિખારણુના સંગીતમાં, કોઈ પ્રિય પુસ્તકના વાચનમાં, કોઈ રટોળ ઉપરના એકાદ દૃશ્યમાં ‘આદર્શ પત્ની’ જોઈએ છીએ. સ્વચ્છતા એ સ્વપ્નદેવીની સૃષ્ટિ છે. જગતમાં મલિનતા અને ગંદકીથી જેટલો પ્રેમ નાશ પામેલો છે, તેટલો કદાચ કોઈ બીજા કારણથી નહિ નાશ પામ્યો હોય. એ સ્વપ્નસુંદરીએ બંધાળી લખતું સફેદ વસ્ત્ર પહેરેલું જણાય છે. એની જાત બંગાળી લાગે છે. શા માટે લાગે છે એ સમજતું નથી, કારણ કે સ્વપ્ના માટે—આદર્શ માટે કારણ નથી; તર્કશાસ્ત્રના કોઈ નિયમ નથી. કદાચ એમ હોય કે એ બંગાળીમિમાંથી

હિંદુસ્તાનને ઘણી જાગી ભાવનાઓ મળેલી છે, ભક્તિરસ અર્પણો છે, જાગી કોટીનાં કાવ્યો તેમ જ ચિત્રો મળેલાં છે, આત્મત્યાગની પરિસ્થિતિઓ મળેલી છે; કારણ ગમે તે હોય પણ જ્યારે આદર્શ સ્ત્રીનાં દર્શન થાય છે ત્યારે ત્યારે તે બંગભૂમિની મુત્રી હોય એવો ભાસ થાય છે. તેની આંખોમાં અને અંગોમાં કાવ્ય અને પવિત્રતાનાં કિરણો ચમકે છે. જેસલમેનની નર્તકીએ જે ભાવથી ઉત્તમોત્તમ અત્તર પ્રભુ ખ્રિસ્તના ચરણ ઉપર ચોપડેલું તે ભાવથી એ ભીંજાયેલ છે. સંગીતની પ્રતિમા છે. દેવદાસીની પેઠે તે નૃત્ય કરી શકે છે; પણ માત્ર પ્રભુની પ્રતિમા આગળ પોતે જેને પ્રેમથી જગતમાં સહચારી બનાવે છે તેને દેવ કહેવા તે તત્પર છે, પણ એણે એને દેવી તરીકે સ્વીકારી હોય તો જ. જેની કનેથી પોતે સુખ લીધેલ છે તેને સેવા અર્પવા તત્પર છે. પોતાના કુટુંબમાં જ જગત સમાઈ જાય છે એમ એ સમજતી નથી. એ તો ગરીબ, દુઃખી, રીબાતાં ભાઈબહેનોને પોતાનાં કુટુંબીજનો જ સમજે છે. તેના ચહેરા ઉપર કટુતા નથી, પણ સ્મિત છે. વ્યવહારમાં તેનું હૃદય સંકુચિત નથી પણ કર્ણના હૃદય જેવું વિશાળ છે. કવિ બ્રાહ્મીગના ‘જગત સારું’ છે કારણ કે ત્યાં પ્રભુનો વાસ છે’ એ સૂત્રને તે માનનારી છે અને એ માન્યતાને લઈને, પર્યુકુટિ હો કે મોટી મહેલાત હો તેમાં કુલોની ફારમ પ્રસરાવનાર છે,

એક ચિત્ર છે: સંધ્યા સમયે, નમી જતાં કિરણોમાં, ખેતરનું કામ કરી એક પતિ-પત્નીનું જેડલું સ્વગૃહે જતું હોય છે. જીવન-ભર અન્યોન્ય પ્રેમ અને સેવા કરી જીવનસંધ્યાએ પ્રભુગૃહ તરફ પતિ-પત્ની જતાં હોય તેના કરતાં ખીજે ઉચ્ચતર આદર્શ શો ?

भाक्षी

મુંબઈ ઇલાકામાં કેળવણીની એક સંસ્થા સાથે મારો સંબંધ છે, અને તે સંબંધને લઈને વર્ષમાં એક બે વખત મારીને માટે અરજનાં ફોર્મો પર મારે સહી કરવી પડે છે. પચાસ સો બાળકો આ પ્રમાણે મારી પાસે આવે છે.

એક દિવસ સવારે હું મારા ઘરની એલેરીમાં વાંચતો બેઠો હતો. એક બાળક અને બાળકી આવીને શાંતિથી ઊભાં રહ્યાં. પુસ્તકમાંથી પહાર નેહું છું તો—ભૂરી આંખો, કોમળ શરીર, તેજસ્વી ચહેરો અને બાળકીના ઝુલ્ફાં. હાથમાં ફોર્મો હતાં, આંખોમાં શરમ હતી. ગરીબાઈને જગત તરફ જોવાની રીત જુદી હોય છે, અને તે આ બાળકોને અત્યારથી જ હતી. યુજરાતી ન હતાં પણ ભાંગીતૂટી યુજરાતી બોલી શકતાં હતાં. મેં ફોર્મ વાંચ્યાં અને જોયું કે એમના વાલી તરીકે એમની માએ સહી કરેલી છે. વડીલની છાયા આ બાળકો ઉપર ન હતી અને જગતનો તાપ એ છાયા વગર આ કુમળાં શરીરોને બાળી નાંખતો હતો. બાઈની છાયાને લીમડાની સાથે સરખાવેલ છે પણ વડીલની છાયા વડલા જેવી વિજ્ઞાન છે. મારા નાનપણમાં મારા વડીલ એક બે જાણીતા ફફીર પાસે મહેલા તે મને માફ છે. આ ફફીરો પાસે “કાળજી”ની વિદ્યા હતી એટલે કે હથેલીમાં કાળજી લમાવી જે

કોઈ જોતું હોય તેને અમુક બાબત આપી બતાવી શકતા. મુખ્યત્વે કરીને કોઈને ત્યાં ચોરી થઈ હોય તો આ જાતની “કાનૂની”થી તેનો પત્તો મેળવવાને કોશિશ થતી. ત્યારપછી એવી જાતના આયના પણ નીકળેલા. આ બાળકનો ચહેરો તે હથેલી કે આયનાની માફક એનો ઈતિહાસ દાખવતો હતો. સુશિક્ષિત પ્રેમાળ માબાપ દેશાવરમાં એકલાં રહેતાં હતાં. કોઈનો સાથ ન હતો, કોઈનો ટેકો ન હતો. જેમ વધારે એકલાં એમ વધારે પાસે આવતાં ગયાં, પણ વિધિએ તેમને વિખૂટાં પાડ્યાં. થોડા દિવસની માંદગીમાં કુટુંબનો પોષણહાર ગયો અને સારસી બે બાળકો સાથે તે ગામ છોડી પોતાનાં બાળખીતાં હતાં એ ગામે ગઈ. કોઈ સુંદર સુશોભિત ઘર હોય અને તે આગથી બળી ગયું હોય તો ત્યાં બીજે દિવસે શું જુઓ છો? બળતું ખડિયેર, રાખનાં ઢગલા અને ધગધગતા અંગારા. એ કુટુંબમાં બળતા અંગારા રહ્યા પણ એની સાથે આ પ્રેમ ને બે બાળકો !

કેટલાંએક બાળકોને તો વડીલનો છાંયો પણ ગયેલો હોય છે અને માનાં પ્રેમથી પણ વચિત થયેલ હોય છે. જગતની રહેમનજર ગરીબાઈ ઉપર નથી હોતી. કુટુંબનો પોષણહાર જય એટલે કુટુંબની કહેવાતી “લક્ષ્મી” પણ જગતની આંખમાંથી જાય. બાળકોનું તથા પોતાનું પોષણ કરવું એ સહેલી વાત નથી. અને કાંટાવાળો રસ્તો ચૂકી કવચિત્માં કાંટા વગરનો પણ અંતિમમાં નાશ તરફ જતો રસ્તો પ્રસંદ કરે તો તે પાપ તે જગતના શિર ઉપર છે કે તેના ઉપર? બાળકો અજાણ નથી. દુઃખ જાણે છે, પાપ પણ જાણે છે અને શરમ પણ જાણે છે. તેમના મુખ ઉપર શરમનાં શોરડા પડેલા હોય છે. પહેલાંના વખતમાં જેમ હરિજનો રસ્તે જતાં ખૂમ મારતા—“આપણ ખસી જજો” એવી ખૂમ તેઓ મારતાં નથી, પણ એમનો આત્મા એવી જ ખૂમ મારી

રહેલ છે.

ગરીબાઈમાં પણ કાવ્ય હોય છે. એન્ડો વાગતાં હોય, ધન્યો ફરફરતી હોય, “જય”ના પોકારો ઘઈ રહ્યા હોય ત્યારે કેસરિયા સાડી પહેરીને ફરવામાં કાવ્ય છે, પણ જે ઘરમાં બયંકર ગરીબાઈ હોય, પતિ વર્ષોથી ખાટલાને વશ હોય, રાત ને દિવસ મજૂરી કરીને ધણીને છોકરાંનું પોષણ કરવું પડતું હોય અને આ સાથે છોકરાંઓની સ્વાભાવિક બાળતરની આકાંક્ષા પૂરી કરવી હોય તો તેમાં એથી પણ મહાન કાવ્ય છે. જગતનો આધાર લોકવાયકા પ્રમાણે શેષ નાગની ફેણ છે. ખરી રીતે એનો આધાર સાદાં જીવનનાં આ મનુષ્યો ઉપર છે. સર્વાંગે સ્વાર્થત્યાગી છતાં ત્યાગ શું છે તે સમજતાં નથી, નૈતિક હિંમતની મૂર્તિ છતાં હિંમત શું છે તે જાણતાં નથી, જગતની કીર્તિને ઝાળખતાં નથી, પ્લેટફોર્મ ઉપરનાં પ્રશંસાવાક્યો જાણતાં નથી, “દેશનેતાઓ”ની બજારોમાં વેચાતી છખીઓમાં બિરાજતાં નથી, પણ પ્રભુ ખ્રિસ્ત જેવાના હૃદયમાં તેઓ બિરાજેલાં હોય છે. “ગરીબોને આશીર્વાદ હો, કારણ કે સ્વર્ગ એમના વારસામાં છે.” અડધું શરમાતો, અડધું નિર્દોષ રિમત કરતો એક બાળક માશીનું ફોર્મ લઇને આવ્યો. કાઠિયાવાડી વાઘરી હતો. પિતા વર્ષોથી ખાટલાવશ છે. લોકોના ઘરનું કામકાજ કરી મા પૂડું કરે છે. થોડા વખત ઉપર અરજી કરેલી પણ અમુક નિયમોને લીધે માશી ન મળી, ત્યારે જીવની માફક સાચવેલ રૂપાનો એક નાનો દાગીનો ગીરો મૂકેલો અને છોકરાની શીના પૈસા ભરેલા; હવે તો મા થાકી હતી અને માશી એ જ ઇલાજ હતો. સવારના પહોરમાં ચાર વાગે ઊઠી છાપાં વેચી આખો દિવસ ખાણમાં કામ કરી, રાત્રે અભ્યાસ કરી ખ્રિષ્ટિય સલ્તનતમાં પ્રધાનપદ મેળવનાર વીર રત્નો છે, તેવાં જ વીર રત્નો આ છોકરાંમાંથી ન નીકળે ?

દેવ ! કયો માર્ગ ?

આવણુ મહિનાના દિવસો હતા અને સંધ્યાકાળનો વખત હતો. વડીલોની સાથે મંદિરે દર્શન કરવા જવાનું હતું. એટલે કંઈક જોવા મળશે, ગીતો સાંભળવા મળશે વગેરે વિચારોથી અમારાં બાળહૃદયોમાં પણ ગીતો ગવાતાં હતાં. હિંડોળામાં શ્રીકૃષ્ણ બિરાજેલા હતા અને આખો હિંડોળો ધ્રુવોથી શણગારેલો હતો. ભજનની ધૂન પણ ઘણી જ ચાલી રહી હતી. આવો જ હિંડોળો, પણ ઘણો જ નાનો, ઘરના ચોકમાં પણ થતો હતો, અને ગોકુલાષ્ટમીને દિવસે પારણામાં શ્રીકૃષ્ણને અમે ઝુલાવતા હતા. નાનપણમાં દશમસ્કંધ, મહાભારત વગેરે વાંચવાથી શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં ઇશ્વરી અંશ હતો એમ ત્યારે શ્રદ્ધા હતી. શ્રીકૃષ્ણના બાળપણના કેટલાએક પ્રસંગો જેમાં દુઃખ આવતું હતું, તે હજી યાદગીરીમાં રહ્યા છે. જીવનમાં દુઃખ છે અને તે દેવોને પણ હોડતું નથી એ સત્ય બાળપણથી જ આપણને આવી રીતે છતું થાય છે. જૂનાં પુરાણાં દેવાલયોમાં શિવલિંગની સમીપે જવું અને ત્યાં પગે લાગવું એ હંમેશાં આકર્ષક લાગતું. બાળજીવનમાં એ Romantic લાગતું. શિવલિંગ આવાં દેવાલયોમાં ભોંયરામાં હોય છે, અને થોડાંએક પગથિયાં ભિતરીને જવાતું હોય છે, ધીના દીવાનો ઝાંખો પ્રકાશ પડતો હોય છે,

બાકી અર્ધો અંધકાર, અર્ધો પ્રકાશ એમ લાગે છે. શિવલિંગ ઉપર જળાધારી લટકતી હોય છે અને તેમાંથી પાણી મૂર્તિ ઉપર સતત ટપક્યા કરે છે. પાછળ, ભીંત ઉપર, પાર્વતીદેવીની મૂર્તિ હોય છે. શિવાલયમાં ચંદન, પુષ્પ વગેરેની સુગંધ શિવાલયના જૂના જમાનાની સુગંધ સાથે ભળે છે. બાળક કહો કે મોટેરાં કહો, એમના ઉપર આ વાતાવરણની અસર થયા વગર રહેતી નથી. પ્રભુનું ચિંતન કરવાને આત્મા હમેશાં પ્રેરાય છે. શિવાલયમાંથી ઉપર આવી ધંટ વગાડી, નોખત ઉપર એક બે ઠોક મારી, 'શિવ ભેગા પોઠીઆને પૂજી' ઘર તરફ પાછા જવા નીકળીએ છીએ. ત્યારે ધણા વખત સુધી આ જમતની મલિનતાઓ પ્રત્યે આપણે આકર્ષાતાં નથી.

શ્રીકૃષ્ણનાં મંદિરોમાં આતું વાતાવરણ હોતું નથી, પણ ત્યાં પણ, જુદી જાતનું, ધાર્મિક વાતાવરણ તો હોય જ છે. કોઈપણ મંદિર કે દેવાલયમાં જાઓ અને ત્યાં, તમારા મનમાં અરાબર પડેલા પડતો હોય તો, પ્રાર્થનાને માટે થોડા વાતાવરણ તો મળી આવે જ છે. મંદિરમાં જઈએ અને ધંટારવને માટે કાન અહેરા રાખીએ, ચંદન પુષ્પ માટે નાક બંધ રાખીએ, ત્યાંની નૈસર્ગિક સુંદરતા માટે આંખો બંધ રાખીએ અને ત્યાંથી નીકળતાં આંદોલનો સામે હૃદયદાર બંધ રાખીએ તો પછી મંદિર કે દેવળમાં ગયા તો પણ શું અને ન ગયા તો પણ શું ?

શ્રીકૃષ્ણ તો અધાંને આર્જુન કરે છે કે 'મામેકં શરણં વ્રજ।' મારો એકલાનો આશ્રય લે. નાનપણમાં માળા ફેરવતાં 'શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ।' એ આત્મી પાદપૂર્તિ છે. કેવી રીતે એમની પાસે જવું એ મુશ્કેલ સવાલ છે, ગીતામાં એનો ઉકેલ આવે છે. શરીરબળ કેળવવા માટે હજારો ધણા ધણા મુશ્કેલી નીકળેલા છે; અને ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરિકન માસિકોમાં કે આફ્રિકામાં

સુંદર ચિત્રો જોઇને એમ થાય છે કે એ ગુરને સ્વીકારી એની પદ્ધતિસર તાલીમ લઇએ તો શરીર સારું થશે. એમ જુદાં જુદાં જોયાં ખાઇએ છીએ. ત્રીસની પદ્ધતિ સ્વીકારવી કે સેન્ડોની કે મૂલ્કરની ? કસરત ન કરતાં લાંબી મજલો કાપવી કે સમુદ્રનાં ભૂરાં પાણીમાં લાંબો વખત સુધી તરવું કે ટેનીસ રમવું ? શારીરિક તબિયત માટે આટલું હૃદયમન્યન થાય તો આ આત્માની પ્રગતિ માટે હૃદયમન્યન કેમ ન થાય ? પ્રભુ પાસે જવાને જુદા જુદા રસ્તા છે. ગીતામાં પણ કેટલા રસ્તા બતાવ્યા છે ? બીજા ધર્મોમાં બીજા રસ્તાઓ બતાવેલા છે. સાધારણ રીતે આપણે મુસાફરીમાં કે અનળપણા સ્થળે ફરવા જતા હોઇએ અને ચાર રસ્તા કે પાંચ રસ્તા ભેગા મળે ત્યારે વિચાર થાય છે કે કયો રસ્તો લેવો ? કેટલેક ઠેકાણે પાટિયાં મૂકેલાં હોય છે કે અમુક રસ્તો અમુક નિર્માણ ઠેકાણે લઈ જશે. પણ પ્રભુ પાસે જવાના જુદા જુદા રસ્તાઓ ઉપર પાટિયાં નથી. દરેક રસ્તો આપણે પોતે જ વિચાર કરીને પસંદ કરી લેવો પડે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે બધા જ રસ્તા પ્રભુ પાસે લઈ જશે તો પછી પાટિયાંની જરૂર શી ? પણ રસ્તા રસ્તામાં પણ તફાવત હોય છે. રસ્તા ઉપર અન્યાય હોય કે અનીતિ હોય તે રસ્તે પ્રભુ મળે કેવી રીતે ?

ધંટારવ થઈ રહ્યો હોય, ભજનની ધૂન લાગી રહી હોય, ચંદન, અત્તર વગેરેથી વાતાવરણ સુગંધિત બની રહ્યું હોય, દેવને સ્વચ્છ વાદા અને અઢળક ધરણું ચડાવ્યાં હોય અને તે વખતે પ્રભુની સાથે લગની લગાડવી હોય તે પણ એક રસ્તો છે. એ રસ્તો ધણાંયે ભડોતોએ અખત્યાર કર્યો છે અને સિદ્ધિ મેળવેલી છે. શ્રીકૃષ્ણનાં પદો મનને ઘેલું કરી નાંખે છે. એ પવિત્ર જમના અને ગંગા મૈયાનાં સ્નાન, કાળને પણ હસતી હિંદુસ્તાનની એ એ મહાન નદીઓ, તેમના કિનારા ઉપર શ્રીકૃષ્ણનું જીવન અને

અસંખ્ય મંદિરો અને સાધુઓની જમાતો, સુંદર લીલી કુંજો, યાત્રાને સ્થાને હજારો ભિક્ષુકો અને પાખંડીઓ; એ પણ એક રસ્તો છે. સવાર સાંજ સધ્યાપૂજા, ગુદાં ગુદાં મંદિરોમાં દર્શન માટે દોડાદોડી, દરેક તહેવારે કે અપવાસે સારું જમવાનું (જે પ્રમાણે રૂઢિશાસ્ત્રોએ નિર્માણ કર્યું હોય તે પ્રમાણે) ખીજે વખતે કોઈ પણ ધંધો કરી પેટ ભરવાનું અને એ ધંધામાં કોઈ પણ યુક્તિપ્રયુક્તિ કે અનીતિ કરવી, -ટૂંકામાં કર્મકાંડીનો માર્ગ એ પણ એક રસ્તો છે.

“સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ...તે જાણુ મારો દાસ” એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલું. તે જ પ્રમાણે બંગાળી ક્રિશ્ચિયન કવિ મિસ તોર દત્તે પોતાના કાવ્યમાં લખેલું હતું: “જગતને છોડીને નહિ પણ જગતમાં રહી જનતાને માટે કામ કરી પ્રભુ સાથે સંબંધ બંધાય છે.” એ પણ એક રસ્તો છે.

જ્યારે જ્યારે પ્રભુ ખ્રિસ્તનાં વચનો યાદ કરું છું, ત્યારે ત્યારે સુએઝની નહેર અને આગુબાગુનાં રેતીનાં રણ યાદ આવે છે. એ રેતીનાં રણમાંથી જ ખ્રિસ્તના સિદ્ધાંતો ઉત્પન્ન થયા હતા. શરીરને ખોટું સુખ આપી આત્માને તે નબળો પાડી દેશે નહિ. તે તાપ અને લિલોતરી વગરનાં મેદાનો શરીરને મજબૂત બનાવી આત્માને પણ સુદૃઢ બનાવે છે. રણમાં દૂર દૂર લીલી છાયા અને પાણીનાં ઝરણાં આવે છે, જે રણની તપશ્ચર્યા પછી દુઃખી જીવનમાં પ્રભુના ખોલ જેવાં મીઠાં લાગે છે. જીવન એ લીલી કુંજ સમાન નથી, પણ સહરાના રણ સમાન છે. આપણા દેશમાં પ્રકૃતિએ જીવનને શરૂઆતમાં લીલી કુંજ જેવું બનાવ્યું અને પરિણામ એ આવ્યું કે રણમાં ચાલવાને, પહાડ ઉપર ચડવાને, તોફાની સમુદ્રમાંથી જવાને આપણે અશક્ત થયા, સ્વતંત્રતા ખોઈ અને સેંકડો વર્ષ પછી એ તે પ્રાપ્ત કરી નથી

શક્યા. જેમણે જીવનને સહરાના રણ જેવું માન્યું અને જેમ લોહું તપીને બરાબર મજબૂત થાય છે તેમ જેમણે પોતાના શરીરને મજબૂત બનાવ્યું છે, તેમના પ્રત્યે પ્રભુને પક્ષપાત હોય છે.

પ્રભુ ખ્રિસ્ત અને એમના શિષ્યો એક ગામડામાં ગયા. ખ્રિસ્ત એક કૂવા આગળ બેઠા બ્યારે એમના શિષ્યો ગામડામાં ખોરાક શોધવા ગયા. રણમાં જ કૂવાની કિમ્મત સમજાય છે. પ્રભુ ખ્રિસ્તે ત્યાં એક બાઈ પાણી ભરતી હતી તેની પાસે પાણી માગ્યું, અને બાઈએ તે આપ્યું. બાઈને અચંબો થયો કારણ કે પોતે સમારાની (Samara) હતી ને એ જાતિ તે વખતે અત્યંત જ નેવી જ ગણાતી. પ્રભુએ કહ્યું કે તું જે પાણી આપે છે તે તો મારા શરીરને ટૂંક વખત માટે સંતોષ આપશે, પણ હું તને જે પાણી આપીશ તે તો તને શાશ્વત સુખ આપશે. એ ઊંચા શુષ્ક પર્વતો અને રેતીનાં રણોમાંથી જે બોધ આવેલો છે તે શાશ્વત શાંતિ અને આશ્વાસન આપનારો છે.

તે સિદ્ધાંતોમાં અને તે ઉપદેશોમાં ઊંચાનીચાનો ભેદ નથી રખાયો. એમણે જે જુદા જુદા આશીર્વાદો આપ્યા તેમાં ગરીબોને માટે કહ્યું કે Blessed are the poor in spirit for their's the Kingdom of Heaven. ગરીબ લોકોનું બલુ હજો, કેમકે પ્રભુનું રાજ્ય તેમનું છે. તેમજ વધુમાં ઉમેર્યું કે Blessed are those that mourn, for they shall be comforted. જે શોક કરે તેમનું બલુ હજો, કારણ કે તેમને આશ્વાસન મળશે.

નગતથી છુદાયેલા, ત્રસિત થયેલા, કષ્ટ પામેલા, અન્યાયના ભોગ થયેલાઓને ખ્રિસ્ત પોતાની ગોદમાં બોલાવતા હતા, અને Come unto me all ye that labour and are heavy laden, and I will give you rest. જેમને દુઃખ હોય

તેઓ બધા મારી પાસે આવે અને હું તમોને શાંતિ આપીશ. જગતના અરણ્યમાં જેઓ ચાલી શકતા નથી, જેમનાં ગળાં પાણીથી સુકાઈ જાય છે, જેમને જનતા આશરો આપતી નથી તેવી બહેનોને અને તેવા ભાઈઓને ખ્રિસ્ત કહે છે: તમોને હું શાન્તિ આપીશ.

મહાત્માજી વારંવાર એક સુંદર ભજનમાંથી ઉલ્લેખ આપે છે:

“હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જો ને.”

ખ્રિસ્ત જે ઉપદેશ આપે છે તે મનુષ્યોને નબળા નહિ, પણ પ્રભુમય બનવાને, પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખી સંત થવાને કે શૂરવીર થવાને.

જગતના અરણ્યમાં ચીલા રહેતા નથી. તે ચીલાઓમાંથી ક્યો ચીલો પસંદ કરવો અને પસંદ કરીને યાદ રાખવો કે જેથી વાવાઝોડાંથી ચીલો ભૂસાઈ નહિ જાય તે કઠણ કામ છે. એક ચીલો સહેલો છે. જે ધર્મમાં જન્મ લીધો હોય તે ધર્મમાં જ પુનર્જન્મ (Baptism) લેવો. અમુક ધર્મમાં જન્મવું કે ન જન્મવું તે ઉપર આપણો અધિકાર નથી, પણ પછી તેમાં જ પુનર્જન્મ લેવો કે ન લેવો તે આપણો અધિકાર છે. બધા ધર્મો શાશ્વત સત્ય ઉપર રચાયેલા છે. પણ તે છતાં એકેક વચ્ચે તફાવત છે. પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચે તફાવત ગણવો, જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ ઊભી કરી તેમની વચ્ચે તફાવત પેદા કરવા, એ સર્વ અન્યાય છે. આપણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની પ્રથા સ્વીકારી, સમાજના નિયમ તરીકે કે પ્રથા તરીકે નહિ પણ ધર્મના અંગ તરીકે. એ પ્રથામાં વિશ્લેષ આવે તો ધર્મને નુકસાન થાય એ વિચારશ્રેણીમાં આપણે આવી પડ્યા, યાદ્દી લોકોએ પણ એમ જ માની લીધું કે યાદ્દી લોકો એ જ પ્રભુની માનીતી પ્રજા છે. પણ ખ્રિસ્તના પેગામ પ્રમાણે કોઈ ઊંચા નથી કે નીચા નથી,

કોઈ શુભામ નથી કે શુભામના ધણી નથી. તેના બોધમાં વારંવાર નીચેનો અર્થસૂચક પેગામ આવે છે :

સંત પોલે કહ્યું હતું કે “નથી યાદ્દદી કે નથી બ્રીક; નથી સ્વતંત્ર કે નથી શુભામ; નથી પુરુષ કે નથી સ્ત્રી; કારણ કે તમે બધા પ્રભુ ખ્રિસ્તમાં એક છો.”

કદાચ એમ પણ બને કે જે ધર્મમાં જન્મ લીધો હોય તે જ ધર્મથી આત્માને આશ્વાસન મળે, તો ધર્માન્તર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ એમ સુદ્ધાં બને કે એવું આશ્વાસન ન મળે અને બીજા ધર્મમાંથી આશ્વાસન શોધવું રહે.

પણ આ જગતના ઝગડા કેટલાં યે હૃદયમાં થાય છે? કયે રસ્તે જવું: નદીના કિનારાની ઘટામાં જવું કે રેતીના રણના ઉકળાટમાં જવું? મંદિરમાં નોબત સાંભળવી કે દેવળમાં પ્રાર્થનાઓ કરવી? ખુલ્લા ભૂરા આકાશ નીચે સામુદાયિક પ્રાર્થના કરવી કે હૃદયની અંતર શુદ્ધાઓમાં પ્રભુનું આહ્વાન કરવું એ સવાલો, દેવ! હમેશાં મૂઝવે છે. તારી પાસે કેમ આવવું અને કયો રસ્તો લેવો તે તો તું જ જાણે. બંસરીના નાદથી ભક્તિ-મુગ્ધ થવું કે ભક્તિની જ્વાળાથી કુસના સ્વીકાર કરવો ?

ଦଶେନ

૧૦.૪૪ ટ્રેનનો ટાઈમ થવા આવ્યો હતો અને મુંબઈ જવા ઈચ્છતા ઉતારુઓ, પરાંમાં વસતા લોકો કરે છે તેમ, ઉતાવળથી પરાંના એક સ્ટેશન તરફ 'દોડતા હતા.' પરાંમાં સવારથી જ ટ્રેન મગજ ઉપર રહે છે અને દોડાદોડ કરીને નાસવું, દોડાદોડ કરીને જમવું ને એવી જ રીતે લુગડાં પહુરવાનો કાર્યક્રમ હોય છે. શારીરિક કસરત તરફ ધ્યાન અપાતું હોય તો વચમાં દરિયાની મજલ કે દંડબેઠક પણ આવી જાય છે. સેંકડો છોકરા-છોકરીઓ ત્યાં આવતી ટ્રેનમાં ખીજાં પરાંમાંથી આવે છે, ટેક્સીવાળાઓ ધરાકો શોધવામાં કે હુઝામશ્કરીમાં વખત ગાળે છે. જેની રસોઈ મોડેથી થવાની હોય અથવા તો સાંજનો ફેરો બચાવવો હોય તેવી સ્ત્રીઓ ગાંધીજીએ દાખલ કરેલી ઝોણીઓમાં શાક લઈ જાય છે. ઝોણીના કદ ઉપરથી કુટુંબના કદ વિષે નિશ્ચય થઈ શકે છે, તેમજ ખાનારખીનાર શોખીન છે કે કેમ તે પણ તે ઉપરથી જણાય છે.

ધણું ખરું રોજની મારી ટ્રેન ૧૦.૪૪ વાણી છે, એટલે એ વખતે હું સ્ટેશન પર જતો હતો. સ્ટેશન પર આવતાં, બેચાર મજૂરોએ માથે લીધેલો સામાન જોયો. બે ત્રણ મોટી ટ્રંક, બેએક બિસ્તરા, કેરીના કંડીઆ વિગેરે એ સામાનમાં હતાં.

“જિડતી રાણી” તો તરતની ગયેલી હતી અને એમાં આવનાર પ્રવાસી હજી એક બે ટ્રેન પછી આવશે એમ વિચાર થયો. ત્યારે પ્રશ્ન થયો કે આ પ્રવાસીઓ ક્યાંથી આવતા હશે ? પરંતુમાં વસતા લોકોને આવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક છે. અને એ એમના જીવનમાં મોટું સ્થાન લે છે.

મજૂરોની પાછળ જિતરતું એક જોડું જોયું. નવું પરણેલું લાગતું હતું. કપાળમાં સારીરીતે મોટા ચાંદલા હતા. હાથમાં ફૂલના હાર હતા, કપડાં પણ ઠીક ઠીક હતાં. ફક્ત ટ્રેનની ધૂળ અને મુસાફરીથી મેલાં લાગતાં હતાં. ટિકીટ માસ્તર સાથે મારે સલામ થઈ, એક બે રોજના સવાલજવાબ થયા, એટલામાં માસ્તરનું ધ્યાન આ બધાસરંજામ તરફ ગયું. મજૂરને સંબોધીને ફક્ત બે જ દૃષ્ટ રેલવેવાળાની ઢબથી તે બોલ્યા: “કાંટા તરફ.”

આ બે શબ્દોનું ગાંભીર્ય જે સમજતો હોય તે જ સમજી શકે. ભલભલાં હૃદયોને એણે ધડકાવેલાં છે. મજૂરો ખંચકાયા, પતિશ્રી પણ ભડક્યા. પણ એમનાં પત્ની (કદાચ હરિપુરામાં કામ પણ કરી આવ્યાં હોય !) બહાર પડ્યાં. મજૂરોને કહ્યું કે: “ધર તરફ એકદમ ચાલો. સામાનમાં જેખાવવા જેવું છે શું ?”

માસ્તરે તો ફરી બે જ શબ્દો કહ્યા: “કાંટા તરફ.”

એટલામાં લોકોનું ટોળું ભરાવા લાગ્યું. રોજની ચાલુ, કંટાળાભરેલી નીરસતાને તોડે એવો કોઈ પણ બનાવ આકર્ષક લાગે છે.

યુવતી ખુબસુરત તો ન હતી, પણ યુવાવસ્થા અને તંદુરસ્ત તબિયતની ચમક એની આંખોમાં હતી. ફરી એણે મજૂરોને આગળ ચાલવા કહ્યું, પણ મજૂરોથી માસ્તરની શેઠ ભંગાય એવું ન હતું. અને આટલો સામાન ઝાલીને ઉભા પણ ક્યાં મુઠી રહે ? એટલે એમણે પોટલાં નીચે મૂકવા માડ્યાં.

ટાણું વધતું જતું હતું. પતિશ્રી તો બિચારા ગભરાયા, અને આ ટાળામાંથી અને જાણે નવો ખેલ જોવા ઊભા હોય તેવા લોકોની ઉત્સુકતામાંથી ખસવા માંગતા હતા. બિચારી પત્નીએ પણ મજૂરોએ છેહ દીધો ત્યારે આશા મૂકી. લોકો તરફ ફરીને કહ્યું: “અમે તો વીરારથી આવીએ છીએ અને આમાં થોડાંએક લુગડાં છે. બાકી એમાં વજન શું અને વાત શી !”

બે મોટી ટ્રુકો વિગેરે જેમણે જોયું એ એ બિચારી બાઈની વહારે પણ કેવી રીતે ધાય ? બાકી દુઃખમાં આવી પડેલા જોડાને મદદ કરવા કોઈપણ કવિઆત્મા બહાર નીકળત. લોકોને તો સૌને પોતપોતાની ટ્રેન આવતી હતી એટલે કેટલાક ઊભા રહ્યા, કેટલાક ગયા, ખીજ નવા ઉમેરાયા. બાઈએ માસ્તરને કહ્યું: “માસ્તર, વીરારથી આવનારને વળી જોખાવવાનું શું ?” અને ટ્રુકો બતાવીને કહ્યું: “આમાં થોડાંએક કપડાં છે.”

માસ્તર એકના બે ન થયા એટલે બધો અસબાબ લઈ મજૂરો દાદર પાછો ચઢી કાંટા આગળ ગયા. પતિશ્રી એક નાનો પથર હતો તેના પર બેઠા અને પત્ની મજૂરોની પાછળ સમાન સાથે કાંટા આગળ ગયાં.

લગ્નજીવનની રેખાઓ દોરાવી શરૂ થઈ ગઈ હતી !

માસ્તરને ફરી આજીજી થઈ અને દરેક પોટલામાં કેટલો હલકો સામાન હતો તે સમજાવવાનો ચલ થયો. અમારી ટ્રેન તો આવી પહોંચી અને અમારે તો ટ્રેનમાં બેસી જવું પડ્યું. પણ જતાં જતાં બારીમાંથી બાઈને બોલતાં સાંભળી: “આટલી તકલીફ શા માટે આપી ?” હાથમાં પર્સ હતી તે ખોલીને લગ્નજીવન ખીલ

આમતાં પશુ નેઈ.

ટ્રેન ચાલી ગઈ અને મુંબઈ પહોંચીએ ત્યાર પહેલાં વિચારે
આવ્યાઃ આ લગેજવાળાં કોણુ હશે ? એમણે જે યાત્રા શરૂ કરી
છે તે કેવી રીતે ચાલશે ? જીવનની જવાબદારી પત્નીના શિસ્ત
ઉપર જ રહેશે ? અને ધરતો વહીવટ, છોકરાંની સંભાળ એ
બધું, જગતની વિટંબણાઓમાં, એ પોતે જ ઉપાડી લેશે ?

ભીખારીની ટેલ

જગતના અરણ્યમાં એક ઝુંપડી હતી. માઇલોના માઇલો સુધી રેતીના ડુંગરા હતા. કોઈ વાર શાંત સમુદ્રની પેઠે રેતી સપાટ થઈ જતી હતી. સ્હેજ ધીમી પવનની લહરીથી પાણીની સપાટી ઉપર જેમ આછી કરચલી પડે છે તેમ રેતી ઉપર પડતી. કોઈ કોઈ વેળા, પવનના ઝપાટાથી જેમ સમુદ્રમાં મોજાં ઊછળે છે તેમ રેતીના ડુંગરા ઉભા થાય છે અને મોજાંની પાછળ જેમ ખાડા પડે તેમ ડુંગરા પાછળ ખીણો જણાય છે. સમુદ્રનાં પાણી જેમ રંગ બદલે છે તેમ રેતી પણ રંગ બદલે છે અને મધ્યાહ્નના ધગતા અંગારામાં સવારની સુકોમલતા જણાતી નથી. પણ સંધ્યાના રંગ અનેરાજ હોય છે અને સૂર્યદેવ અસ્ત પામતાંની સાથે જ એકદમ રાત્રિના કાળા રંગ આવવા માંડે છે. આકાશમાં ચંદ્ર પ્રકાશતો હોય તો આ કાળાશ ચાલી જઈ, શાંત, રૂપેરી રંગ રેતી ધારણુ કરી લે છે, અને દિવસભરની ગરમીનો બદલો આપી દે છે.

ત્યાં નથી કોઈ ઝાડપાન, કે નથી પક્ષીઓનાં ગાન; પણ થોડે દૂર નહેરનાં પાણી સતત શાંત સંગીતનો ગુંગરવ કરી રહેલ છે. સંધ્યા સમયે, આંખો પહોંચે ત્યાં મુઘી, લાલ રંગ પથરાઈ રહેલો છે અને તે રેતીમાંથી જાણે લાલ સોનેરી રંગ, જુદે જુદે

કેકાણેના કિરણોથી બહાર આવતો હોય એમ જણાય છે. સવારની કોમળતા જય પછી મધ્યાહ્નના તાપણા પછી સંધ્યાની શાંતિ થઈ ન થઈ ને રાત્રિનાં અંધારાં !

અરણ્યમાં જેમ ઝાડપાન નથી, પક્ષીઓનાં ગાન નથી તેમ મનુષ્યોના પડછાયા પણ નથી. સવારની સુકોમળતામાં ભૂતકાળનાં સ્વપ્નાં આવે છે, સંધ્યાના રંગમાં અદૃશ્ય થયેલ માનાં સંભારણા થાય છે, પણ તે ખોળા પણ ગયા અને માથે ફરતા હાથ પણ ગયા. તે હાથનું છેલ્લું દૃશ્ય હજી પણ કોઈ કોઈ વાર યાદ આવે છે. ભડભડ બળતી ચિતામાંથી હાથ બહાર પડ્યો અને એક ભાષએ લોઢાના લાંબા સાણસા વડે પકડીને તે પાછો અગ્નિદેવને અર્પ્યો !

અરણ્યમાં સૂર્યદેવનું સામ્રાજ્ય તરત જ સ્થપાય છે અને સહવાર ગઈ ન ગઈ એટલામાં મધ્યાહ્નનો તાપ તપવા માંડે છે. રેતીના ડુંગરાઓમાં દાવાનળ પ્રકટી નીકળે છે, અને શરીરને તેમ જ આત્માને વિસામાની, છાંયડાની તૃષા ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ ઝાડ મળે કે જેની મીઠી છાયા નીચે આ શરીરને અને આત્માને શાંતિ મળે !

પણ ઝાડઝાડમાં પણ ફેર છે. કોઈ વૃક્ષનો છાંયો શીતળ હિમ જેવો હોય છે, ત્યારે કોઇનો છાંયો આમલીના વૃક્ષના છાંયડા જેવો રોગ ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે અને સુખ આપવાને બદલે દુઃખ આપે છે !

જીવનમાં આપણે હરદમ ઝાડની શોધમાં જ ફરીએ છીએ. બાળપણનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે :

પરોઢીએ એક ફકીર આવતો અને ઘેરા સાદે પૂકારતો ‘એક પૈસો દેગા-સો ગાલી દેઉંગા.’ એ પ્રમાણે આપણે પણ અરણ્યમાં

બમતા બમતા પુકારીએ છીએ કે કોઈ વિસામો ઘો; કોઈ શીતલ છાંયડી ઘો. અરણ્યમાં તો શું પણ વસ્તીવાળાં શહેરોમાં અને ઘોરી માર્ગોમાં પણ વૃક્ષો આપણને ક્યાં ઊભા રહેવા દે છે ? જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાં તેઓ ધૂણી ધૂણીને ના ના પાડે છે. કેટલાંક ઝાડ નીચે અનેક વિસામા લેનાર પડેલા હોય છે અને બીજા કોઈને માટે જગ્યા હોતી જ નથી. કેટલાંક ઝાડનો છાંયો જ એટલો આછો હોય છે કે એક મનુષ્યથી પણ ત્યાં સુવાતું નથી. તાડવૃક્ષનો છાંયો આપણને બળતા તાપથી ક્યાં બચાવી શકે છે ? છતાંય ઝાડના એ આછા છાંયામાં પણ વિસામો લીધો હોય તો હૃદયમાં મીઠી શાંતિ મળી શકે છે. પણ કેળ કે બાવળ શું કરે ? રામચંદ્રજીએ લીમડાની છાયાને બંધુની ઓથ સાથે સરખાવી હતી.

પણ આ છાયા પણ અંદરની ભૂખતરસને ક્યાં સર્વ કાલે સંતોષી શકે છે ? નહિ તો પ્રભુ એમ કેમ કહેત કે “તું સર્વનો ત્યાગ કરશે, માતાપિતાનો ત્યાગ કરશે, પણ તારી પત્નીની સાથે જોડાઈ રહેશે ?”

બંગાળના એક ચિત્રકારનું ચિત્ર છે: સાંજ પડી છે અને સૌને પોતપોતાના કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થઈ પોતાને ઘેર જવાનો સમય થયો છે. એક ખેડુત પતિ-પત્ની માથે બોજો લઈ સ્વગૃહે જતાં હોય છે. કુડુંબનો બોજો, જીવનનો બોજો માથે લઈ એકમેકને વિસામો દેતું આ જોડું એ મનુષ્યાત્માનાં સ્વપ્નાંઓ અને આશાઓનું પ્રતિબિંબ છે. પણ અરણ્યમાં, મધ્યાહ્નમાં, ક્યાં મળે એ શીતળ છાંયડી, ક્યાં મળે એ વિસામો ? રેતીમાં ઊગેલાં ઝાડ તો નાનાં હોય છે. તેમાંથી છાંયડો શો મળે ? અરણ્યમાં પણ વિસામા હોય છે. સુંદર ઝાડની ઘટાઓ, મીઠું અમૃત જેવું પાણી અને પક્ષીઓનો કલરવ. પણ એ તો ધણે ધણે દૂર.....

જીગતમાં બધાંયને અંત છે-સુખને તેમ દુઃખને, શીતળ છાંયડાને અને દાવાનળ સમા તાપને.

મધ્યાહ્ન જઈ સમીસાંજ પડવા આવે કે સૂર્યદેવની સુખસુદ્રા શાંત થતી જાય છે. સવારની સુકોમળતા ગઈ, મધ્યાહ્નના તાપ અને આત્માના ઝગડા ગયા, અને સમીસાંજની શાંતિ આવી. પણ અરણ્યમાં તો શાંતિમાં પણ અશાંતિ હોય છે. મધ્યાહ્નના દાવાનળમાં પણ જગત પાસે લાગતું હતું-ખરું લાગતું હતું, મોટી માયારૂપ જણાતું ન હતું. સમીસાંજના પડછાયા પડતાંની સાથે જ જગત દૂર જતું જાય છે, અંધકારની સાથે જ આભાસ થાય છે કે ફક્ત હું જ ખરો ને બીજું બધું ખોટું તો ન હોય ! રાત પડે છે અને અરણ્યમાં તમરાંઓનો અવાજ શરૂ થાય છે. આત્મા પાછો ઝુંપડીમાં જાય છે અને અંધકાર દૂર કરવાને ઝાંખો, નિસ્તેજ દીવો સળગાવે છે. અરણ્યની ભયભીત શાંતિ ઝુંપડીને ઘેરી લે છે. ઘેરો અંધકાર વધુ ઘેરો બનતો જાય છે. અંધકારમાં કોઈ કોઈ વાર ચમક ચમક થતું તેજ દેખાય છે. પાસેની નહેરમાં પાણીનો શાંત અવાજ સંભળાય છે.

કોઈ ઝુંપડીનું કમાડ ઠોકે છે. અરણ્યની આ નિર્જનતામાં, રાત્રિની આ શાંતિમાં કમાડ કોણ ઠોકતું હશે ? પવન હશે કે ભૂલો પડેલો આત્મા હશે ? ઝુંપડીમાં રહેતો મનુષ્યાત્મા રાત્રિની શાંતિ અનુભવે છે, તેની સાથે રાત્રિની ભયંકરતા અને અરણ્યની એકાંત-તાથી ઉદ્વેગ પણ ખમે છે. તે કમાડ ઉઘાડવા ઊઠતો નથી એટલે કમાડ પાછું ઠોકાય છે. મનુષ્યાત્માને વિચાર આવે છે: કોઈ વિસામો લેવા આવ્યું છે કે વિસામો આપવા આવ્યું છે ? ધીમે ધીમે કમાડ પાસે જઈ તે ઉઘાડે છે તો સારા જગતનો ભાર માથે લીધો હોય તેમ દેખાતો પણ આ અંધકારમાં પણ પ્રકાશ આપતો બીખારી નજરે પડે છે. બીખારીએ કમાડમાંથી અંદર પ્રવેશ કર્યો

અને કહ્યું: “બેટા ! હું બીજા માગતા આવ્યો છું.”

મનુષ્યાત્માએ પૂછ્યું: “શાની ? દેવ, શાની ?”

બીખારી: “તારા હૃદયની !”

મનુષ્યાત્માએ પુનઃ પૂછ્યું: “હું ભિક્ષા આપું તો, દેવ ! શાંતિ આપશે ?”

બીખારી: “ભિક્ષાનો તે બદલો શો હોય ? બીખારી તને શું આપે ? તારી ઝૂંપડીનું કમાડ હજી બરાબર ઊઘડતું હોય એમ જણાતું નથી. હું ફરી પાછો આવીશ ત્યારે મારો સવાલ રાખવો હોય તો ભિક્ષા આપજે.”

બીખારી અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો—તે તેજ પશુ અદૃશ્ય થઈ ગયું !

અરણ્યમાં રાત્રિના અંધકારનું સામ્રાજ્ય પુનઃ પ્રસરી રહ્યું.

ઝૂંપડીમાં નિસ્તેજ દીવા પાસે બેસી મનુષ્યાત્મા વિચાર કરે છે: એ બીખારી કોણ ? પ્રભુએ એક વેળા કહ્યું હતું: ‘હું કમાડ આગળ ઊભો છું અને કમાડ ઠોકું છું.’ શું એ પ્રભુ હશે ? વિસામો લેવા અને આપવા આવ્યા હશે ? હૃદયની ભિક્ષા લેવા અને શાંતિ અર્પવા આવ્યા હશે ?”

કાળી વેરાન રાત્રિમાંથી તમરાંઓના અવાજ સિવાય બીજો જવાબ નહિ મળ્યો ! !

સમાપ્ત

 આ ચોપડી આપને ગમી ? ગમી હોય તો તે વાંચવા આપના મિત્રોનેહીઓને બહામણ કરવા કૃપા કરશો.

પખવાડિક બાળકો માટે
સર્વોત્તમ વાંચન આપે છે.

દરેક સંસ્કારી કુટુંબમાં એને સ્થાન છે.

વાં લં રૂા. પાંચ

પરદેશ શિ. બાર

ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકે ગયા ત્યાર પોતે પ્રમુખ થયા. એ વર્ષ સુધી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના ઉપ-પ્રમુખ હતા અને ઘણો વખત સુધી અખિલ ભારત મહા-સમિતિના સભ્ય હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૪માં મુંબઈના ઉત્તર વિભાગ તરફથી મુંબઈની ધારાસભામાં ચુંટાયા. એઓ સ્વરાજ પક્ષના નેતા થાત એવો સંભવ હતો પણ રહેઠાણનો વાંધો નીકળતાં ત્રણ મહિનામાં ચુંટણી રદ થઈ.

ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અને ૧૯૩૦માં વિશ્વ આંતર-રાષ્ટ્રીય ક્રમશઃ પરિપક્વતા માસિકવર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે જનીવા ગયા. દર વર્ષે ભરાતી ઇન્ડિયન કોન્ફરન્સ કોન્ફરન્સના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે એ વર્ષ કામ કર્યું. સાંતાક્રુઝ નોટિફાઈડ કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૨૪ થી ઈ. સ. ૧૯૩૦ સુધી કામ કર્યું. વાંદરા મ્યુનિ.માં ઉપ-પ્રમુખ તરીકે ચાર વર્ષ કાર્ય કરેલું. હાલ વિરોધપક્ષના નેતા છે. આનંદીલાલ પોદાર સ્કૂલ સમિતિના ઘણા વરસ સુધી ઉપ-પ્રમુખ હતા. છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી મંત્રી છે.

૧૯૨૭-૨૮માં રેલસંકટ નિવારણ સમિતિ નીમાયેસી તેના મંત્રી હતા. તે અગાઉ ચાર વખત જુદાં જુદાં દુકાળ ફંડના પણ મંત્રી હતા.

૧૯૩૨ના મહાત્માજીના ઉપવાસ પછી સ્થળાયેલ મુંબઈ શહેર અને પરાંના હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી તરીકે ૧૯૩૭ સુધી કાર્ય કર્યું હતું અને તે પછીથી પ્રમુખ છે.

ઈશુ ખ્રિસ્તના ભક્ત તરીકે ને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે ગુજરાતમાં એમનું સ્થાન અપૂર્વ છે. સંસારની વિષવેલીઓને રનેહ-શસ્ત્રથી જ ઉચ્છેદી શકાય એમ માનનાર શ્રી. જયસુખભાઈનાં સર્વ લખાણો શાંત સરોવર સમી સુંદરતાથી હૈયાને ઠારે છે. સહાનુભૂતિમાં તરભાળ કરે છે, અને અંતરની પીડાઓનું શમન કરવાના ઔષધધરૂપ છે. એમનાં પુસ્તકોઃ પૂનરીને પગલે, જગતની ધર્મશાળામાં અને આ ત્રીજું: જગતના અરણ્યમાં.

ગાં ડી વ
કુ મા ર મા ળા

- ૧ ગોરીલાનો પ્રેમ
 - ૨ પૂછડિયાના પ્રદેશમાં
 - ૩ શિકારિકા-૧
 - ૪ ગેબી સૃષ્ટિ-૧ }
" -૨ }
 - ૬ શિકારિકા-૨
 - ૭ આંદા પર ચઢાઈ
 - ૮ આફતે મદદ
 - ૯ મોતના પંખમાં
 - ૧૦ ચીજુગારી
 - ૧૧ લલ્લુ
 - ૧૨ સંકટની શોધમાં
 - ૧૩ જોતીઓ સરદાર
 - ૧૪ માયાવી દેશ
 - ૧૫ ટોમી અને બીજી વાતો
 - ૧૬ શિકારિકા-૩
- સોળ પુસ્તકો
૧૨૫૫ રૂપિયા

મહારવડું ■ શિકાર ■ ક્રિકેટ ■ પરાક્રમ ■ પ્રવાસ ■ સ્કાઉટિંગ

ગાં ડી વ આળ પ ખ વા રિકના ત્રા હ ક જ નો.

